

АЛФА РЕКЛАМА
видавництво друк реклама

ОЛЕНА ДОЦЕНКО

ІСТОРІЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОГО
СПРАВОЧНИСТВА

(За редакцію Є.М.Гусарова)

Київ
2010

УДК [811.161.2:34] (091) (075.8)

ББК 81.2Укр-923

Д 71

Доценко О. Л.

Д 71 Історія мови українського справочинства: Навчальний посібник. Вид. 2-е, доповнене / За ред. С.М. Гусарова./Доценко О. Л. — К.: Альфа Реклама, 2010. — 300 с.

У посібнику висвітлено особливості функціонування української мови у сфері офіційного спілкування різних періодів: Київської Русі, Великого князівства Литовського, Гетьманщини, Російської імперії, Радянського Союзу. Всі твердження щодо статусу мови українського народу підтверджені цитатами з документів відповідних історичних епох, у яких зафіксовано досліджувані правові норми. Значну увагу приділено аналізу мовно-композиційного оформлення службових паперів різних типів, що використовувалися в українському справочинстві впродовж тривалого часу його існування. Поряд з лінгвістично-історичним теоретичним матеріалом до кожного розділу подано практичні блоки для самоконтролю, кожен з яких містить список запитань і тест.

Для студентів, які вивчають українську мову професійного спрямування, ділову українську мову, юридичне документознавство, й усіх, хто цікавиться історією рідної мови.

ISBN 978-966-2477-21-4

УДК [811.161.2:34] (091) (075.8)

ББК 81.2Укр-923

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-2692 від 17.04.2009).

Рецензенти:

В.Л. Грохольський – доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри теорії та практики управління ОВС Академії управління МВС;

І.І. Дробот – доктор історичних наук, професор, директор Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова;

О.А. Стишов – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського національного лінгвістичного університету.

За редакцією **С.М. Гусарова** – доктора юридичних наук старшого наукового співробітника депутата Верховної Ради України, заступника голови комітету з питань правової політики Верховної Ради України.

ISBN 978-966-2477-21-4

© Доценко О. Л., 2010

© Альфа Реклама, 2010

ВСТУП

Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб. В мові наша стара й нова культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...

Іван Огієнко

Ботаніки твердять, що крона дерева обов'язково повинна бути пропорційною його корінню, інакше дерево не вистоїть перед навалою стихій і часу. Те само можна сказати і про націю: чим глибшою й міцнішою є її історична пам'ять, тим потужніше й вільніше буде вона триматися у світовому просторі. Окрім того, історія часто приховує незбагненні коди, осягнення яких робить наше життя вартісним. Такі коди найчастіше приховуються в мові, яка, будучи формою існування і мислення людини, чи не найбільше відбиває рівень культури народу, зокрема й правової.

Мова і право становлять надзвичайно тонке плетиво, кожний з елементів якого не може існувати автономно, і тільки талановитий майстер може це плетиво зробити не хаотичним поєднанням форми та змісту, а вдихнути в нього

сенса, життя. Право, не виражене мовою, не буде правом. Тому й становлення правової системи нерозривно пов'язане з історією мови. І чим глибше ми збагнемо тонкощі формування й розвитку цих двох феноменів у їх взаємозв'язку, тим довершенішою зможемо зробити сучасну правову систему.

Отже, знання історії мови справочинства є необхідним компонентом у системі освіти сучасного юриста. Упродовж багатьох років ми не тільки не мали змоги адекватно оцінити своє минуле, нас довго переконували в периферійності нашої культури, позбавляючи можливості усвідомити значущість внеску українців у формування європейської цивілізації. Посібник, який ви тримаєте в руках, покликаний змінити ваше уявлення про історію української мови, українського права і про себе як українців. У ньому систематизовано відомості про правовий статус української мови в різні історичні періоди, які засвідчують давність традицій нормотворення нашою рідною мовою.

Історія мови українського справочинства не викладається у вищих навчальних закладах системи Міністерства внутрішніх справ як самостійна дисципліна. Питання, висвітлені в посібнику, розглядаються під час вивчення курсу “Правничча лінгвістика”, який викладається слухачам магістратури, модуля 1 курсу “Українська мова професійного спрямування”, модуля 1 курсу “Ділова українська мова”, модуля 1 курсу “Юридичне документознавство”. Однак інтерес до історії офіційно-ділового стилю української мови та становлення стандартів документотворення з боку курсантів, слухачів та студентів і кількість годин, відведених на її аудиторне опрацювання, абсолютно не адекватні.

Отож, посібник покликаний задовольнити цікавість молоді, небайдужої до історія української мови й оформлення її засобами правових норм.

Відомості, викладені в посібнику, можуть використовуватися також під час викладання дисциплін історичного циклу: “Історії держави і права України”, “Історії України”, — що сприятиме глибшому засвоєнню особливостей становлення правової системи України.

Орієнтація посібника на самостійне опрацювання студентами, курсантами і слухачами відповідає засадам кредитно-модульної системи навчання, згідно з якими самостійна робота в бібліотеках чи вдома є одним з пріоритетних видів діяльності, оскільки вчить молодь не отримувати, а здобувати знання, орієнтуючись на потреби майбутньої професії та особисті інтелектуально-психологічні риси. Навчальні ж заклади повинні створити належні умови для якнайглибшого засвоєння інформації, необхідної майбутньому спеціалістові високого рівня. Однією з умов реалізації цього завдання є забезпечення навчального процесу необхідною літературою. Тому посібник “Історія мови українського справочинства” зараз є вкрай необхідним, оскільки компенсує брак комплексних науково-навчальних робіт з дисциплін “Українська мова професійного спрямування”, “Ділова українська мова”, “Юридичне документознавство” та “Правнича лінгвістика” для студентів, курсантів і слухачів магістратури, що здобувають освіту за спеціалізацією “Правознавство”.

Посібник складається із семи розділів, кожен з яких містить теоретичну і практичну частини. Наявність блоків

самоконтролю дозволить здобувачам знань самостійно визначати рівень засвоєння теоретичного матеріалу, виявляти прогалини, які необхідно заповнити відповідними відомостями.

Отже, сподіваємося, що опрацювання посібника стане неодмінною запорукою здобуття якісних знань з історія мови українського справочинства і сприятиме формуванню глибокого усвідомлення непересічної ролі України у становленні світових традицій правотворення.

РОЗДІЛ I

Мова документів Київської Русі

Наявність мовних засобів, придатних для закріплення правових норм існування суспільства, – одна з основних ознак будь-якої літературної мови. Україна як держава з тисячолітньою історією має дуже давні традиції законотворення, закріплення правових і господарських стосунків між громадянами держави, що зафіксовані у документах різних жанрів засобами давньоукраїнської, староукраїнської, а згодом української літературної мови.

Юридичний ярус української мови сформований, як свідчить академік В.В. Німчук, ще до поширення на території нашої держави кириличного письма: “Відносно унормована спільносхіднослов’янська суспільно-державна й юридична термінологія, яка вживається досить послідовно в усіх текстах, створених у старожитній державі, та вводиться більш чи менш послідовно навіть у старослов’янські конфесійні (у тому числі євангельські) тексти, свідчить про існування на землях східних слов’ян писемно-літературної традиції ще до офіційної християнізації”¹.

1 Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі Історія української культури – Т. 1. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult/ikult08.htm>>.

У Київській Русі співіснували дві літературні мови: “старослов’янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, житія тощо), та давньоруська, що функціонувала у світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література). Ф.П.Філін запропонував таку схему літературного білінгвізму в Київській Русі: 1) церковнослов’янська мова двох типів: а) власне церковнослов’янська мова богослужбової та близької до неї літератури, б) слов’яноруська мова — мова оригінальних творів вітчизняних письменників; 2) давньоруська мова двох типів: а) мова ділового письменства й приватного листування, б) мова “повістувальної” літератури (різних жанрів). Таку дихотомію вчений мотивує різним співвідношенням південнослов’янських і східнослов’янських елементів у типах старослов’янської і давньоруської мов”¹. Аналогічної думки щодо статусу давньоукраїнської мови в Київській Русі дотримується й Г.П. Півторак, який також з-поміж її функціональних стилів виділяє юридично-діловий: “Усі державні й світські культурні функції на всій території Київської Русі виконувала *давньокиївська (давньоруська)* писемно-літературна мова. Вона виникла на основі місцевих мовних традицій фольклору, суспільно-політичної практики і дружинного епосу за зразками й мовними моделями старослов’янської мови. Маючи розгалужені стилі (юридично-діловий, літописний, світсько-художній), *давньокиївська* писемно-літературна мова функціонувала паралельно з церковнослов’янською мовою (деякі вчені вважають ці мови лише двома жанрами тієї

¹ Там само.

самої літературної мови). Це — мова збірника законів Руська Правда, літопису «Повість минулих літ», а також «Слова про Ігорів похід», «Повчання Володимира Мономаха», «Моління Данила Заточника» та ін. У різних регіонах Русі ця писемно-літературна мова поступово збагачувалася місцевими лексичними й стилістичними особливостями і згодом стала основою формування української, білоруської і частково російської писемно-літературних мов давнього періоду”¹.

Уже за часів Київської Русі існували документи різних жанрів. Пам’ятки ділової писемності того часу, з одного боку, характеризувалися “шаблонністю побудови, одноманітністю мови і синтаксичних конструкцій, насиченістю юридичними термінами, побутовою лексикою і адміністративно-канцелярськими формулами, своєрідною стандартністю фразеології”², а з другого – відбивали живе мовлення східних слов’ян.

1.1. Договірні документи Київської Русі

Найдавнішими пам’ятками ділової писемності Київської Русі є договори руських князів із греками 907, 911, 944, 971 років, оригінали яких, на жаль, не збереглися. Зрозуміло, що важко встановити мовні риси документів, які дійшли до нас у переписаному через кілька століть після укладання варіанті.

1 Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі «спільної колиски». – Ел. ресурс: <<http://www.langs.com.ua/publics/Pivtorak/index.htm>>.

2 Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – С.161.

Однак лінгвістичні дослідження переконують у тому, що ці перші для східних слов'ян договірні документи не могли писатися лише грецькою мовою. “Найвірогідніше, існували й паралельні руські тексти, складені київськими писарями, інакшеувідомихнамдоговорахнебулобтакоївеликоїкількості суто східнослов'янських слів, форм і зворотів, відсутніх у старослов'янській мові: **пойдучи Русь за ся, поздорову, рұхло, кұпля** та ін.”¹. Ці документи засвідчують появу юридичної термінології, яка перегукується з використаною в оригінальному творі юридично-ділової писемності Київської Русі – Руській Правді. “Це слова на позначення соціального становища осіб (**великий князь, великіє бори, боларе, челдинъ**), майнового стану (**имови[т], немови[т]**), видів правопорушень та їх наслідків (**оубои, тать, татьба, творити криво, творити пакости, оускочити втекти, да нищуть**), взаємних зобов'язань сторін між собою і перед законом (**ротѣ ходит своєю вѣрою, тажа, клатъва, законъ**), видів майна (**рұхло, лице**) і под.”². Р. Лашенко, автор одного з найґрунтовніших досліджень документів Київської Русі та Великого князівства Литовського, зазначав, що в договорах узагалі згадується “закон” і “покон руський”, також “устав руський”, підкреслюється також значення “роти” (присяги) як судового доказу – присяги, яка в Україні, як і в інших слов'янських землях (напр., у чехів) відігравала важливу роль: в Україні сам термін “рота” у значенні присяги (власне “формули” присяги) вживався широко і в литовсько-

1 Там само. – С. 162 – 163.

2 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 40 – 41.

польський період нашої історії й на судах народних, (копних)¹.

Однак не лише вищеназвані документи засвідчували юридично-договірні відношення в Давньоруській державі. Р. Лашенко виділяє кілька їх типів. Договори того далекого часу, що мали як визначена форма права публічно-правовий характер, на його думку, можна поділити на: 1) договори українських князів з чужоземними державами (договори міжнародні), 2) договори князів різних земель між собою і 3) договори між князем і народом. У старовину всі ці договори мали такі назви: “мир”, “ряд”, “цілування”, “докінчання” тощо.

Уже з цієї досить виробленої термінології видно, що договірний принцип, договірні стосунки були в ті часи значно розвинені².

Ці найдавніші договірні документи зафіксували початок становлення української юридично-процесуальної термінології. Зокрема Р. Лашенко пише про це так: “В одному із артикулів тогож договора (911 р.) згадуються при татьбі – так звані – **“показанія явлення”**. “Можливо, що під цими **“показаніями явленими”** і треба розуміти річеві³ докази — **“лице”**, яке відогравало таку визначену роль в українському судівництві в справах про злодійство і якому і в наш час в значінню *corpus delicti* народ наш надає велике значіння”⁴.

1 Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага, 1923 – 1924. – Ел. ресурс: <<http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html> >

2 Там само.

3 Тут і далі в цитатах зберігається орфографія та пунктуація першоджерела.

4 Там само.

1.2. Руська Правда - перший законодавчий акт східних слов'ян

Першим законодавчим актом нашої держави, що став засобом кодифікації норм права, є **Руська Правда** – “найстарша, – на думку Андрія Яковліва, – поміж слов'янськими й найвидатніша з усіх поглядів пам'ятка українського права”¹, збірник норм давньоруського права XI – XII століть, що дійшов до нас у 106 списках², укладених упродовж XIII – XVIII століть, одним з яких (Синодальним 1282 року) користувалися в Русі, а пізніше в Росії до 1649 року, коли він був замінений “Уложенієм” Олексія Михайловича.

З юридичного погляду ця пам'ятка “являє собою збірку норм звичаєвого права та княжих уставів, складену в XI – XII ст. (найдавніший список, що зберігся, походить із кінця XIII ст.). Як і в аналогічних західноєвропейських збірках – “правдах” (*Lex Salica*, *Lex Ripuaria*), в Руській Правді над судовими вироками конкретного змісту переважають суто формалістичні та символічні процесуальні правила (хоч маються також і норми звичаєвого права давнішого походження, які вже втратили конкретний зміст судових вироків). Право публічне й карне не відділені ще від права приватного, цивільного, але вже помітне звільнення індивіду з-під опіки суспільних зв'язків, його індивідуальна діяльність у значній мірі відбилася на нормах цивільного права. В Руській

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

2 Список – рукописна копія документа, літературної пам'ятки тощо.

Правді знаходимо цивільні норми, що торкаються права речового, родинного, опіки, спадкового права, зобов'язань; порівняно значно розвинуто інститути торговельного права, торговельного кредиту тощо. Процесуальне право Руської Правди містить багато примітивних норм первісного судочинства, в тому числі найдавнішу норму про управління інституту кривавої помсти; маються також норми, з яких пізніше розвинулося копне судочинство. Норми Руської Правди мають деякі спільні риси з нормами старогерманського й римо-візантійського права (напр., норми про криваву помсту, “виру” (Wergeld), розшук крадених речей — “свод”, судочинство й т. і.)¹. Однак в одному з найповніших досліджень тексту Руської Правди, автором якого є Л. Білецький, зазначено, що Руська Правда відбиває розвиток рівня правової і моральної свідомості українського народу в найглибших і найделікатніших взаєминах між собою. Коли порівняти цю сторону Руської Правди з нормами старонімецького права, — в Руській Правді впадає у вічі відмінність правових відносин, “а власне: Руська Правда фіксує знесення кривавої помсти й заміну останньої на грошеві покути (віра, продаж, уроки), фіксує рівність жінки перед законом і в спадковій праві та в праві родиннім, і за вбивство жінки та сама відповідальність убивника що і за мужчину; нарешті фіксує змагання законодавців полегшити становище найбільшого населення (смердів, закупів, холопів, рабів) перед сильними світу, великими землевласниками,

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

перед тими багачами, що дають у позику гроші і стягають великі проценти („рѣзы”) і т.д.”¹.

Руська Правда зазнала кількох редакцій, за яких змінено було не лише текст, що засвідчував правові норми, а й назву документа. Л. Білецький стверджує, що така зміна зумовлена зміною правової свідомості автора: “Дотрадиційного заголовку Скороченої Правди (**С҃҃дѣ Ярославль Володимирчя**) додається, перед такою ж традиційною назвою (**Правда Руская**) — ще й назва: „**҃҃казь**”. В цій уточненні такої старої назви як **Правда Руская** висловом **҃҃казь** я бачу доказ того, що в правовій свідомості автора цього тексту відбулася зміна у зв’язку із заголовком твору. Видно слово „указ” більше промовляло характером наказової категоричності закона, аніж стара назва „Правда”, що містить в своїй значінні насамперед моральну тенденцію. В цій переміні назви „Правда” на „Указ” видно відбулась та сама тенденція підсилення авторитетності наказової, як наприклад повсталала потреба ще раніше до старшого заголовку “**Правда Роская**” Короткої Правди додати категоричніший змістом і формою заголовок в Широкій Правді **С҃҃д Ярославль Володимирчя** (сп. 8, сп. 3 і т.д.), або **Оустав великого князя Ярослава** (сп. 73, 76, 80), або **С҃҃дъ Ярослава князя** (сп. 72)”².

Аналізуючи мову Руської Правди, необхідно враховувати, що процес розвитку її тексту був дуже довгий і складний;

1 Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/bilets/bil.htm>>.

2 Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/bilets/bil.htm>>.

він відбувався протягом восьми століть. Особливо цікавим цей процес був до XIII століття: Ярославова грамота, текст Короткої й Широкої Правди творився й викінчувався в Києві й на Київській землі, і тільки потім уже готовий переходив до Новгороду, де тільки законсервовувався. Коли ж у Новгороді виникала потреба самостійно витворити свій текст Руської Правди, то з'явилася *третья редакція*. На превеликий жаль, текст Руської Правди з Київської землі не зберігся. Бурхлива історія України не зберегла ні одного рукопису з текстом Руської Правди¹. Отже, складність і тривалість процесу творення різних редакцій Руської Правди зумовлюють неоднозначність трактування її мовної канви. Але, зважаючи на характер нашого дослідження (а його метою є не стільки лінгвістичний аналіз мовного оформлення текстів документів різних хронологічних періодів, скільки дослідження особливості становлення правничого ярусу сучасної української літературної мови), це не вплине негативно на якість студії основних особливостей мови найстарішого законодавчого акта східних слов'ян.

З мовного погляду Руська Правда відповідає основним сучасним вимогам до документів такого типу, тяжіючи до точності, однозначності, зрозумілості. Текст Руської Правди насичений тавтологічними утвореннями, типовими і для сучасних законодавчих актів, оскільки вони забезпечують точність викладу інформації, напр.: **“Ажь оубыть моужь моужа, то мьстити братаоу брата, любо отцю, любо сыноу, любо браточаду, любо братню сынови; оже ли боудеть кто кого мѣста, то положити за голову 80 гривенъ, аче**

¹ Там само.

БОУДЕТЬ КНАЖЬ МОУЖЬ, или тивоуна кнажа; аче ли
БОУДЕТЬ РОУСИНЬ ЛЮБО ГРИДЬ, ЛЮБО КОУПЕЦЬ, ЛЮБО ТИВОУНЬ
БОРЕСКЬ, ЛЮБО Мечникь, ЛЮБО ИЗГОИ, ЛЮБО СЛОВЕНИНЬ, ТО
40 ГРИВЕНЬ ПОЛОЖИТИ НА НЬ (Правда Роуськаа. Боудь
Юрославь Володимирица).

Руська Правда засвідчує численну адміністративно-правову лексику. «Поряд з **воляринь**, **убієніє**, **тать**, **рота**, **вира**, (**вѣра**), **тяжа**, **лице** тут уживаються ще **вервиння** «община з круговою порукою», **вервь** «волость, община, мир», **видокь** «очевидець, свідок», **головникь** «убивця», **головничьство** «пеня на вбивство», **гостинное** «одне з внутрішніх мит», **гостьба** «торгівля», **гридь**, **гридинь** «член молодшої князівської дружини», **добытокь** «майно», **духовная грамота** «заповіт», **дѣль** «поділ», **закупь** «особа, яка працює на кредитора», **запа** «підозра», **изводь** «доказ», **изгой** «людина, що лишилася поза своїм соціальним середовищем», **исправа** «випробування», **истець** «сторона в суді», **людинь** «проста людина» і под.»¹. Адміністративно-канцелярська лексика, зафіксована в Руській Правді переважно старослов'янського походження. Це зумовлено тим, що старослов'янська мова була однією з літературних мов Київської Русі, нею проводилося богослужіння, укладалася церковно-богословська література, адже спілкуватися з Богом звичайною мовою було неприпустимим. Текст, що засвідчував правові норми суспільства, теж не міг бути написаний побутовою мовою: ситуація законотворення вимагала урочистості, яку могла забезпечити на той час лише старослов'янська мова. Але, на відміну від творів, укладених

1 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 41.

при монастирях, юридично-ділові тексти засвідчували чи регламентували норми повсякденного співіснування русичів, тому вони не могли бути позбавлені українізмів: **“ТЕЛЯ, ТЫНЪ, НАИМЕТЪ** “наймит”, **БЪЧЕЛЫ, ГОСТИНЕЦЪ** “шлях”, **ПАКОЩИ, БАТОГЪ, ОКО, ПУЩА, ОСПОДАРЬ, ВОЛОГА** і под.¹ Варто зазначити, що лексика старослов'янського походження, зокрема й уживана в Руській Правді, більшою мірою була успадкована російською мовою як юридичні терміни, пор. *стсл. ГОЛОВНИКЪ* і *рос. уголовник*, *стсл. ЗАКУПЪ* і *рос. закупщик*, *стсл. ИСТЕЦЪ* і *рос. истец* тощо. Це явище абсолютно закономірне, оскільки українська мова була спадкоємицею руської (давньоукраїнської) мови, на відміну від російської, яка перебрала старослов'янські мовні традиції, особливо в діловому мовленні. У тексті Руської Правди послідовно виступають морфологічні форми, характерні для сучасної української мови, її офіційно-ділового стилю. Наприклад, “які в усіх інших південноруських пам'ятках, іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини часто приймають закінчення **-ови / -єви (СЫНОВИ, МОУЖЕВИ)**”². Такі форми іменників – назв істот визначаються чинним правописом як домінувальні. Низка морфологічних рис сигналізувала про відхід від старослов'янських мовних традицій та про зміни в системі давньоукраїнської мови: форми дієслів майбутнього часу склалися з форми на **-лѣ** і допоміжного дієслова **БУТИ** у формі майбутнього часу: **БУДУТЬ ВИДѢЛИ ЛЮДІЄ, КОЛИКО НХЪ ВОУДЕТЬ КРАЛО; КТО ВОУДЕТЬ ЯЛЪ**³.

1 Там само.

2 Там само. – С. 42.

3 Там само.

Текст Руської Правди засвідчує формування термінології багатьох галузей права, зокрема і спадкового. Про це веде мову Л. Білецький, аналізуючи особливості вживання слова **БЕЗАЖЮ** й однокорених похідних від нього: слово **“БЕЗАДЩИНА...** означає маєток, що не має прямих потомків, тобто – «безспадкоємщина», маєток без спадкоємців. Від цього терміна маємо безпосередній перехід до **БЕЗАЖЮ**, первісно **БЕЗАЖЯ** (орудний відмінок однини). **АЩЕ СМЕРДЬ ОУМРЕТЬ БЕЗАЖЮ ТО КНЯЗЮ ЗАДНИЦЯ**, себто — «коли смерд помре безпотомним, то спадщина його князеві»; як в церковних уставах князів в подібнім випадку спадщина переходить на монастир”¹.

З синтаксичного погляду в тексті Руської Правди переважають конструкції з умовно-часовою взаємозалежністю, аналогічні сучасним підрядним умови. Такі висловлення є імплікативними і містять два компоненти: антецедент (основа) – частина висловлення після слова **ЯКЩО** (давньоруськ. **АЖЕ**), консеквент (наслідок) – частина висловлення після слова **ТО**, пор.: **АЖЕ КТО ОУБИЕТЪ КНЯЖА МОУЖА В РАЗБОИ, А ГОЛОВНИКА НЕ ИЩУТЬ, ТО ВИРЬВНОЮЮ ПЛАТИТИ, ВЪ ЧЬКИ ЖЕ ВЪРВИ ГОЛОВА ЛЕЖИТЬ, ТО 80 ГРИВЕНЪ; ПАКИ ЛЮДИНЪ, ТО СОРОКЪ ГРИВЕНЪ (ПРАВДА РОУСЬКАЯ. СОУДЪ ЮРОСЛАВЪ БОЛОДИМИРИЦА)** і *Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім’ї, то гроші, інше майно, в тому числі гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об’єктом права спільної сумісної власності подружжя* (Сімейний кодекс України).

1 Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. – Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/bilets/bil.htm>>.

1.3. Устави руських князів

Як констатує Р. Лащенко, в Київській Русі популярними були розпорядчі документи, які засвідчували волевиявлення князів, поширене на окремих осіб або інституції. Такі документи називалися *уставами* чи *уроками*. Дослідник так описує цей тип документів: “Устав” – старе українське слово. В літописі є свідчення, що княгиня Ольга, підкоривши Деревлян, стала заводити “устава” і “уроки”. Таке ж старе слово “урок” (“умова, угода, правило”). Платіжку вірникові Руська Правда називає “урок Ярославль”; в Руській Правді зустрічаються постанови і про “уроці скоту”, і “про уроці смерду”, що являли собою “устава і уроки” князів, з правничого боку це не були власне “закони” в нашому розумінні цього слова, – це по суті й формі були лише князівські розпорядження, які стосувалися і управління, і суду¹. Закон містить норму права, яка має зобов’язальну силу для всіх, князівські устава переважно стосувалися лише тих, для кого видавалися – окремих осіб, окремих інституцій і т. д. Закон завжди оголошується для загального ознайомлення; до свого скасування він є чинним і може пережити не тільки своїх фізичних творців-авторів, але й цілу низку наступних поколінь, князівські ж устава діяли лише за життя того князя, який їх видав, і для продовження їх дії потрібне було підтвердження з боку нового князя. Вже цих спостережень досить, щоби прийти до висновку, що під “установом” треба власне розуміти не закон, а розпорядження князя. Один із найвідоміших дослідників Руської Правди проф. Мрочек-

1 Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага, 1923 – 1924.
– Ел. ресурс: <<http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html> > .

Дроздовський в одній своїй праці з історії тогочасного права писав, що слово “устав” на мові пам’ятників нашої старої писемності завжди пов’язувалося з поняттям про князівську владу; устав завжди уявляється як устав *князівський* і являє собою прояв обов’язку князя встановлювати і стверджувати певний порядок в руській землі. І дійсно, вже Володимир Святий думав наприклад, “об уставѣ земленѣм”, відомі також розпорядження князів про скасування вір, про урегулювання системи кар, але ці розпорядження з боку правного не мали характеру “законів”, а коли до них і можна прикладати слово “закон”, як це роблять чимало істориків права, то лише відносно. Тим більш такі постанови князів не мали характеру закону тому, що зміст більшості князівських розпоряджень складався з *норм народного звичаєвого права*; творча ініціатива і взагалі творча законодавча діяльність самого князя як *законодавця* відступала на другий план. Роль князя в даному разі досить часто зводилася до ролі простого кодифікатора діючих у той час народних правових звичаїв: у формі “князівських уставів” ці народні звичаї увійшли частково також у Руську Правду¹.

1.4. Руські грамоти

Традиції документотворення розвивалися в руських грамотах (gramota – з грецької, “письмо, книга”), “найдавніші з яких, що збереглися до нашого часу, відносяться до початку XII ст.”². За часів Київської Русі грамотами називали будь-які

¹ Там само.

² Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – С.164.

писемні документи, пізніше (з XV ст.) – це акти правового характеру. У літописах є згадки про грамоти IX ст., зокрема під 896 роком згадується грамота Володимира Святославовича, в якій ідеться про передання земель у володіння київській церкві Богородиці. Давньоруські грамоти були дарчими (рос. жалованными) документами, що проіснували як особливий жанр службових паперів з XII ст. до 1917 року. Руські князі, а пізніше – російські царі та імператори засвідчували дарчими грамотами надання економічних і політичних привілеїв особам, соціальним верствам, монастирям, церквам тощо.

Грамоти часів Київської Русі були написані давньоукраїнською мовою з вкрапленнями старослов'янської. Їм властиві морфологічні риси, що надалі усталилися в мові наших предків і перейшли в сучасну літературну норму: 1) повноголосся (**городъ, корова**); 2) закінчення дієслів 3-ї особи на **-тъ** із літерою **ь** (ерь), що передавала м'яку вимову кінцевих приголосних (**состонтъ, отимаеть**).

Лексичний склад дарчих руських грамот був неоднорідний: тут траплялися й давньоукраїнські компоненти, що згодом увійшли в українську мову (це переважно слова, які позначали реалії навколишньої дійсності: **нива** “орна земля”, **челядь, дѣвка**), і старослов'янізми, використовувані “у грамотах і в текстах релігійного змісту – у клятвах, заклинаннях, звертаннях до Бога тощо, і коли йдеться про предмети й поняття, для позначення яких у руській мові не було відповідників”. Варто звернути увагу на те, що старослов'янізми були успадковані російською мовою (наприклад, початкова, болгарська за походженням, формула грамот **се азъ** збереглася в російській діловій

писемності аж до XVII ст.¹⁾), особливо книжною, яка згодом стала основою офіційно-ділового стилю російської мови. Це свідчить передусім про те, що українська мова як мова природна (не створена штучно) стала прямою спадкоємицею давньоукраїнської (давньоруської мови), російська ж літературна мова творилася на основі старослов'янської, вбираючи її фонетичні, лексичні, граматичні риси.

1.5. Фонетико-графічне та граматичне оформлення документів Київської Русі

Окремо слід зупинитися на проблемі звучання давньоукраїнських текстів, яке часто підпорядковують нормам сучасної російської орфоєпії, що суперечить принципам позначення звукового мовлення на письмі. Відомо, що система письма, якою користувалися наші предки і яка дійшла до нас, є буквено-звуковою, тобто майже всі літери алфавіту відповідають звукам мови. Саме це зумовило необхідність створення абетки, яка б дозволила позначити слов'янські звуки графічним способом². Таким алфавітом стала кирилиця, названа іменем Костянтина Філософа (ім'я у хрещенні – Кирило). Основою кириличної абетки був

1 Там само.

2 Лінгвістами доведено, що у східних слов'ян існувало докириличне письмо, так звані “черты и рѣзы”, згадка про які зафіксована у трактаті X ст. “**О писменехъ**” болгарського письменника Чорноризця Храбра. Існувала традиція запису слов'яномовних текстів грецькими та латинськими літерами, які не могли відтворити звукових особливостей слов'янських мов.

візантійський унціал¹. “Кирилиця запозичила такі грецькі літери: **а, в, г, д, є, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ѡ, з, ѱ, Ѡ, в**. Решту – 19 літер – було введено в кирилицю для передачі специфічних слов’янських звуків”². Отже, якщо була потреба створити письмо, яке відбивало б особливості слов’янської орфоєпії, то в тодішньому правописі, очевидно, домінував фонетичний принцип, тобто слова позначалися на письмі так, як вони звучали: “взагалі, українці занесли в Росію свій звичай читання, – читати тільки так, як написано”³. Відповідно тексти, написані старослов’янською мовою, відображають фонетичні риси староболгарської мови, яка стала її живомовною основою. “За окремими фонетичними показниками простежується беззаперечна спільність старослов’янської і болгарської мов, чому немає аналогів у інших слов’янських мовах:

- вживання неповноголосних сполучень **-ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ-** в середині слова між приголосними на місці колишніх **-*or, -*ol, -*er, -*el**: ст-сл. **градъ, врѣгъ, глава, млѣко**; болг. *град, бряг, глава, мляко*;

- спільні сполучення **жд, шт** на місця колишніх **d, t** перед **j**: ст-сл. **мѣжда, свѣшта**; болг. *межда, свешта*;

1 Унціал – вид почерку латинського та греко-візантійського письма, якому були характерні округлі, рівні літери, що не виходили за межі рядка.

2 Леута О.І. Старослов’янська мова: Підручник. – К.: Вища шк., 2001. – С.40.

3 Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворене видання 1918 року. – К.: Абрис, 1991. – С. 106.

- наявність носових голосних **Ѣ, Ѧ**, наслідки яких спостерігаються у македонських говірках;

- систематичне вживання так званих “глухих голосних” **ѣ, ѥ**, які послідовно вживаються у болгарській мові”¹.

Багато з цих фонетичних рис були успадковані російською орфоепічною системою: наприклад, російська графіка успадкувала давньоукраїнський варіант позначення повноголосся *-оро-, -оло-, -ере-, -еле-*, хоча у вимові такі буквосполучення позначаються звукосполученнями, близькими до старослов'янського варіанту: [м'ялако́], [г'ялава́]². Вже у Руській Правді “інколи **ѣ** замінюється на **и** (**даст ли всимъ да вси раздѣлять** – РП, 39), після шиплячих у поодиноких випадках замість **є** виступає **о** (**пшона**), можна натрапити на перехід **л у в** (**не знать оу кого коупивъ**)”³. Отже, українізми та запозичені слова, переважно старослов'янізми, вживані у давньоруських текстах різних жанрів, позначалися відповідно до їх звучання в живому мовленні, наприклад: **ворохъ** [в'орох], **золото** [зо́лото], **молоко** [молоко́], **хотѣти** [хотіти]. У пізніших документах процес відтворення на письмі живого усного мовлення відображено значно ширше.

В.В. Німчук констатує, що офіційні тексти часів Київської Русі засвідчують і становлення орфографічних норм: “У добре

1 Леута О.І. Старослов'янська мова: Підручник. – К.: Вища шк., 2001. – С. 44.

2 [ǣ] позначає короткий (редукований) голосний звук, що відрізняється від звука повного творення [a].

3 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 41.

відомому найстарішому оригіналі повної грамоти — грамоті великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода (близько 1130 р.) давньоруська писемно-літературна мова виступає у повністю впорядкованій орфографії”¹.

Законотворча та законозахисна культура Київської Русі була дуже високою і стала базою для розвитку юридично-ділової писемності наступних століть. Цьому сприяло постійне прагнення руських князів до самоосвіти й освіти руського народу. Київська Русь була найцивілізованішою державою Європи, про що красномовно свідчить історія царювання доньки Ярослава Мудрого Анни Ярославни, дружини неписьменного французького короля Генріха I, королеви Франції, яка перша серед західноєвропейських володарів засвідчила текст документа власноручним підписом (**Ана Рънна** – Анна Королева).

Отже, за часів Київської Русі активно формувалися стандарти оформлення документів договірною, розпорядчого та цивільно-правового (дарчого) характеру, а також перший законодавчий акт східних слов'ян – Руська Правда. Тексти цих документів засвідчили формування правничої термінології, пізніше успадкованої офіційно-діловим стилем української та російської мов, різний ступінь використання церковнослов'янських елементів у текстах різних жанрів, становлення стандартів граматичного оформлення норм права.

1 Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури – Т. 1. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult/ikult08.htm>>.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2004. — 434 с.
2. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К.: Наук. думка, 1993. — 200 с.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. — 391 с.

ДОДАТКОВА

1. Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту. — Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук в Канаді, 1993. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/bilets/bil.htm>>.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства. — М.: Норма, 1999. — 744 с.
3. Іванишин Василь, Радевич-Винницький Ярослав. Мова і нація. — Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994. — 218 с.
4. Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури — Т. 2. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.
5. Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В.Г. Гончаренка. — Київ: Вентурі, 1996. — 288 с.

6. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага, 1923 – 1924. – Ел. ресурс: <<http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html>>.
7. Леута О.І. Старослов'янська мова: Підручник. – К.: Вища шк., 2001. – 255 с.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. — 662 с.
9. Німчук В.В. Літературні мови Київської Русі // Історія української культури – Т. 1. – Ел. ресурс: <<http://litorpys.org.ua/istkult/ikult08.htm>>.
10. Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворене видання 1918 року. – К.: Абрис, 1991. – 272с.
11. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litorpys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.
12. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. Черпакової С.О. – Львів: Світ, 1994. – 455 с.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 1

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть літературні мови Київської Русі. Охарактеризуйте їх за сферами вживання.

2. Назвіть типи договірних документів Давньоруської держави.

3. Проаналізуйте особливості юридичної термінології, що використовувалася в найдавніших договорах руських князів з греками.

4. Чим з лінгвістичного та юридичного поглядів відрізнялися одна від одної різні редакції Руської Правди? Як це позначалося на уточненні назви документа?

5. Охарактеризуйте мовні особливості тексту Руської Правди.

6. Назвіть особливості правничої термінології, ужитої в тексті Руської Правди.

7. Які морфологічні форми, зафіксовані в тексті Руської Правди, відповідають нормам сучасної української літературної мови?

8. Чим устами руських князів відрізнялися від тогочасних законів, зокрема Руської Правди?

9. Які юридичні факти фіксувалися у грамотах часів Київської Русі?

10. Охарактеризуйте фонетико-графічні особливості оформлення документів Київської Русі.

ТЕСТ

1. Найдавніші договори руських князів з греками, згадки про які зафіксовані в літописах, датуються:

- а) 899, 907 роками;*
- б) 907, 911 роками;*
- в) 988 роком.*

2. Слова **оубон**, **тать**, **татьба**, **творити криво**, **творити пакости**, зафіксовані в Руській Правді, належать до такої лексико-семантичної групи:

- а) лексики на позначення взаємних зобов'язань сторін між собою і перед законом;*
- б) лексики на позначення видів правопорушень та їх наслідків;*
- в) лексики на позначення соціального стану осіб.*

3. Договори періоду Київської Русі можна поділити на такі види:

- а) договори міжнародні, договори князів різних земель між собою, договори між князем і народом;*
- б) договори міжнародні, договори шлюбні, договори про спільне ведення воєнних дій.*

4. Адміністративно-канцелярська лексика Руської Правди переважно має походження:

- а) латиномовне;*
- б) старослов'янське;*
- в) жива мова Київської Русі.*

5. Лексика старослов'янського походження, напр.: **ГОЛОВНИКЪ, ЗАКУПЪ, ИСТЕЦЬ**, – була успадкована як юридичні терміни:

- а) українською мовою;*
- б) російською мовою.*

6. Іменники чоловічого роду у формі давального відмінка однини зафіксовані в тексті Руської Правди із закінченнями:

- а) -у, -ю;*
- б) -ові, -еві, -єві.*

7. Устав періоду Київської Русі – це:

- а) законодавчий акт;*
- б) розпорядчий документ київських князів;*
- в) аналог сучасного статуту.*

8. Абетка, яка найточніше дозволила позначати звуки давньоукраїнської мови за допомогою літер, – це:

- а) кирилиця;*
- б) глаголиця;*
- в) “чѣрты и рѣзы”;*
- г) візантійський уніціал.*

9. У грамотах часів Київської Русі найчастіше засвідчувалися факти:

- а) розподілу спадщини;*
- б) дарування;*
- в) доручення на виконання певних дій.*

10. Давньоруські грамоти написані:

а) старослов'янською мовою з украпленнями давньоукраїнської;

б) давньоукраїнською мовою з украпленнями старослов'янізмів;

в) старослов'янською мовою;

г) давньоукраїнською мовою.

РОЗДІЛ II

Статус і особливості використання української мови у справочинстві Великого князівства Литовського

2.1. Статус української мови у Великому князівстві Литовському

Після нетривалого розквіту Київська Русь почала роздрібнюватися на удільні князівства і занепадати. Наприкінці XIV ст. західноукраїнський регіон було окуповано Польщею, а решта українських і білоруських земель, у тому числі й Київські, приєднані до комплексу литовських земель. Так утворилася нова держава – Велике князівство Литовське, яке в науковій літературі справедливо зветься Литовсько-Руською державою. Традиції розвитку науки, духовної культури, творення й фіксації правових норм Київської Русі не були занападеними навіть упродовж кількохсотлітньої монголо-татарської навали і продовжилися у Великому князівстві Литовському.

Як зазначає Андрій Яковлів, “найбільш міцним і витривалим показалося давнє українсько-руське приватне право. Високо розвинене ще за доби Руської Правди, приватне

право продовжувало бути чинним та вільно розвивалося на українських землях, а також було рецеговано в основних засадах і чисто литовськими землями. Основні принципи давнього маєткового, спадкового, родинного права, карне й процесуальне право були чинними на українських, білоруських, а почасти й на литовських землях. Принципи українського права не раз були стверджені великими князями литовськими через уставні грамоти-привілеї. Всі суди Литовської держави керувалися цим правом, не кажучи вже про суди народні, які за доби литовської одержали назву судів «копних». Українське право було чинним у своїй давній, звиклій зовнішній формі, а саме – на «руській», тобто українсько-білоруській мові, яка внаслідок цього стала офіційною мовою Литовської держави. Ставлення влади до українського права й мови базувалося на принципі: «Старини не рухати, новини не вводити», тому природний розвій українського права довгий час ішов вільно, без жодної затримки»¹.

1529 року набув чинності Статут Великого князівства Литовського – перший загальний кодекс для всієї Литовської держави. Однак уже через 40 років, 1566 року, було ухвалено його другу редакцію, а 1588 року – третю. Примітним є те, що усі три редакції головного документа Великого князівства Литовського були написані руською мовою, а відповідно до статуту 1588 року *“писаръ земски маєть по руску литерами и словы вси листы, выписы и позвы писати, а не инымъ языкомъ и словы, а присегнути маєть на врьдъ свой писарски*

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

тими словами: я присягаю Пану Богу в Тройци єдиному”. Про статус руської (тобто староукраїнської) мови у Великому князівстві Литовському писав І. Огієнко: “По литовсько-польській унії 1386 року спочатку було від вищої польської влади зовсім прихильне ставлення до «руської» мови. Так, знаємо, що королева польська Ядвіґа (1371 – 1399) любила читати слов’янську Біблію та твори Св. отців. Король Казимир III видав року 1347-го т. зв. Вислицький Статут, «русською» мовою, і згідно §11 його краківський суддя мав судити згідно з цим Статутом. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигизмунда I (1506 – 1548) бачимо, що він мав щось 33 книги «руських» і тільки 1 польську. Відомий польський учений С. Бандтке писав 1815 р.: «Усі Ягелончики, аж до Сіґизмунда Августа, в Литві по-руськи писали, привілеї й надання давали, і навіть часом не найкраще по-польськи вміли. Казимир Яґайлович IV († 1492 р.) більше вмів по-руськи, як по-польськи». Ось тому наша українська літературна мова, мова руська, стала помалу навіть офіційною мовою Литовсько-руської держави: цією мовою писано по канцеляріях урядові акти, суджено по судах, вона була навіть домовою мовою деяких литовських князів, нею ж написаний і збірник тодішніх правних постанов, т. зв. Статут Литовський 1529 року, пізніші видання 1566 і 1588 років... Цією ж українською літературною мовою трохи давніш був написаний і т. зв. Судебник великого князя Казимира IV 1468 р., за яким суджено скрізь, а навіть у Кракові”¹.

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2004. — С. 139.

Литовсько-Руський етап розвитку української мови є надзвичайно важливим, адже так звана актові мова “стала провідником живої нашої мови до мови літературної”¹. Отже, використання староукраїнської мови в офіційному мовленні сприяло того часу її розвитку. А підстав для такого розвитку було достатньо, адже за часів Литовського князівства розвиваються урядові канцелярії — княжі, судові тощо, а також канцелярії єпископські, і в них урядовою мовою була мова українська, тобто руська. На мову актів, що готувалися в таких канцеляріях, сильний вплив мала жива мова.

Проте ситуація дещо змінилася після Люблінської унії 1569 р., згідно з якою було об’єднано Польщу й Литву в одну складну державу. Але, як зауважує А. Яковлів, українським землям, крім Підляшшя, було визнано певну автономію місцевого управління та залишено їй надалі в чинності Литовський статут і руську мову, – як в адміністрації й суді, так і в центральних установах у справах українських земель. Винятком були українські міста з Магдебурзьким правом, де потрібно було вживати польську мову. Видання Литовського статуту завершило законодавчий процес у Литовсько-Руській державі. Надалі Польща поступово переймає керівництво польсько-литовською унією, протягом XVII — XVIII ст. запроваджує польське право, а разом із ним і польську мову. Литовський статут, який лишився чинним на українських землях і за цієї доби, був прийнятий українським

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

населенням як український національний кодекс та вважався національним українським правом протягом усього часу чинності на українських землях – аж до 40-х років XIX ст. Самоуправа українських міст мала окреме німецьке право – Магдебурзьке, яке під впливом українського звичаєвого права було також певною мірою українізованим. За цей же період (XV – XVI ст.) на західноукраїнських землях, що опинилися під владою Польщі, поступово на місце давнього українського права приходило польське¹.

Зважаючи на те, що Польща виконувала функцію окупанта, деякі документи того часу укладалися польською мовою, наприклад, Гадяцький трактат, підписаний 6/16 вересня 1658 року Іваном Виговським, який саме в такому варіанті зафіксовано в “Записках Наукового товариства імені Т. Шевченка” 1909 року.

Серед документів періоду Великого князівства Литовського слід виділити: 1) документи, які фіксують норми життя суспільства (Статут Великого князівства Литовського, Судебник Казимира 1468 року, “Устава на воло́ки” 1557 року тощо); 2) актові книги; 3) документи, які відбивали факти повсякденного життя громади.

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

2 Воло́ка – в Україні, а також в Польщі, Литві та Білорусі XV – XVII ст. – ділянка землі, площею близько 16,8 га.

2.2. Мовно-композиційне оформлення “Статуту Великого князівства Литовського”

Укладачі “Статуту¹ Великого князівства Литовського”, з одного боку, зберегли вірність традиціям справочинства Київської Русі, а з другого – розвинули техніку документотворення.

Текст Статуту чітко рубрикований: він поділяється на розділи, які у свою чергу поділяються на артикули, кожний з яких має назву. Так, статут 1588 року складається з 14 розділів, зміст яких регламентує всі сфери функціонування суспільства, зокрема:

1. *Роздѣль первый “О персоне нашой г[о]с[по]д[а]рьской”.*
2. *Роздѣль второй “О обороне земьской”.*
3. *Роздѣль третий “О волностяхъ шляхетскихъ и о размноженью великого князства литовского”*
4. *Роздѣль пятый “О оправе посагу и о вене”.*
5. *Роздѣль семьй “О записехъ и продажахъ”.*
6. *Роздѣль осмый “О тестаментохъ”.*
7. *Роздѣль девятый “О подъякоморыхъ в поветехъ и о правахъ земельных; о границахъ и о межах”.*
8. *Роздѣль десятый “О пушу, о ловы, о дерево бортное, о озера и сеножати”.*
9. *Роздѣль одинадцатый “О квалтехъ, о боехъ, о головцизнахъ шляхетскихъ”.*
10. *Роздѣль дванадцатый “О головщинахъ и о навезькахъ людей простыхъ, и о такихъ людехъ и челяди, которая от*

¹ Слово *статут* успадковане через нім. Statut з лат. statutum “постанова”.

пановъ своихъ отходитъ; также и о слугахъ приказныхъ”.

11. Роздѣль третійнадесятъ “О грабежахъ и о навезькахъ”.

12. Роздѣль четвертійнадѣцать “О злодействе всякого стану”.

Останній артикул Статуту містить інформацію, яка в сучасних нормативних актах становить прикінцеві положення і визначає порядок набуття чинності документом:

Артикуль 37

От которого часу тымъ статутомъ судити мають

А тые вси речы, в томъ статуте описаные, мають ся стегати на речы пришылые от того часу, яко за конѣфирмацією нашою, г[о]с[по]д[а]рѣскою, ку ужыванью сесь статутъ выдан, выимуючы и варуючи толко артикуль тринадѣцатый в розделе семомъ о способе доводу заставъ давныхъ, которые уросли по выданью первѣшихъ старыхъ статутовъ.

У Статуті можна виділити констатувальні та розпорядчі артикули, які різняться змістовим наповненням та мовно-композиційним оформленням. Зокрема артикул 1 розділу І містить інформацію про тих, на кого поширюється дія Статуту, тобто про тих, хто “*тым одним правом писанымъ и от насъ даным сужоны быти маютъ*”:

Артикуль 1

Вси обыватели Великого князства Литовского тым одним правом писанымъ и от насъ даным сужоны быти мают

Напродъ мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, обецуемъ и шлюбуемъ под тою жъ присегою, которую учынили есмо всимъ обывателемъ всихъ земель паньства нашего, великого князства литовского, и жъ всихъ княжатъ панов радъ, духовныхъ и светѣских, панов хоруговныхъ, шляхту, мѣста и всихъ подданныхъ

нашихъ и всихъ станов в томъ панстве нашомъ Великомъ князстве Литовскомъ и иныхъ всихъ земель, здавна ку тому паньству прислухаючыхъ, почонъшы отъ вышъшого стану аж до нижшого, тыми одними правы и артыкулы, в томъ же статутѣ ниже[й] писаными и отъ насъ даными, судити и справовати маемъ. Такъже чужоземцы заграничники великого князства литовъского, приеждъчыи и якимъ колвекъ обычаемъ прибылые люди тымъ же правомъ маютъ быть сужоны и на тыхъ врьдѣхъ гдѣ хто выступитъ.

Артикулы Статуту, які містять розпорядчі змістові компоненти, виражаються або через імператив, або шляхом констатування норми, що повинна бути реалізованою. Артикулы імперативного типу зазвичай розпочинаються зі слова *установуемъ*, наприклад: *Тежъ установуемъ, хто бы колвекъ с подданныхъ нашихъ утеклъ с паньства нашего до зѣмли неприятельское умысломъ злым на зраду а ку шкоде намъ, г[o]с[по]д[а]ру, и речы посполитой, такий честь тратить; Установуемъ, кгда бы хто будучи при дворе нашом а не поважаючи пристойне зверхности нашего маестату, смел того ся важити, а на кого другого на палацу нашомъ торгнути словы быстрыми, ущипливыми, славе доброй и учъстивости шляхетской шкодливыми, а о то бы ся укривъжоны до нас утеклъ з жалобою, тогда мы о тую речъ ображоному справедливост[ь] неотволочную назавтрее жъ, а надалей третего дня, маемъ с паны радами нашими, пры насъ на тот часъ будучими, вделать, и найдет ли ся в том винънымъ, маемъ того за нашу вину везен[ь]емъ на замъку шесть недел карати...* Замість слова *установуемъ*, артикулы імперативного типу можуть мати: 1) слова ірреальної

волонтативної модальності, маркером якої найчастіше є сполучення слів мають *быти*, наприклад: *Напервей манѣдаты мають быти даваны о ображенъе маестату нашего, г[о]с[по]д[а]рѣского, и о зраду речи посполитое;* 2) слова, що вводять деліберативний компонент¹, зі змістом норми права *мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, обецуемъ и хочемо*, наприклад: *Тежъ мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, обецуемъ и хотимъ, абы то через насъ и потомков наших вечъне было держано, ижъ где бы се трафило в ымен[ь]яхъ нашихъ споръ и розница межи кгрунтами нашими и тежъ межи кгрунтмами костелными подаванъе нашего...* У Статуті послідовно використовуються конструкції з реалізованими імплікативними відношеннями, типові ще для Руської Правди, наприклад: *Коли бы хто листы або печати наши фальшоваль або накъшталтъ руки наше, такъ тежъ канѣцлера, подканицерого и писаровъ нашихъ дворных, земъских, кгородъскихъ и подъкоморских того паньства великого князства литовъского листы альбо привилья якие змысливши подѣписоваль, або хто бы тежъ печати наши и врьдовъ наших себе рылъ и у себе ихъ ховаль и ихъ уживаль, таковый с права за оказаньемъ явностью певною и доводомъ слушнымъ ничимъ иным, только на горле огнемъ каранъ быти маеть; А если бы тотъ, который заруку вынесъ, самъ або з направи своее через кого кольвекъ иного забойство або зраненъе оному, на кого заруку взялъ, учинилъ, тотъ самъ такую жъ виною маеть быти каранъ; А гдѣ бы шло не о тую особу, которимъ заклады служатъ, але о слуги и подданые, жебы се таковый бой або забойство стало з волею оного, тогда за доводомъ и переконаньемъ правнымъ навезка*

¹ Деліберативний компонент у висловленні має значення змісту мислення чи мовлення.

*и головицзна трояко маеть быти плачона водлугъ стану
каждого с таковых укривжонныхъ.*

Артикул, окрім розпорядчої частини, що традиційно розпочинається зі слова *установуемъ*, може мати мотивувальну, в якій обґрунтовується необхідність дотримання тих чи інших норм, наприклад:

Артикуль 10

*О погамованью хоженья и стрелянья непотребного з ручниц
и з луковъ при дворе нашомъ г[о]с[по]д[а]рѣскомъ и при
каждомъ вряде нашомъ судовомъ*

*Еще теж видячи мы в многих людях зуфальства и
своvolеньства збытечны, а хотячи то срокгостью права
посполитого обваровати и завстегнути, **установуемъ**, абы
жаденъ, якого кольвекъ стану будучи, не смель при дворе
нашомъ г[о]с[по]д[а]рѣскомъ, гдѣ коли дворомъ нашимъ
мешкати будемъ, такъ на палаць и двор нашъ, яко и по
месту збройне и з жадными инъшими бронями ходити,
звлаща з ручницюю, гаркабузомъ и з лукомъ, и з жадною иною
стрельбою, окром меча, корда, шабли, шпады и инъшое ручное
брони...*

Інтерес науковців викликає порівняння особливостей мовного оформлення правових норм у різних редакціях Статуту. Так, у Статуті 1588 року, порівняно з редакцією 1529 року, простежується стійка тенденція до універсалізації, відстороненість від персональності, пор.: 1) *Права писаныя Старого Статуту и даные Великому князству Литовскому, Рускому, Жомойтскому и иных через наяснейшого пана Жигимонта з Божее милости Короля Польского, Великого Князя Литовскаго, Руского, Прусского, Жомойтского и иных*

многих. Мы Жигимонт з ласки Божее Король Польский, Прусский, Жомойтский, Мозовецкий и иных, маючи собе достаточное умышлене умыслом добрым и з ласки нашео господарское хотячи обдаровати правы хрестиянскими, всим прелатом и княжатом и паном хоруговым, вельможным рыццером повышоным шляхте и всему поспольсту и их подданым, а тубылицом земли Великого князства Литовского, которого бы колвек стадла и стану были, вси их права и привиля костельные, так латинского закону, яко греческого, теже и светские, которые от памяти королей и великих князей от неколи отца нашего Казимера и брата нашего Александра предков наших за живота их... (Статут 1529 року) і 2) Все обыватели Великого князства Литовского тым одним правом писанымъ и от насъ даным сужоны быти мают. Напродъ мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, обещаемъ и шлюбуемъ под тою жѣ присегою, которую учынили есмо всимъ обывателемъ всихъ земель паньства нашего, великого князства литовского, ижъ всихъ княжатъ панов радѣ, духовныхъ и светскихъ, панов хоруговныхъ, шляхту, мѣста и всихъ подданныхъ нашихъ и всихъ станов в томъ панстве нашомъ Великомъ князстве Литовскомъ и иныхъ всихъ земель, здавна ку тому паньству прислухаючыхъ, почонъшы от вышъшого стану аж до нижшого, тыми одними правы и артыкулы, в томъ же статутѣ ниже[й] писаными и от насъ даными, судити и справовати маемъ (Статут 1588 року). Артикули Статуту 1588 року значно розширені, порівняно зі Статутом 1529 року, їх мова тяжіє до живої староукраїнської мови. Логіко-синтаксичне оформлення текстів артикулів обох статутів не надто різниться: домінують такі само імперативні накази,

що виражаються об'єктно-з'ясувальними конструкціями зі словами *установемъ, мають быти*, висловлення з імплікативними відношеннями тощо.

2.3. "Судебник" Казимира 1468 року

Судебник 1468 року є зведенням норм судочинства, розроблених на основі Руської Правди польським королем Казимиром.

З погляду композиційного оформлення цей документ чітко рубрикований, складається із мотивувальної та розпорядчої частин. Мотивувальна частина містить інформацію про адресанта й адресатів розпорядчого акта і ключові слова з імперативним значенням: *Казимир Божьею милостью король Польский, великий князь Литовский и Русский, княжа Пруское, и Жомоитский и иных, чиним знаменито сим нашим листом, кто на его посмотрит или чтучи (його) услышит, иж мы с князьми и с паны-радою нашею Великого князьства Литовского и со всим посполством погадавши, урядили есмо так.*

Розпорядча частина Судебника містить 25 статей, кожна з яких описує правову норму, зазвичай кримінального характеру. Внутрішня форма норм, викладених у судебнику, тричленна: 23. *А коли бы кто коня а любо клячю знашол блудящую, или иныи которые речи изнайдесть (гіпотеза), ино оповедати околици: не изнайде ли ся истец до трех днєв, ино повести на королевский двор по давному, да переєм свой возьми (диспозиція). А пак ли который што утаить, а*

всхочеть собе покорыствовать, а будеть на то довод – тот таковый злодей, как который (санкція).

У *судебнику* широко представлена термінологія, успадкована від Руської Правди: *лице* (тобто речовий доказ), *татя, злодей, истец, судьи* тощо. У цілому ж текст *Судебника* Казимира відбиває живе мовлення, норми якого багато в чому відповідають нормам сучасної української мови.

Документ також містить дату й місце укладання: *Писан и дан у Вильне, февряля 29 день, индикта 1-го.*

2.4. “Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті” 1590 року як типовий розпорядчий документ кінця XVI століття

Акти волевиявлення литовських, а згодом польських князів закріплювалися й розпорядчими документами. Зразком розпорядчого документа XVI століття є “Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті” 1590 року, український переклад якої наводиться в “Історії України в документах і матеріалах”. Структура тексту цього документа відповідає сучасним вимогам до організаційно-розпорядчої документації, зокрема в ній наявні: мотивувальна частина (*Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже, як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, в наслідок даного нам від усіх чинів дозволу*) та розпорядча частина, яка

розпочинається зі слова *встановлюємо* (*встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу, а саме: Церехчемеровський (Трахтемирівський) монастир над Дніпром, Боришпільський з селищем Іванківським, городище Владерецьке (Володарське) і до нього селище Зволужжя, зване Велика Слобода над рікою Россю, Рокитне над тою ж рікою і Рокитною - трьом особам, як їх привілеї свідчать. Також Городища і Сліпорід над рікою Нуцею званою, при кордоні московському*)¹.

2.5. Особливості мови актових книг XVI - XVII століть

Ще одним репрезентантом офіційного варіанту староукраїнської мови стали актові книги. Актові (від лат. *actus* “акт, дія” через польське *akt* “папір, документ”) книги – “це збірники оригіналів і копій документів 15 – 18 століть, вписані або засвідчені різними судами (гродськими, земськими, полковими, генеральним військовим судом і т.д.), а також магістратами і ратушами України, з метою надання цим документам юридичної сили. Актові книги офіційно введені в Галиції 1435 року, на Київщині, Поділлі, Волині – 1529 року, в інших місцевостях України – 1566. З другої половини 17 ст. актові книги, залежно від змісту їх записів, називалися протоколами справ поточних (свідчення возних, скарги, повідомлення тощо); “вічесті”; “чорні книги” (для

¹ Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941 – С. 8.

кримінальних справ); книги декретів (для судових рішень у цивільних справах); записні (копії універсалів, грамот, заповітів тощо)”¹. Як пише Іван Огієнко, “найстаршою актовою нашою книгою вважається Книга Кам’янецького міського магістрату 1519 – 1520 року та Кам’янецька земська книга 1521 року; правда, є рештки Кременецької Книги 1514 р., але вже зотлілі. Литовський Статут 1529 року наказав завести актові книги по всій Україні вже в кожному гроді, а це збільшило число наших канцелярій, а тим самим прискорило й розвій нашої літературної мови.

Треба тут іще підкреслити важливу ознаку нашої давньої української канцелярської чи актової мови, а саме: що в основі її лежала північно-західна українська мова. Перші канцелярії зачали працювати на землях північних, поліських, і тут і виробилася стара канцелярська мова, що рано злучилася з мовою південною, галицькою, й створила тодішню українську літературну мову, мову руську, мову не тільки канцелярську, але й мову книжок. У цій мові сильно й довго трималися дві північноукраїнські ознаки, спільні й мові білоруській, а саме: 1) Писали *е* замість *я* в ненаголошеному складі, наприклад: *тисеча, присегати, десетина* й т. ін., але під наголосом маємо *я*: *дев’ятий — девять, полягуть — полегли* й т. ін.; явище це не часте в мові білоруській, але частіше в північноукраїнській (пор. Є. Карській. Бѣлоруссы, 1908 р., т. II, с. 99 і 102). 2) Ненаголошене **ѣ** передається через *е* – це риса північноукраїнська, спільна з білоруською, наприклад: *немий, беда, цена, вѣщий – вешуючи, бѣгаючи – бегуть, грѣхъ – згрешили* й т. ін. Ці дві ознаки, живі для

¹ Украинская советская энциклопедия. – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1978. – Т. I. – С. 114.

північноукраїнської мови, були для інших українських земель тільки правописною звичкою, що сильно трималася в нас у віках XVI – XVII. Взагалі ж ця північно-західна основа нашої української літературної мови трималася, власне кажучи, аж до кінця XVIII віку, цебто до Котляревського, який з нею рішуче порвав, ставши писати живою мовою, в основі своїй полтавською”¹.

2.6. Жанрове різноманіття і мовно-композиційне оформлення грамот XIV - XVI століть

“Толовним репрезентантом української мови XIV – першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти і под. Їхня мова – це колишній «низький» стиль літератури Київської Русі. Проте ця мова, як губка, вбирала в себе місцеві українські і засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов’янської традиції”². Грамоти відбивають факти повсякденної діяльності людей, особливості суспільного та політичного існування держави. Їх жанрова різноманітність стала основою для подальшої диференціації службових паперів, а техніка оформлення багато в чому нагадує сучасні норми укладання документів.

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

2 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 47.

Класифікацію грамот, що функціонували у період з XIV до XVI ст. пропонує один з упорядників видання “Волинські грамоти XVI ст.” А.М. Матвієнко¹. Зокрема вона виділила вісім їх видів: духовні заповіти, дарчі записи, продажні записи, заставні записи, вінові записи, дільчі записи, уступні записи, мінові угоди.

Духовні заповіти

У духовних заповітах (Testamenta) висловлювалася власна воля осіб щодо розподілу свого майна після смерті між нащадками і родичами. Укладання цих документів регламентувалося восьмим розділом Статуту Великого князівства Литовського “*О тестаменьтохъ*”. Грамоти цього типу стали праобразами сучасних заповітів, нагадуючи їх способом мовного оформлення і засвідчення:

Тестамент Оникія Богдановича Бутетицького².

Акт № 15, 3.

Во (и)мя бо(ж)є станъ ся ами(н). Я, шнике(и) Богданови(ч) Бутети(ц)ки(и), будучи ещє при добро(и) памєти и вєдаю(чи) тежъ тоє, што ка(ж)дому хрестия(н)скому члвку належи(т) учинити, росказа(л) є(с)ми вла(ст)нє са(м) усты своїми то(т) дастамє(нт) мо(и) написати, на што є(с)ми вла(ст)ная воля моя, иж-є(м) упросиль и(х) мл(с)ти пна Ивана Пє(т)ровича Ка(л)усо(в)ского, су(д)и володимє(р)ского кгоро(д)ского, а пна Федора Васи(л)євича Ка(л)усо(в)ского и да(л) єсми и(х)

1 Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.

2 Наводиться зі скороченнями за виданням “Волинські грамоти XVI ст.”.

мл(с)ти в опеку, у мо(ц) и був оборону што (в)си(х) кри(в)дѣ жону мою Га(н)ну и дѣтѣ(и) мои(х) двое – ѡлену а Макгдалену – и вся ча(ст) имѣ(н)я мого у Ботѣтича(х) у повете Воложимѣ(р)ско(м) а в повѣѣте ѡ(в)ру(ц)ко(м) Велавского, которые був о(д)ѣле маю(т) ѡ(т) брата моего ста(р)шого пна Романа, и (в)сю маѣ(т)ность мою, што ѡни яко ѡпекунове маю(т) ты(м) шафовати и (в)ла(д)нути, я(к) на ихъ ста(н) принадлежи(т)... А заплати(в)ши пред ся, маѣ(т) то(т) мо(и) тастамѣ(нт) при моцѣ бы(ти) захова(н), яко (ж) есми то(т) тастамѣ(нт) да(л) пну Ивану а пну Федору Калуго(в) ски(м) по(д) моею печат(ю) и (с) подпи(с)ю вла(ст)ное руки моеѣ. А при то(м) тѣ(ж) бы(ли), того добре сведоми, за про(з)бою моею, и печат(и) свои приложил и(х) мл(ст) пнѣ Ива(н) Миха(и)лови(ч) Гулеви(ч), пнѣ Миха(и)ло Руса(л)ски(и), а пнѣ Василѣ(и) Мирови(ц)ки(и) Во(х)но(в) ски(и), а пнѣ Хацко Чуватови(ч), возны(и) повету // Володимѣ(р)ского, мнѣ на то(т) ча(с) зурядуприданы. Писа(н) у Воло(ди)мери лета бо(ж)яго нароже(н)я тысяча пя(т)со(т) ше(ст)дѣся(т) ѡсмого, м(с)ца се(н)тебря, третего дня.

Текст цього документа в цілому відповідає вимогам до укладання сучасного заповіту, а докладно описана процедура його оформлення дозволяє вести мову і про відповідність її сучасній законодавчо закріпленій процедурі укладання заповіту.

Дарчі записи

Дарчі записи (Donatio) були найдавнішим типом грамот і закріплювали факти дарування маєтності однією особою

іншій або церкві. Форма таких грамот була встановлена законодавством.

***Вітовт, великий князь литовський, дарує
князю Федору Даниловичу Острог і належні йому села¹***

Мы великий кн(▲)зь Витовт чиним знаемо всим, хто ны сюю грамоту изрит, или ислышит, чтучи, их записуем и записали есмо кн(▲)зю Федору Даниловичу ѡстрогъ, как и ѡтец его держалъ, из селы и зо всим, што к тому прислушает, как при ѡтцы его было. Также што придали есмо кн(▲)зю Федору село Бродов, а также Радоселки, Радогоща, Межиречьє, Дь▲ков, также Свищово ис приселки: озер▲ны, Городница, два Ставки. – А то все перво выписаное держати кн(▲)зю Федору вѣчно, непорушно, никимже, и до живота, а по его животе жонѣ и дѣтем его и вѣки. – А на то дали есмо кн(▲)зю Федору сюю грамоту и печат свою велѣли привѣсити, – П(и)сн в Луцку, в понедѣлок ѡпсле Петрова дн▲, в лѣто ѧ. девят сот четвертое.

Зміст, мовне оформлення і композиція таких документів дуже подібні до сучасних дарчих. Так, уже в дарчих записах XIV – XVI ст. використовувалися типові для сучасних відповідників мовні звороти й композиційні елементи: 1) початок із займенником першої особи та прикладкою; 2) детальний перелік дарованого майна; 3) зазначення повної дати, місця укладання документа.

1 Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1993. – С. 34.

Продажні записи

Продажні записи (Venditio) склалися у зв'язку з продажем землі чи маєтку. Умови укладання цих грамот визначалися правовими нормами, зокрема за Литовським статутом 1529 р. продавати, дарувати можна було не більше як третю частину своєї маєтності, та й то з дозволу великого князя, воєводи, маршалка чи старости повіту. Решту ж дозволялося лише закладати. Згодом таке обмеження було скасоване Сигізмундом Августом. «При укладанні продажної угоди в продажні записи вносилися умови, що ні сам продавець, ні його родичі й нащадки не повинні в майбутньому посягати на продану маєтність (*«у тую продажу ничим уступоватися не маемъ»*). У разі порушення запису продавець зобов'язувався *«своимъ властнымъ грошомъ и накладомъ у права очищати и то обороняти»* і разом з тим вернути власникові гроші *«совито»* (вдвічі більше), а також покрити судові витрати, скільки той скаже, *«што бы правуючися положити мель безо всякого права и присяги, только на реченьє слова его, што бы одно мель слови речи»*¹.

Заставні записи

Заставні записи (Obligatio) – записи про борг із зобов'язанням його повернути впродовж певного терміну. Правові норми укладання цього виду грамот визначали заставу, що гарантувала повернення боргу, час виплати боргу, причому передчасне викупування майна заборонялося,

1 Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 6.

форму виплати. Усі заставні грамоти мають стандартну структуру: 1) зазначення, хто є автором документа (прізвище, ім'я, по батькові, соціальний стан, посада, місце роботи): Я, кня(з) Миха(и)ло Ку(р)цєви(ч), и я, Полонєя, кня(ж)на Чє(т)вє(р)тє(н)ская, ма(л)жонка яго, и мы, сыны, их мл(с)ти, кня(з) Алекса(н)д(р), кня(з) Фєдо(р) а кня(з) Ко(с)тє(н)ти(н) Ку(р)цєвичы (Заставний запис родини Курцевичів, що дали Михайлові Дубницькому в заставу маєток до часу сплати грошового боргу); Я, Фєдо(р) Со(л)та(н), писа(р) зє(м)ски(и) повеу Воло(ди)мє(р)ско(г)[о] (Заставний запис Федора Солтана його жінці Ганні на дві частини маєтку в Бутятичах, даних їй в заставу до сплати боргу); 2) клішована форма засвідчення авторства запису: ...явно чиню си(м) листо(м) мои(м) и со(з)наваю ко(ж)дому, кому буд(т) по(т)реба то(г)[о] вєда(ти) або, чтучи яго, слышати, тепєр и на потомъ будучи(м)... (Заставний запис Івана Гаплича Шпановського, який дав у заставу Якову Івановичу Колпитовському свій маєток до повної сплати боргу); ...явно чини(м) и вы(з)наває(м) сами на себє си(м) нашимъ ли(с)то(м) ко(ж)дому, хто бы ѿ то(м) вєда(ти) хотє(л), си(х) часо(в) и на пото(м) за(в)жды... (Заставний запис Івана Івановича Ключьського, який дав у заставу Гнівошеві Семеновичу Рязанові Луковському половину свого маєтку в Ключові до сплати боргу); 3) причини і сума позики, у кого позичено: ...и(ж)ку велико(и) а по(л)но(и) потребншо(и) позычили і взяли єсмо посполиты(ми) руками ншими пє(в)ную суму пнзе(и), п▲(т)дєс▲(т) ко(п) и чотыри копы грошє(и) монєты и ли(ч)бы лито(в)скоє, личачи у гро(ш) по дєсєти пнзе(и) бєлы(х) а по шєстидєс▲(т) грошє(и) у копу, у яго м(л) пна Гнєвоша Сємєновича Рєзановича

Луко(в)ско́го (Заставний запис Івана Івановича Ключьського, який дав у заставу Гнівошеві Семеновичу Рязанові Луковському половину свого маєтку в Ключові до сплати боргу); 4) форма застави: ε(с)мо [...] си(м) листо(м) ниши(м) и заводи(м) и зара(з) в мо(ци) и во вла(д)но(ст) подає(м) и по(с)тупує(м) пну Дубни(ц)кому и жонє [...] половицу села Ягодна з людми а по(д)даными нишими та ωсельми тя(г)лыми и з огоро(д)никами, з дворищами пусто(в)скими, с по(л)ми, з сеножат(ми) и ко(р)чмою, з [...]и зо вси(м) на (в)се, яко се тоє имє(н)є ниє, половица села Ягодна, сама в себе, в широ(с)ти, кгру(н)тє(х) и во (в)си(х) пожитка(х) и доходє(х) свои(х) маєтѣ, ничого та(м) в половицы то(г)[о] села Яго(д)на и во вси(х) пожи(т)ка(х) то(г)[о] имє(н)я нишо(г)[о] на на(с) не зо(с)тавую(чи) ани вы(и)муючи (Заставний запис родини Курцевичів, що дали Михайлові Дубницькому в заставу маєток до часу сплати грошового боргу). У цій частині заставного запису визначалося й те, що позикодавець мав користуватися заставним майном, отримуючи таким чином проценти з виданої в борг суми; 5) дата укладання угоди, строк (дата повернення боргу, що визначалася, як правило, до святкового дня певного року) і умови повернення боргу: ... до року певно(г)[о] дня пророка Ильи, которое свето буде(т) в року. а. Ф. се(м)десято(м), то ε(ст) ω(т) се(г)[о] близуприйшого свта стго Ильи до году, поки на то(т) выше(и) ωписаны(и) ро(к) тую суму пнзе(и) чоти(ри)ста ко(п) гроше(и), длъгѣ сво(и) позычены(и), уве(с) спо(л)на п(н)у Якову Ко(л)пытовскому ω(т)да(м) и то(ж) тоє имѣнъє свое к рука(м) свои(м) взяти маю... (Заставний запис Івана Гаплича Шпановського, який дав у заставу Якову Івановичу Колпитовському свій маєток

до повної сплати боргу); 6) детальні умови володіння позикодавцем заставним майном; 7) вказівка на передання заставної грамоти, засвідченої особою, яка бере в борг гроші й заставляє особисте майно, позикодавцеві: *А заплати(в)ши за(р)уки, прє(д)сѧ ма(л)жо(н)ка моя на тых дву(х) частє(х) мои(х), которыє я є(и) застави(л) до тупо(л)ное заплаты сумы пнзє(и) єє, зостати и во (в)си(х) мє(ст)ца(х) вє(д)лє сєго запису мого мо(ц)нє захована быти має(т), И на то дава(м) ма(л)жо(н)цє моє(и) пнє(и) Га(н)нє сє(с) мо(и) ли(ст) по(д) пєча(т)ю моєю* (Заставний запис Федора Солтана його жінці Ганні на дві частини маєтку в Бутятичах, даних їй в заставу до сплати боргу); *И на то єсмо пну Дубни(ц)кому дали сє(с) нашє листь по(д) нашими печатьми и с по(д)писа(н)ємь рук наши(х), хто писати вмєєть* (Заставний запис родини Курцевичів, що дали Михайлові Дубницькому в заставу маєток до часу сплати грошового боргу); 8) називаються свідки укладання, засвідчення й передання позикодавцеві заставної грамоти: *А при то(м) были и то(г)[о] добре свєдоми, и за прозбами нишими почати свои к сєму нишому листу приложити рачили и(х) милость ѡтє(ц) Фєѡдосє(и), з воли божє(и) єпископъ володимє(р)ски(и) и бєрєстє(и)ски(и), па(н) Бо(г)да(н) Костюшкови(ч) Хобо(л)то(в)ски(и), су(д)я зє(м)ски(и) володимєрьски(и), па(н) Павєль Григо(р)єви(ч) ѡра(н)ски(и)* (Заставний запис родини Курцевичів, що дали Михайлові Дубницькому в заставу маєток до часу сплати грошового боргу); *А при то(м) были и того добре свѧдомы и(х) мл(ст) па(н) Гнєво(ш) Пє(т)рови(ч) Ка(л)усо(в)ски(и), а па(н) Рома(н) Богданови(ч) Ставє(ц)ки(и), а па(н) Сємє(н) // Иванови(ч) Ши(ш)ша(!), которы(и) за жєда(н)ємь и*

про(з)бою мою к тому листу почати свои приложити рачили, а (д)ля ле(н)шоє тве(р)дости при почати моєи в того моего листа руку мою вла(ст)ную по(д)писаль (Заставний запис Федора Солтана його жінці Ганні на дві частини маєтку в Бутятичах, даних їй в заставу до сплати боргу); 9) дата і місце укладання, власноручний підпис: Писа(н) у Ко(л)пытове лѣта бо(ж) наро(ж) .а.Ф.З.а., м(с)ца июля, пято(г)[о] дня. Ива(н) Гапли(ч) Шпановски(и), воиски(и) лу(ц)ки(и), вла(с)ною рукою (Заставний запис Івана Гаплича Шпановського, який дав у заставу Якову Івановичу Колпитовському свій маєток до повної сплати боргу); Писа(н) у Локачо(х), року бо(ж)ε(г)[о], нароже(н)я тысяча ня(т)со(т) се(м)дєся(т) второ(г)[о], м(с)ца ма(р)та, че(т)ве(р)то(г)[о] дня. Ива(н) Иванови(ч) Ключ(с)ки(и), рука вла(ст)ная (Заставний запис Івана Івановича Ключьського, який дав у заставу Гнівошеві Семеновичу Рязанові Луковському половину свого маєтку в Ключові до сплати боргу). Грамоти цього типу з часом трансформувалися у розписки.

Вінові записи

Вінові записи, привінок (Dotalitium) – вид грамот, що був поширений у Польщі та Литві, де “здавна існував звичай, за яким чоловік при одруженні записував жінці суму грошей, що дорівнювала вартості її посагу (привінок). Коли виходила заміж вдова, то вона вертала все майно чоловіковим родичам чи нащадкам, а сама одержувала від них гроші за посаг. Крім грошей готівкою, чоловік міг відписати дружині, як і будь-якій іншій особі, речі, рухоме майно, що було

невід’ємною частиною маєтку”¹. Як зазначає О.Ф. Юрчук², спільнослов’янське походження терміна *віно*, який дав назву цьому видові грамот, свідчить про те, що цей вид сімейно-правових відносин є дуже давнім, принаймні він існував уже за часів Київської Русі. Термін *вѣно* в XIV – XVI століттях означав “посаг нареченої”³. Однак таке значення оформилося не відразу й виникло як результат впливу соціальних чинників на особливості становлення термінологічної системи мови: “На першому етапі функціонування слова, коли основною формою зміни сімейного стану було викрадення (умичка) наречених з наступною виплатою роду за завдане «приниження», термін означав «викуп за наречену». З появою звичаю давати за доньку, яка вийшла заміж, придане термін набув ще одного – антонімічного – значення («придане»). На певному історичному етапі ці два протилежних значення поєднувалися в одній лексемі. Однак таке становище навряд чи могло тривалий час задовольняти носіїв мови. Отже, з’явився імпульс для мовних змін, виникла необхідність усунути одне зі значень. Вибір визначився тим, що зникла реалія – форма шлюбу-купівлі припинила своє існування – і давніше значення архаїзувалося”⁴. Такої архаїзації зазнали чимало термінів у період з XIV до XVII

1 Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 7.

2 Юрчук О.Ф. Терминология семейного права русского языка XV – XVII вв. в функциональном и динамическом аспектах: Дис... канд. филол. наук / Киевский государственный педагогический институт им. А.М. Горького. – К., 1989. – С. 129 – 131.

3 Там само.

4 Там само. – С. 34.

століття. Проте змінювався суспільний устрій, а з ним з'являлися й нові терміни. Наприклад, розвиток кріпацтва спричинив звернення феодалів до молодих з матеріальними домаганнями. Так виникає термін *убрус* тощо¹.

Дільчі записи

Дільчі записи (*Divisio*) укладалися дітьми після смерті батьків, якщо останні не залишили заповіту. Процедура поділу спадку могла проводитися кількома способами: за взаємною згодою, за участі підкоморія, на підставі ухвали вибраних сторонами “єдначей” (третейських суддів), за жеребом (*брость лесы*). Той, хто порушував прийняте рішення, мусив платити “заруку” королеві або іншим претендентам на спадщину². Текст таких записів традиційно починався зазначенням сторін дільчої угоди, що посвідчують документ, називалися причини її укладання: *Мы, бра(т)а рожонаа, и мы, ниже(и) помененые Бо(г)да(н), су(д)я зе(мъ)ски(и) рєчи(ц)ски(и), Федо(р), писа(р) зе(м)ски(и) воло(ди)мє(р)ски(и), Пє(т)рѣ, Ива(н), Паве(л) Со(л)танове, вы(з)наває(м) и я(в)но чини(мъ) ты(м) ниши(м) ли(с)то(мъ) ныне(ш)ни(мъ) и на пото(мъ) будучи(мъ), хто бы то(г)[о] по(т)рєбава(л) и вѣда(ти) ѿ то(мъ) хоте(л) // и, читаю(чи) єго, слыша(л) и(ж) што по сме(р)ти ѿ(т)ца ниш(г)[о] небо(ж)чика зе(ш)лого живота єго пна Федора Сте(ц)ковича Со(л)тана зо(с)талиса по не(м) име(н)я яго мл(сти)...* (Дільчий запис про поділ спадщинних маєтків між братами

1 Там само. – С. 129 – 131.

2 Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 7.

Солтанами). Текст містить детальний опис маєтків, що успадковуються і поділяються між спадкоємцями, зазначаються свідки. Підписували документ усі сторони угоди після зазначення місця й дати його укладання: *Писа(н) був Овручо(мъ) лѣта бо(ж)яго наро(ж)е(н)я тысяча ня(т)со(т) се(м)дуся(т) шо(с)того, м(с)ца ѡ(кте)бря, два(д)ца(т) третєго дня. То е(ст) по(д)пи(с) ру(к): Богда(н) Со(л)та(н), рука вла(ст)ная, Фєдо(р) Со(л)та(н), рука вла(ст)ная, Пє(т)рѣ Со(л)та(н), рука вла(ст)ная, Ива(н) Со(л)та(н), рука вла(ст)ная, Павє(л) Со(л)та(н), рука вла(ст)ная* (Дільчий запис про поділ спадщинних маєтків між братами Солтанами).

Уступні записи

Уступні записи (Cessio) – юридичні угоди, за якими одна особа поступається своїм нерухомим майном іншій назавжди або до його викупу. Це може бути, наприклад, відмова одного з дітей від спадщини на користь інших або відмова від частини маєтку, за який було заставлено під борг і не викуплено вчасно. Могла укладатися уступна грамота однією особою на користь іншої з нагоди дарування маєтку в нагороду за вірну службу. Структура документа є типовою для всіх документів цього типу.

Мовне оформлення грамот різних типів відбиває живомовну основу, оскільки тексти їх засвідчували звичайні житейські факти. Писарі судової канцелярії могли дотримувалися точності в записах усних повідомлень, порушуючи стандарти книжної мови. Однак деякі умовності

зберігалися, оскільки писемна мова здавна була здобутком передусім панівних класів, і їй, як і будь-якій іншій формі вияву духовного життя, притаманна була тенденція відрізнятись від звичайної, простонародної. “Засобом такого розмежування майже завжди був потяг до іншомовності – явище, чи не найяскравіше репрезентоване поляками, які до XVI ст. в ділових і взагалі культурних сферах користувалися майже виключно латиною. Для писемної ж мови східних слов’ян тривалий час характерними були церковнослов’янізми. Нижчі верстви народу переймали від панівних класів уже готову літературну мову з усіма її умовностями, вносили до неї живомовні елементи. Мова судових актів Литовсько-Руської держави, можна гадати, була не чим іншим, як живою мовою з домішкою старослов’янських, полонізмів і значно рідше – латинізмів. Вона використовувалася не тільки на письмі, а й побутувала серед української шляхти, в офіційних установах, навіть у канцелярії польського короля”¹.

Грамоти, створені у різних регіонах Литовсько-Руської держави, різнилися мовним оформленням. Так, у текстах документів, створених у центральних регіонах України, юси відсутні, а галицькі та волинські грамоти широко їх використовують, засвідчуючи старослов’янські графічні традиції.

Фонетична система грамот відображає орфоепічні норми української мови XIV – XVI ст. У текстах грамот послідовно відтворюється повноголосся, напр.: *володимє(р)ского, Городница, положити, половица, бєрєсте(и)ски(и)*, хоч зрідка проступають старослов’янські форми на *-ра, -ла*, переважно у

¹ Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 8.

словах, які були успадковані й зараз вживаються в українській мові як старослов'янізми, напр.: *вла(д)но(ст)*. Засвідчується поява після шиплячих на місці етимологічного *е* літери *о*, напр.: *шо(с)того, чотыри*. **Ѣ** послідовно замінюється літерами *е* та *и*, напр.: *дѣтем* – *детемъ* – *дитемъ*, *всѣмъ* – *всемъ* – *всимъ*¹. Зрідка використовується **Ѣ** в кількох словах, які вживаються у сталих стандартизованих сполученнях слів, напр.: *а по его животе жонѣ и дѣтем его и вѣки*; *лѣта бо(ж) наро(ж) .а.Ф.З.а., м(с)ца июля, пято(г)[о] дня; лѣта бо(ж)яго наро(ж)ε(н)я тысяча пя(т)со(т) се(м)дуса(т) шо(с)того*. У текстах грамот послідовно засвідчені засоби милозвучності, зокрема поява постпозитивного *о* в прийменниках перед наступними приголосними, напр.: *што (в)си(х), зо всим, во вла(д)но(ст)*.

Особливістю графічної системи української мови XIV – XVI ст. є те, що вона не мала спеціальної літери для позначення звука [г], проте диференціація звуків [г] та [ґ] була типовою для її орфоепічної системи, тому на позначення звука [г] використовувалося буквосполучення *кг*, напр.: *кзоро(д)ского, Макгдалену, кзру(н)те(х)*. Послідовно таке буквосполучення використовується в Статуті Великого князівства Литовського, наприклад: *кзвалтовъного, инъстыкзатора, кзродскихъ, кзды, кзлейтъ, кзвалътованье*.

Морфологічні особливості текстів грамот засвідчують тенденцію до відмови від штучних для живої мови старослов'янських форм, яка сформувалася ще в добу Київської Русі. До найтипівіших рис морфологічної системи української мови XIV – XVI ст. належать такі²:

1 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 49.

2 Там само. – С. 49 – 51.

1) у родовому відмінку однини іменників чоловічого роду поряд з традиційним закінченням *a* починає виступати *у*, напр.: *меду, року, скарбу*. Варіювання цих форм закінчень залишалося нормою української мови до 1933 року. Зараз вживання відповідних закінчень чітко регламентується чинним правописом відповідно до смислового принципу орфографії;

2) у давальному відмінку цих іменників дедалі частіше використовується закінчення *-ові* (*-еві, -єві*) на місці давніх *-у* (*-ю*): *господареві, змтеви*;

3) у називному відмінку часто виступають іменники із закінченням *-ове, -еве*, що започаткувало процес становлення форм кличного відмінка іменників: *панове, послове*;

4) у родовому відмінку прикметників поряд із архаїчним старослов'янським закінченням *-аго* (*хр(с)толюбиваго*), *бо(ж)яго*) вживаються українські форми на *-ого*, напр.: *прийшлого, певно(г)[о], Воло(ди)ме(р)ско(г)[о]*;

5) “у родовому відмінку однини прикметників і прикметникових займенників, уживаних в жіночому роді, виступає закінчення *-оѣ / -еѣ, -оі / -еі*, що вірогідно позначають [і] з попереднім [й]¹: *кривавоѣ* [крива́войі], *мокроѣ* [мо́кройі], *вашеѣ* [ва́шейі];

6) дієслівні форми теперішнього часу мають, як правило, закінчення *-ть*, напр.: *оузрить, живуть, знають, мають*;

7) дієслівні форми першої особи множини мають закінчення *-мо*, що поступово витіснило архаїчні *-ѣм* та *-мы*, напр.: *даємо, продаємо, познаменуємо*;

1 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 50.

8) дієслівні форми майбутнього часу творяться шляхом поєднання дієслівної основи зі словом *імати*, напр.: *битиму*, *иматиму*. Такі форми типові для сучасної української мови.

Лексична система юридично-ділових текстів, основною особливістю якої є стандартизація та шаблонність, зберігає традиційні старослов'янські компоненти, проте на відміну від словникового складу документів попереднього періоду насиченіша українізмами і запозиченими з інших мов словами. Я.Д. Ісаєвич окреслив основні тенденції у формуванні ділової мови того періоду. Зокрема грамоти другої половини XIV – початку XV ст. написані українською мовою. Це була так звана ділова мова, що в цей період формувалася переважно на основі народнорозмовної. Розмовними формами характеризуються грамоти польських королів кінця XIV – початку XV ст., прислані до галицьких бояр, а також ранні грамоти Молдавського князівства. Ймовірно, що адресовані в Галичину грамоти польських королів написані актовою мовою, усталеною ще у Галицько-Волинському князівстві. На її основі формувалася і мова канцелярій Великого князівства Литовського наприкінці XIV – в першій половині XV ст. Канцелярська мова Великого князівства Литовського функціонувала як спільна білорусько-литовська (“руська” — за тодішнім визначенням, “західноруська” — за термінологією філологічних праць XIX — початку XX ст.). На ранньому етапі в ній визначальними були українські риси, з середини XV ст. й особливо з XVI ст. – білоруські. Поступово розширювалося коло жанрів писемної мови. Пам’ятки розповідні, літературні, записи судових справ писалися “західноруською” мовою, яку пізніше стали називати “простою” мовою, щоб відмежувати

її від церковнослов'янської, що сприймалася як “більш високий” стиль. У пам'ятки, писані “простою” мовою, широко ввадилася церковнослов'янська і польська лексика, типовими для неї стали граматичні й фонетичні полонізми. Ці іншомовні вкраплення з'являлися в цій мові для того, щоб відрізнити її від повсякденного мовлення. Однак це не була цілком “проста” мова, а швидше своєрідний “середній” стиль, проміжний між “високим” стилем і мовою розмовною. “В XVI ст. у пам'ятках ділового жанру, створених на українській території, дедалі більше поширюються риси білоруської мови, наприклад, рефлекс «ять» як «є», водночас, з тієї ж доби маємо свідчення, що у Білорусі церковнослов'янські літургійні тексти читалися на український лад, тобто «ять» вимовлялося як «і». В обох випадках вимова, відмінна від властивої розмовній мові даної країни, служила навмисному відмежуванню мови «виполіруваної», збагаченої формами, які слугували престижності цієї мови, від мови народнорозмовної, якою личило користуватися в побуті й словесному фольклорі. Таким чином, взаємини мови писемної з розмовною були двоякими: з одного боку, розмовна мова не могла не впливати на писемну, з другого — в ряді випадків відбувалося свідоме відштовхування мови писемних пам'яток від усного мовлення”¹.

Тексти документів XIV – XVI ст. засвідчують процес творення слів “на основі східнослов'янського кореневого й афіксального складу”². Значна частина таких слів є тотожною

1 Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.

2 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – . – С.51.

за фонетичним складом і значенням із сучасними лексемами, напр.: *бачити*, *буковина*, *вжитокъ*, *выгонъ*. Деякі слова не збігаються з сучасними за відтінками лексичного значення, хоча є однокореневими, напр.: *вага* (прилад для зважування), *виновати* (звинувачувати), *вызнавати* (офіційно повідомляти, заявляти), *выслуга* (земельне володіння, одержане за службу) тощо. «Поширеним засобом розвитку лексики староукраїнської мови був семантичний зсув. Так, у грамотах слово *боронити* поряд із давнім значенням «заважати, чинити перепони» і «захищати» розвиває нове – «забороняти»... Розширює коло значень слово *вина*: якщо в давньоруський період воно означало провину, звинувачення, пеню, то в мові українських грамот це слово набуває ще ряду термінологічних значень – «грошовий штраф», «судова справа», «оплата за суд», «позичені гроші, борг»¹ тощо. У цей період з'являються нові слова для позначення абстрактних понять (*личба*, *зарука*, *лагода*, *згода*, *пригода*), виникають власні назви на позначення осіб (прізвища).

Серед незначних запозичень, що зустрічаються в текстах грамот, можна виділити три основні групи:

1) тюркізми, більшість яких увійшло в сучасну українську мову, напр.: *кантаръ* (одиниця вимірювання ваги), *орда* (середньовічнафеодальнадержаватюркськихімонгольських народів, а також територія цієї держави) тощо;

2) латинізми, напр.: *дякло* (подать натурою від урожаю і загального прибутку в селянському господарстві, крім худоби); *стиръта* (скирта)². Вживання латинізмів у творах

1 Там само. – С.53 – 54.

2 Там само. – С. 59.

різних жанрів тим Я.Д. Ісаєвич пояснював тим, що якимось аспектом свого культурного і політичного життя Україна і Білорусь входили в той регіон (Західна і Центральна Європа), де латина впродовж середньовіччя була мовою правових актів, школи й науки, більшості жанрів літератури. Латина була у вжитку вже в канцеляріях Галицько-Волинського князівства XIII — початку XIV ст., але з середини XIV ст. її стали насаджувати й адміністративними засобами. В літературному процесі України й Білорусі другої половини XV ст. певну роль відігравали і латиномовні твори. Їхнє поширення пояснюється вивченням латинської мови у середньовічній школі, навчанням окремих вихідців з України чи Білорусі у закордонних університетах. Уплив ренесансної літератури певною мірою позначився на латиномовних поетичних творах Юрія Дрогобича, Павла з Кросна, Станіслава Оріховського, Миколи Гусовського. “Їхні твори, як і видання Франциска Скорини, не мали вузько віросповідного характеру. Деякі з латиномовних авторів, не будучи східнослов’янського походження, вважали себе русинами в територіально-політичному розумінні (наприклад, син німецьких колоністів Павло Процелер називав себе Павлом Русином). Однак з часом латинська мова і пов’язана з нею латиномовна освіта дедалі більше асоціювалися виключно із західним, католицьким світом. Звичайно, окремі католицькі автори називали себе русинами, але це було явище не типове, перехідне. У тодішніх конкретних умовах прийняття католицизму в більшості випадків вело, зрештою, до розриву з вітчизняною традицією. Тому відбувалося щораз чіткіше розмежування: латиномовна літературна творчість стала

сприйматися українцями і білорусами як органічно пов'язана з католицизмом, а отже, як чужорідна. Тільки згодом, особливо в могилянську добу, православні дійшли висновку, що треба мати і власні латиномовну освіту й писемність”¹.

3) західнослов'янізми, тобто слова, запозичені з чеської та польської мов, напр.: *власност* (ст.-ч. *vlasnost*), *єднота* “єдність, згода” (ст.-ч., ст.-п. *jednota*).

Багато слів із західноєвропейських мов прийшли у староукраїнську через посередництво польської та чеської, напр.: сучасне слово *будувати* прийшло з німецької (від *buude* – шалаш, намет) через польську мову (*budować*); сучасне *гетьман* через посередництво польської (*hetman*) та чеської (*hejtman*) мов теж запозичене з німецької мови (*häuptmann*). Набуло поширення давньоіранське слово *пан*, запозичене через посередництво польської та чеської мов. Чеський вплив на офіційну староукраїнську мову був помітним ще й тому, що чеські актові книги було взято за зразок для українських, причому переймалися особливості їх мовного і технічного оформлення.

Цікаву закономірність у запозиченні юридичних термінів і назв титулів помітив та описав Я.Д. Ісаєвич, зокрема він зауважує: “Титули та інші юридичні терміни іноземного походження часто сприймалися як престижніші від слів повсякденної мови². Іншомовне походження слів на позначення володарів мало символізувати, що влада їх є

1 Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.

2 Аналогічне явище можна спостерігати й сьогодні: “спікер парламенту” сприймається носіями мови як більш престижне порівняно з “Голова Верховної Ради”.

чимсь особливим, що в ній є елемент таємничості, який міг би бути відсутній у зрозумілому всім слові. Нагадаймо, що і раніше, і пізніше назва на позначення володарів слов'янськими мовами запозичувалися з інших мов: «князь», «король», «цар», «каган», «імператор». Також прийнятий на галицько-волинському ґрунті титул «господар і дідич», поперше, був перекладом з латини, а по-друге, таку титулатуру підтримував, або й започаткував, вплив чеської канцелярської практики¹.

Однак процес запозичення не був однобічним. Українська канцелярська лексика активно переймалася сусідами, зокрема Московією. Походження російського слова “государь” пояснює Я.Д. Ісаєвич. Зокрема він стверджує, що у грамотах польського короля Казимира III для населення Галичини, які складалися як латиною, так і українською мовою, у латиномовних варіантах Казимир титулує себе «*dominus et haeres*», а в грамотах українських — «господар і дідич», що є докладним перекладом латинського варіанта титулу. Водночас існують і грамоти галицько-волинських князів початку XIV ст. написані латинською мовою, в яких вони також титулюють себе “*dominus et haeres*”. Також Я.Д. Ісаєвич констатує, що є підстави вважати, що український варіант титулу виник спочатку в канцелярії галицько-волинських князів, від яких був успадкований королем Казимиром. З королівської галицької канцелярії, можливо через Волинь, цей варіант титулу проник до канцелярії суверенів Великого князівства Литовського. Великі князі литовські називали себе “господарями і дідичами” або

1 Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.

просто “господарями”, а з Великого князівства Литовського така титулатура була запозичена московськими князями. Зі слів “господар” і “господарство”, які згодом стали писатися скорочено (під титлом), і виникли російські слова “государь”, “государство”. Угорський дослідник Андраш Золтан, який присвятив спеціальне дослідження впливові західноруської (українсько-білоруської) мови на російську актову мову, виявив і низку інших слів, які з української мови ввійшли до російської писемної мови тієї доби. Одні запозичення йшли з галицьких канцелярій до канцелярій Великого князівства Литовського, звідки потрапляли до практики канцелярій великих князів московських; інші форми, характерні для канцелярії київських митрополитів, були запозичені канцелярією московських митрополитів¹.

Уперіодукладанняграмотвідбуваєтьсяпроцесформування фразеологічної системи української мови, причому стали звороти, вживані в юридично-ділових текстах, за ступенем мотивації їх значення є аналогічними сучасним. Так, часто компонентами, що не реалізують лексичне значення, є слова *бути* та *мати*, напр.: *бути у вене* (володіти майном, одержаним у віно), *бути оу соромѣ* (бути позбавленим честі), *мати за собою* (бути одруженим), *имати над собою* (підкорятися кому-небудь), *мати твердость* (мати законне право).

Цікавим є вплив мовних формул, які засвідчували постулати звичаєвого права чи звучали в судах, на формування фразеологічної системи української мови. Андрій Яковлів зазначає, що найбільш змістовні та влучні

1 Ісаевич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.

формули, які проголошувалися на суді, закріплювалися в пам'яті й повторювалися і після суду в принагідних випадках. При цьому вони ще більше скорочувалися, вдосконалювалися, оздоблювалися римованою поетичною формою, перетворювалися в народні приказки. Таких приказок існує тисячі. Вони збагачують українську мову лаконічними, влучними виразами, а зміст їх зберігся для дослідників українського звичаєвого права як невичерпне джерело для пізнання принципів правосвідомості українського народу. «Наведемо для прикладу декілька народних приказок: *«ліпше – моє, неже – ваше»* – приказка, в якій висловлено принцип переваги індивідуального права над спільним, громадським, колективним. Обсяг індивідуального права власності висловлено в приказках: *«своя хата – своя й правда»*, *«я на своїм такий самий дідич, як пан на своїм»*. Приказки *«правда не втоне в воді, не згорить в огні»*, *«правда з дна моря виринає, а неправда потопляє»* походять із давньої доби, коли на суді вживали як доказ «муки» гарячим залізом і водою. Приказка *«копа переможе й попа»* нагадує нам про копний народний суд, а приказки *«всі за одного, один за всіх»*, *«хто став у ряду, держи й біду»*, *«не взявшись за невинного, не будеш мати винного»*, *«кожному шкода не мила»* містять у собі принципи копного суду: кругову поруку, участь у розшуку злочинця й т. ін. Влучна формула *«наше – не наше, але й не ваше»*, колісь висловлена на суді позваним проти недоведених претензій позовника, стала потім народною приказкою. Приказка *«коваль согрішив, а шевиця повісили»* влучно формулює народний посудок про судову помилку. Приказки *«карай, та назад оглядайся»*, *«винного двома батогами не б'ють»*, *«а й*

над винним добро б часом ужаліти» висловлюють принцип відповідальності розміру кари до ступеня вини й принцип милосердя, що так часто пристосовувався на народних копних і козацьких судах. Приказка «за ґрунтом і право йде» висловлює принцип правного становища головної речі й приналежностей; цей же принцип розвинуто ще в таких приказках: «чий берег, того й вода», «чий корінь, того й плід», «в кого бджоли, того й мед», «чия вівця, того й вовна» й багато подібних. Приказка «чия шкода, того й гріх» висловлює принцип вини того, хто заподіяв шкоду. Нарешті, приказка «силою не дають, силою однімають» або «силою одняти – однімеш, а дати – не даси» містить принцип переваги права над грубою фізичною силою¹.

Синтаксис документів XIV - XVI ст. характеризується домінуванням складних речень, ускладнювальних елементів. Типовим для текстів грамот є: 1) використання однорідних членів речення (*придали есмо кн(▲)зю Федору село Бродов, а также Радоселки, Радогоща, Межиречье, Дь▲ков, также Свищово ис приселки: озер▲ны, Городница, два Ставки*); 2) відокремлених означень, переважно прикладок (*дете(и) мои(х) двое – влену а Макгдалену; а пнъ Хацко Чуватови(ч), возны(и) повеу // Володимер(р)ского*); 3) постпозитивних означень (*в пов'ѣтѣ ѡ(в)ру(ц)ко(м), за про(з)бою моею*). Спосіб зв'язку елементів складних речень та однорідних членів речення переважно сполучниковий. У грамотах широко використовувалися стандартні конструкції, що стали

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

основою для формування синтаксису сучасних цивільно-правових документів

Отже, у Великому князівстві Литовському українська мова вперше набуває офіційного статусу. У цей період сформувалися три типи документів, представлені різноманітними жанрами: 1) документи, які фіксують норми життя суспільства (Статут Великого князівства Литовського, Судебник Казимира 1468 року тощо); 2) актові книги; 3) документи, які відбивали факти повсякденного життя громади (грамоти). Жанрова різноманітність грамот стала основою для подальшої диференціації службових паперів, а техніка оформлення багато в чому нагадує сучасні норми укладання документів. Тексти документів різних типів засвідчили вироблення канцелярської мови, в якій домінували ознаки північноукраїнських діалектів.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1993.
2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 391 с.

ДОДАТКОВА

1. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В.Б. Задорожний, А.М.Матвієнко. – К.: Наук. думка, 1995. – 245 с.
2. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981.
3. Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.
4. Історія держави і права України. У 2-х частинах. – Ч. 1. – К.: Інюре, 1996.
5. Історія держави і права України: Курс лекцій / За ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.
6. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Прага, 1923 – 1924. – Ел. ресурс: <<http://www.library.kr.ua/elmuseum/zem/lecture.html>> .

7. Лехвицька ратушна книга другої пол. XVII ст. – К., 1985.
8. Литовсько-польська доба української історії. Початки козаччини / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok1.html>>.
9. Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / Репринтне відтворене видання 1918 року. – К.: Абрис, 1991. – 272 с.
10. Юрчук О.Ф. Терминология семейного права русского языка XV – XVII вв. в функциональном и динамическом аспектах: Дис... канд. филол. наук / Киевский государственный педагогический институт им. А.М. Горького. – К., 1989. – 245 с.
11. Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 2

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як Статутом Великого князівства Литовського було визначено статус староукраїнської (руської) мови?
2. Які документи у Великому князівстві Литовському були укладені староукраїнською (руською) мовою?
3. Опишіть особливості рубрикації тексту Статуту Великого князівства Литовського.
4. Охарактеризуйте особливості поєднання констатувальної та розпорядчої частин артикулів Статуту Великого князівства Литовського.
5. Чим різняться особливості мовного оформлення правових норм у різних редакціях Статуту?
6. Охарактеризуйте “Постанову польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті” 1590 року як розпорядчий документ Русько-Литовської доби.
7. Дайте визначення поняття “актова книга”. Назвіть види актових книг.
8. Назвіть види грамот XIV – XVI століть.
9. Охарактеризуйте композиційні елементи заставних записів.
10. Як формувалося значення терміна “віно”?
11. Назвіть фонетичні особливості грамот XIV – XVI століть.
12. Опишіть особливості реалізації морфологічних норм української мови XIV – XVI століть у текстах грамот.

13. Охарактеризуйте лексичну систему грамот XIV – XVI століть.

14. Термінологічні запозичення з яких мов найчастіше зустрічаються у документах XIV – XVI століть?

15. Як особливості реалізації правових норм XIV – XVI століть вплинули на формування фразеологічної системи сучасної української літературної мови?

ТЕСТ

1. Другу редакцію Статуту Великого князівства Литовського було ухвалено:

- а) 1529 року;*
- б) 1566 року;*
- в) 1588 року.*

2. Відповідно до Статуту Великого князівства Литовського документи в Литовсько-Руській державі укладалися:

- а) литовською мовою;*
- б) польською мовою;*
- в) руською мовою;*
- г) білоруською мовою.*

3. Гадяцький трактат, датований 6/16 вересня 1658 року, було укладено:

- а) литовською мовою;*
- б) польською мовою;*
- в) руською мовою;*
- г) білоруською мовою.*

4. Судебник Казимира 1468 року було укладено:

- а) литовською мовою;*
- б) польською мовою;*
- в) руською мовою;*
- г) білоруською мовою.*

5. Артикули Литовського статуту, що мають імперативний характер зазвичай розпочинаються:

- а) сполученням слів мы, г[о]с[по]д[а]рѣ;*
- б) зі слова установуемъ;*
- в) словами а если бы.*

6. Розпорядча частина Судебника Казимира 1468 року:

- а) не рубрикована;*
- б) рубрикована, складається з 25 статей;*
- в) рубрикована, складається з 50 статей.*

7. Збірники оригіналів і копій документів XV – XVIII століть – це:

- а) актові книги;*
- б) грамоти;*
- в) канцелярські книги.*

8. Тестаментаріями в Русько-Литовську добу називали:

- а) актові книги;*
- б) грамоти;*
- в) духовні заповіти.*

9. Слова будувати, гетьман запозичені староукраїнською мовою з:

- а) польської мови;*
- б) старослов'янської мови;*
- в) німецької мови.*

10. Записи про борг із зобов'язанням його повернути впродовж певного часу – це:

- а) заставні записи;*
- б) боргові записи;*
- в) вінові записи.*

РОЗДІЛ III

Мовно-композиційне оформлення документів другої половини XVI - XVIII століть

3.1. Полонізація ділового мовлення на території України

Статус мови українського народу на території нашої держави докорінно змінився від 5 червня 1569 року, коли згідно з умовами Люблінської унії Литва й уся Україна були приєднані до Польщі. Особливості використання української мови в офіційних сферах життя суспільства детально описав Іван Огієнко: “Число канцелярій стало сильно зростати — це різні канцелярії міські, гродські й інші, які продовжували писати “руською” мовою. Мова ця невпинно росте, але вже легко приймає в себе полонізми, головню до свого словника; появляються полонізми навіть у мовних формах. Помалу починається не тільки збільшений польський вплив на нашу літературну мову, але й насильна урядова полонізація. Українська шляхта добре знала польську національну нетолеранцію, а тому попильнувала забезпечити розвиток своєї мови ще в акті Люблінської Унії 5 червня 1569 року, в якому читаємо: *“На проханя всіх станів позоставляємо, що*

по всяких їхніх судових справах, як позви, вписи до книг, акти й усякі їхні потреби, так і наших судів гродських і земських, як і з нашої коронної канцелярії наші декрети, і по всіх наших коронних потребах королівських і земських листи до них не яким іншим, а тільки руським письмом мають бути писані й проваджені на вічні часи” (Volumina Legum, t. II, с. 753 і 764). Акт підписаний королем Сигізмундом Августом.

Але за польським звичаєм жодні акти не дотримувалися і король у своїх канцеляріях починає писати польською й до українців. Українська шляхта відразу проти цього запротестувала й вимагала писати до неї тільки по-українському. Так, року 1571-го, щоби по двох тільки роках по Унії, українська шляхта, зібравшись в Києві на сеймику, вислала до польського короля петицію, а в ній писала: “Особливе теж его кр. м., нашого милостивого пана просимъ, абы листы сеймовые, универсалы, конституцѣи й каждая справа подле обетницы и привилію его королевское милости, при сконченю унеи виданого, не иными литерами й словы, одно рускими литерами и ызыком до Земли Киевское писаны и выдаваны были, кдыж з млодости ишого письма отцове наши учити нас не давали, одно своего прирожоного руского, і школы теж полское в Києве немашъ, а кды приносят листы его кр. милости, писаные полскими литерами з мешанем латинских слов, вырозумети не можем, яко ж и тен привилей на злучене єдности Земли Киевская даный, иж полскими литерами єст написан, просимы его королевское милости, жебы поруску был преписан, а под маєстатною печатью и с подписом руки его королевское милости, нашого милостивого пана, нам был выданъ”.

Але незабаром, 1576 року, король Стефан Баторій покликав до себе на суд деяких українських шляхтичів з Брацлавщини листами, писаними мовою польською. Брацлавська шляхта затривожилася й не дозволила викликаним їхати, вимагаючи, щоб подібні листи писалися тільки українською мовою.

Шляхта вислала до короля послів, а через них й листа, в якому скаржилася: *“То ся нам дієть над право і вольности наши, іж листи з канцелярії вашої королівської милости до нас писмом польским видавають, за што і впрод вашу королівску милость покорними нашими прозбами просимо, аби ваша королівска милость при привилею і свободах наших нас заховати і до нас листи з канцелярії вашої королівської милости руским писмом видавати розказати рачил”*.

У цей період документи, підготовлені польською мовою, рясніли латинізмами, утворюючи макаронічну мову, якою королівські канцелярії писали й до українських урядів. Українці протестували проти того і їхні послі на Варшавському сеймі року 1590-го провели постанову, щоб для воевідств Волинського, Брацлавського й Київського правові акти виправляли від латинізмів. Про це йдеться у постанові: *“Поправа прав Воєвідств Волинського, Брацлавського й Київського. Щоб статуту для тих Воєвідств, за їхнім правом, писалися руським язиком і письмом, не мішаючи слів латинських”* (Volumina Legum, т. II, 1340).

Писати по-українському домагалася й волинська шляхта на сеймі 1632 року. Іван Огієнко зауважує, що й католицька шляхта в XVI ст. уживала українську мову. Навіть “римокатолицький Луцький біскуп Вікторин Вербицький уважав себе “русином” і до короля польського листи писав українською мовою.

Але Польща вперто вела полонізацію і року 1614-го видала Литовського Статута вже польською мовою. А за 80 літ по цьому Варшавський Сейм 1696 р. прийняв таку постанову про мову урядових українських канцелярій: «*Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати*» (Volumina Legum, т. V, с. 418)¹.

3.2. Документи Запорізької Січі

Наступною віхою в становленні української державності була доба Запорізької Січі, у якій неординарним був і такий “важливий інструмент військово-адміністративної влади, як правова система. Маючи свободу і незалежність від державних чиновників, козаки твердо стояли на сторожі звичаїв предків. Якщо на території України діяли різноманітні джерела права (Руська Правда, Литовські Статути, акти королівської влади, канонічне та магдебурзьке право), то в Запорізькій Січі найважливіше значення мало звичаєве козацьке право, що міцно утвердилося у сфері козацьких суспільних відносин. У Запорізької Січі не було писаного закону і там упродовж всієї її історії користувались звичаєвим правом, яке було результатом правових переконань. Звичаї та порядки предків були занесені на Запоріжжя з усієї України. Разом з переказами та традиціями все це становило основу козацького життя. Вони передавались з покоління до

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

покоління в усній формі”¹. Причинами відсутності писаних законів Ігор Паньонко називає: 1) досить короткочасну тривалість історії запорізьких козаків, упродовж якої вони не змогли виробити, систематизувати й оформити письмово писане право; 2) життя козаків здебільшого проходило в походах і війнах, що не сприяло можливостям займатися складанням писаних законів; 3) козаки боялися, що писані закони можуть значно обмежити їх права і свободи. Однак ті документи, які засвідчували діяльність різних гілок влади Війська Запорізького, укладалися українською мовою. Українською мовою провадилося й судочинство.

На відміну від законодавчих норм, процесуальні дії фіксувалися у відповідних документах, окрім того, документи могли бути джерелами доказу. Так, Дмитро Андреев констатує: “На судовому засіданні обов’язково мав бути присутній судовий писар, який обирався на тих самих засадах, що й суддя. Він вів справи судової канцелярії, збирав докази про винуватість чи невинуватість кожної із позовних сторін, в т.ч. й злочинця, вів судовий реєстр, писав вирoki суду”².

Однак, незважаючи на домінування в офіційному мовленні української мови, у цей період розпочався процес, який Іван Огієнко охарактеризував так: “За цього ж часу позначився сильний вплив мови латинської на нашу мову, що по

1 Паньонко Ігор. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. - 1775 р.) – Ел. ресурс: <<http://www.geocities.com/nspilka/library/panionko.html>>.

2 Андреев Д. Принципи судочинства військової демократії в Запорізькій Січі. – Ел. ресурс: <<http://www.geocities.com/nspilka/library/sudoczynstwo.html>>.

канцеляріях творив в XVI – XVII віках т. зв. *макаронічну мову*: мішанину мови живої, польської й латинської. На знання латинської мови взагалі тепер звернено більшу увагу, бо вона в Польщі скрізь була потрібна, й її навчали, скажемо, в нашій Київській академії вже за митрополита Петра Могили, чому козацька старшина так часто знала цю мову, на той час мову науки й дипломатії”¹.

Цей етап розвитку юридично-ділової писемності засвідчив ще більшу стандартизацію мовного та технічного оформлення документів. Академік В.М. Русанівський твердить, що ділова мова XVII ст. стає єдиною щодо форми в Правобережній та Лівобережній Україні. Правда, на Правобережжі посиляються на короля, а на Лівобережжі на органи самоврядування². Пор.: *На вряде кгоро[д]ски[м], в з[м]ку его кор. мстїи Жито[р]ски[м], передо [м]ною, Яно[м] Ча[й]ковтки[м], по[д]старости[м] житоми[р]ски[м], стано[в]ши очевисто, шлях[т]ны[и] па[н] Амѣбрози[и] Во[и]цехо[в][с]ки[и], презе[н]това[л] ту[т], на вrade, коне[и] девятеро, мастюа[л]боше[р]стюперѣши[и] конедвавороныхъ, третяя кляча тысавые, семая кляча сывая, осмая кляча вороная, девятая кляча зворона гнѣдая* (ДМВН, 191 – 192)³.

Значні зрушення в бік українізації вітчизняного справочинства, зокрема процесуального, відбулися після 1648

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

2 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. — К.: АртЕк, 2001. — С. 94.

3 Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. — К., 1981. — С. 191 – 192.

року, коли під проводом Богдана Хмельницького вибухнула козацька революція, що призвела до “кардинальних змін у царині як державного, так і приватного права. Революція звільнила з-під влади Польщі анексовані в 1569 р. українські землі (Київщину, Волинь та частину Поділля) та привела до відновлення на їх території, а також на території давніх князівств – Чернігівського й Переяславського, на лівому боці Дніпра – української національної держави під іменем “Війська Запорізького”¹. У цей період було значно змінено судовий устрій. Особливістю козацьких судів була значна й активна участь у суді населення. Судочинство проводилося усно українською мовою.

3.2.1. Мовно-композиційне оформлення розпорядчих актів Війська Запорізького

Серед гетьманів Війська Запорізького популярними були розпорядчі акти адміністративно-політичного характеру, що на той час називалися універсалами (від латинського *universale* через польську *uniwersał* – маніфест). Такі документи були звернені до українського люду, а отже, укладалися українською мовою з деякими вкрапленнями канцеляризмів. Структура універсалів є типовою для розпорядчих документів: вони мають мотивувальну та розпорядчу частини (причому остання розпочинається, зазвичай, зі слів, які є наказовими

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

маркерами), посилання на осіб, що на них поширюється дія універсалу, наприклад:

УНІВЕРСАЛ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРО
ВИСИЛКУ НА ДОПОМОГУ ЮРІЮ РАКОЦІ КОЗАЦЬКОГО
ВІЙСЬКА¹

(31 грудня 1656 р.)

Богдан Хмельницький, гетман з Войськом его царского величества Запорозким.

Всім вовец і кожному з особна, кому о том ведати належит, вселякого стану і кондиції людем, кому тулко сеє наше показано будет писанье (посилання на осіб, на яких поширюється дія універсалу), до ведомости доносим, іж ми, посылаючи Войска наши Запорожские, жеби се злучили з войсками князя его милости, семиградского (мотивувальна частина) і там шли, где оним указано (перший фрагмент розпорядчої частини), теди упевняєм ласкою нашою, те хто колвек горнутисе, маеть до Войска Запорозского, аби наименшое кривди не міли ні од кого і назначений висланий наместник наш (посилання на відповідального за виконання певної дії) того постерегати маєт, жеби нікому утяженья не було, хто при ласце нашої і Войску Запорожском зостават будет (другий фрагмент розпорядчої частини); спротивных теж і Войску Запорозскому незичливых и неприхилних розказа лисмо громить, его іначей не маєт бить над розказанье наше (третій фрагмент розпорядчої частини).

¹ Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). – Ел. ресурс: <<http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Dokumenty/1-fedoruk%20yaruslav.htm>>.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ПРО ДВОДЕННУ
ПАНЩИНУ¹

(1701 р.)

Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державиу цього села, что дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незноснії чинячи обіди і в паницині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зашити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашему генеральному разобрать діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираєм от него того села (мотивувальна частина), но приказиваєм (наказовий маркер), аби не больше, только два дні в тиждень, работу ему панициною отпращивали, а іншії дні на свої оборочали погребі, і в рок поосмачки овса от робочой товарини давали, надщо жодних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он п. сотник вимагати, под неласкою нашою (розпорядча частина).

¹ Доба козацько-гетьманської держави / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html>>.

3.2.2. Мовно-композиційні особливості дипломатичних документів

У цей час активно розвивається дипломатичне справочинство: офіційне листування між гетьманами Війська Запорізького та європейськими і російськими можновладцями. З погляду дослідження особливостей мовної реалізації етикетних формул офіційного листування заслуговує на увагу дипломатичне листування Б. Хмельницького.

Аналіз цих документів дозволяє констатувати, що в XVII ст. цілком усталилися норми офіційного листування, актуальні й зараз. Так, для листів Богдана Хмельницького¹ типовими є такі мовно-технічні ознаки:

1) листи розпочинаються звертанням до адресата, причому характер звертання залежить від статусу особи, якій надсилається лист, наприклад: *Світліший князю Трансільванії, вельможний наш пане і друже* (лист Богдана Хмельницького князеві Трансільванії Юрію Ракоці про дружбу від 22 березня 1656 року); *Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже* (лист Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава про дружбу від 16 листопада 1656 року);

2) якщо лист є відповіддю, то його текстова частина розпочинається посиланням на інший лист, наприклад: *Не без особливої прихильності одержали ми листа вашої найяснішої величності..., де нас запрошують увійти в братський союз з найяснішим королем Швеції. Щоб ми могли на це відповісти*

¹ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 481 – 482; С. 545 – 546; С. 559 – 560.

приятним почуттям, щирим і без усякої облуди, ми поділилися думками із послом у справах, довірених йому його королевською величністю (лист Богдана Хмельницького князеві Трансільванії Юрію Ракоці про союз зі Швецією від 26 січня 1657 року); Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням... (лист Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава про дружбу від 16 листопада 1656 року);

3) широко використовуються етикетні формули звертання, побажання тощо: *І наперед від щирого серця бажаємо вашій милості за волею божою довгих років здоров'я і запевняємо вашу милість в нашій дружбі; ніколи не мали сумніву в постійності дружби вашої милості і бачили докази того і вневнились в тому...* (лист Богдана Хмельницького князеві Трансільванії Юрію Ракоці про дружбу від 22 березня 1656 року) тощо.

Дипломатичне листування Б. Хмельницького часто велося мовою адресата зі збереженням загальних етикетних формул.

3.3. Справочинство Гетьманщини

Друга половина XVII ст. – початок XVIII ст. – це період Гетьманщини, яка після кількох десятилітнього занепаду стала носієм української державності. Гетьманщина – територія Лівобережної України разом з Києвом, яка після Андрусівського перемир'я 1667 року ввійшла

до складу Російської держави. Політичний устрій Гетьманщини характеризувався відносною автономією. Керівництво адміністративними, судовими, військовими та іншими справами здійснював гетьман. До військово-адміністративного складу входили 10 полків, які поділялися на сотні (від 7 до 20 в кожному). 1734 року Гетьманщину скасовано частково, а указом від 10 (21) листопада 1764 року – остаточно. Функції гетьмана почала виконувати так звана Малоросійська колегія. У 1782 році, з утворенням намісництв, полковий адміністративно-територіальний устрій ліквідовано, а Гетьманщина перестала існувати.

Протягом періоду Гетьманщини було переглянуте й удосконалене законодавство. Зокрема “за царським указом 1728 р. утворено кодифікаційну комісію з місцем перебування у тодішній столиці Гетьманщини Глухові (тепер Сумської області). Упродовж 15-річної роботи комісія склала обширний кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Цей збірник за своєю відповідальністю загальному суспільно-економічному й політичному розвитку України і високою юридичною технікою належить до найкращих пам’яток української правової культури XVII ст.”¹.

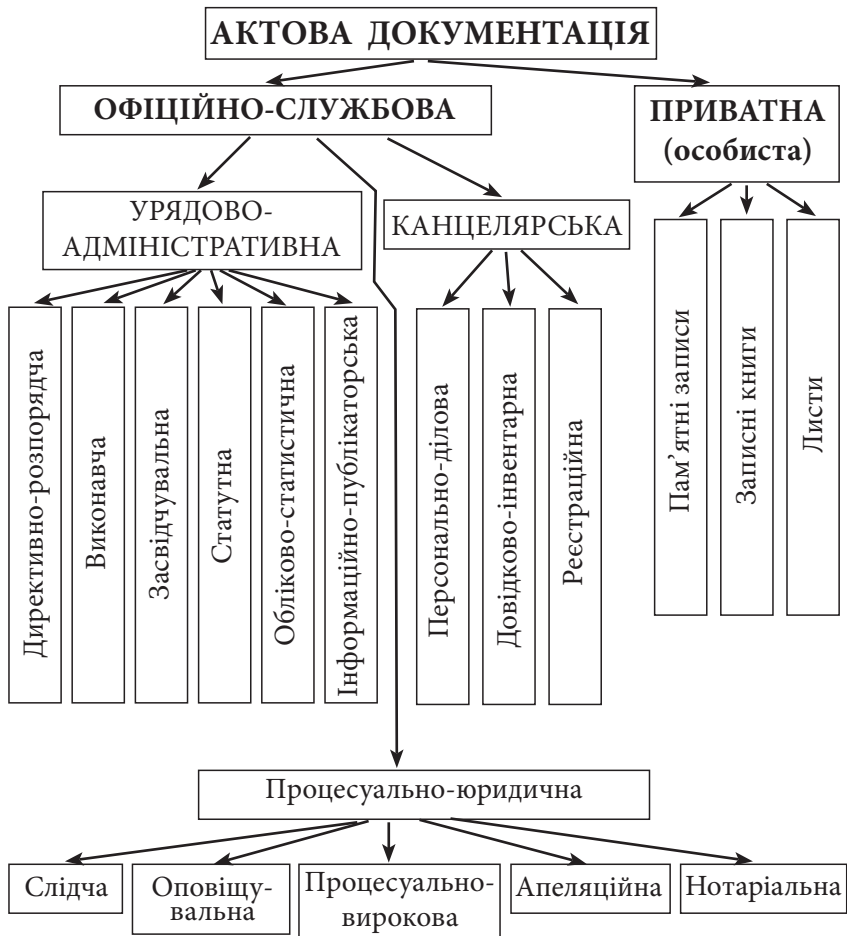
“Пожвавлення у кінці XVII – протягом XVIII ст. на території Гетьманщини діяльності полкових та сотенних канцелярій, розвиток діловодства в ратушах, магістратах, загалом у центральних органах управління та судочинства спричинилося до появи розмаїтої актової документації”².

1 Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. Черпакової С.О. – Львів: Світ, 1994. – С. 103.

2 Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець; Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 23.

Класифікація документів Гетьманщини, розроблена В.Й. Горобцем, демонструє жанрове розмаїття службових паперів XVIII ст.:

Класифікація українських актів XVIII ст.
(умовна схема)¹

¹ Там само. – С. 32.

3.3.1. Урядово-адміністративні документи

Директивно-розпорядчі документи

Директивно-розпорядчі акти, що були засобом взаємозв'язку влади та громадян, представлені кількома жанрами:

1) указ, що виник під впливом російського справочинства і характеризувався чіткою структурованістю (заголовна частина, основна частина, яка мала мотиваційну та резолюційну частини, заключний протокол). “Адресат в указі завжди конкретний, тому засвоєна з універсалів формула «и всѣмъ, кому о томъ вѣдати належало [б]» видається рудиментарною”¹;

2) іменні листи, які можна умовно поділити на “писання” (листи директивного характеру), інструктивні, листи-звертання, листи-донесення, листи-свідчення, листи-скарги тощо. Листи-скарги відрізнялися від усіх інших типів листів тим, що писалися живою народною мовою, напр.: *налаявши, махнув да не вдарив палицею; вхопивши коромисел, ударила; нічичирк* тощо²;

3) наказ, який оформлявся відповідно до усталеного формуляра (звернення до адресата (у формі давального відмінка однини), констатувальна частина з обґрунтуванням, розпорядча частина);

4) ордер (лат. ordo – “ряд, порядок”) – розпорядження-сповіщення, спущене з вищої інстанції на місця³.

1 Там само. – С. 35.

2 Там само. – С. 36.

3 Там само.

Виконавчі документи

Серед виконавчих документів були поширені такі:

1) донесення, що поділялися на чолобитні та “суплѣвки” (скарги). Призначення цих документів зумовлювало вживання у них специфічних конструкцій, напр.: *прошу слезно... в убогой моєй субстанции*;

2) рапорт (рапортъ – від *фр.* *rapporter* – “приносити, повідомляти”) як самостійний тип виконавчих документів XVIII ст. сформувався на основі донесень. Назва *репортъ* стабілізувалася під впливом кінцевого кліше “...о чємъ репортетъ...”. Рапорти 40-х років XVIII ст. характеризувалися одноплановістю, доповідним характером, відсутністю елементів прохання у змісті, громіздкою оповідною частиною. Ознаками регламентованих рапортів 60 – 70-х років, що надходили з сотенних та полкових канцелярій, є стислий виклад, конкретність, послідовне розташування сталих реквізитів з виразним графічним виділенням заголовка. Набір сталих формул у рапортах стабільний: 1) назва адресата (канцелярії чи особи) у формі давального чи знахідного відмінка однини з прийменником *в*; 2) назва адресанта (канцелярії) у формі родового відмінка однини з прийменниками *отъ*, *изъ* (*исъ*); 3) назва документа із супровідною ремаркою, яка розкриває його зміст; 4) основна частина, у якій також зазначалася назва одержаного документа, дата його укладання, вихідний номер та коротка анотація; 5) підпис (урядовий сан, ім’я та по батькові – праворуч); 6) дата (рік, місяць, число – зліва). Рапорт стає

загальноновживаним актом у всіх сферах адміністративного управління, ним послуговується апарат судів, магістратів, ратуш, а то й церковних епархій. Серед елементів реквізиту на титулі деяких документів нерідко можна знайти гриф *по секрету* (у верхньому куті аркуша)¹:

По секрету

*В полковое Нѣжинское правление
С соенной Конопотской канцелярии*

Репортъ

Во исполнение указа з полковой Нѣжинско[й] канцелярии пущенного отъ <<20>> и в соенной Конопотской канцелярии <<25>> числѣ прошлого октября полученного оно[му] полковому Нѣжинско[му] првлению соенная Конопотская канцелярія репортуєтъ <: >, что в местечку Конопотѣ і во всей сотнѣ здешней от опасной болѣзны по благосты божией состоитъ благополучно <: >.

Войскови[й] товаришъ Григори[й] Костенецки[й].

Атаманъ соенный Федоръ Канѣвецъ.

1770 году декабря <<22>> [д]. № <<2605>>.

В должности соенного писаря Григорий Жуков.

3) контракт (лат. contractus – договір) – договірний документ, основною ознакою якого було обґрунтування однією зі сторін кожної умови угоди, структурування документа на пункти, цифрова рубрикація (у пізніших контрактах). Початкова форма такого документа була успадкована наступниками козацьких писарів і майже без змін дійшла до нашого часу: *Мы,*

¹ Там само. – С. 37.

нижеі подписавшііся, міщани і жители стародубовскіє Осипъ Тимовієвъ, Омелян Ивановъ и Ефимъ Красноголовца, дали сей нашъ добровольній контрактъ гѣдну обозному Скоруппѣ въ томъ, что уговорились мы съ его высокоблагородіємъ...

Засвідчувальні документи

Засвідчувальна документація представлена такими жанрами:

1) атестат (*лат. attestor* – “підтверджую, посвідчую”) – “службова характеристика, що видавали у 40 – 70-ті роки XVIII ст. за вимогою (у зв’язку з переходом на канцелярську службу, завершенням певних класів у академії і т.ін.). Крім назви, формуляр атестата містив вказівку на адресанта, який видає документ, і дані про адресата: посада, ім’я та прізвище (у формі давального відмінка однини), перелік службових заслуг з відзначенням моральних якостей”¹;

2) свідоцтво (*свѣдителиство*) – документ, який найчастіше засвідчував шлюб;

3) паспорт (*паипортъ*) (від італійського *passo* чи *passaporto* “письмовий дозвіл на проїзд через порт”), типовий формуляр якого містив: зазначення гетьманського титулу, соціального стану особи, імені та прізвища адресата, місця його прямування, прохання на вільний пропуск або проживання де-небудь.

Активне поширення засвідчувальної документації пов’язане зі змінами в системі антропонімії² української

1 Там само. – С. 39.

2 Антропонім – власне ім’я, яке може мати людина або група людей.

мови XVI століття. Паралельно з упродовженням документів аналізованого типу на території України укладаються так звані “описи”. Протягом 1756 – 1769 років було підготовлено Генеральний опис Лівобережної України, який був першим переписом мешканців Гетьманщини і відобразив їхній соціально-економічний статус, походження, володіння майном, родинні та суспільні відносини. Через російсько-турецьку війну 1769 р. перепис не було закінчено. Виняток становить тільки Київський полк, у якому перепис завершено у серпні 1767 р. Нині Генеральний опис зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України й налічує 969 одиниць зберігання. У ньому наведено відомості про 3500 населених пунктів 10 полків.

“Відомості в Описі подано скорописом другої половини XVIII ст. Варіативність написання літер, різні почерки, а також загальний стан документа в багатьох випадках ускладнюють його прочитання. З іншого боку, сприйняття матеріалу полегшується тим, що відомості подавалися за шаблоном, хоча він не завжди витримувався”¹.

Як зазначає дослідник антропонімічної системи української мови С.В. Глущик, “матеріали Генерального опису засвідчують, що система іменувань у II половині XVIII ст. була досить розвинутою. Вона включала імена, патроніми (андроніми, матроніми), прізвиська; два останніх розряди мали морфологічний статус прикметникових та іменникових

1 Глущик С.В. Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – С. 1 – 2.

утворень”¹. Ведучи мову про найменування людей цього періоду, ще не можна використовувати поняття “прізвище”, унаслідок наявних в Описі іменувань однопоколінного характеру..., що не відповідає одній з найголовніших ознак прізвища – його незмінності і спадковості для декількох поколінь.

Серед невеликої кількості імен (близько 200) учений виділяє за походженням слов’янські: *Вѣра*, *Любовь*, *Борись*, *Владимирь* тощо; давньоєврейські: *Івань*, *Яковь*, *Мария*; грецькі: *Василь*, *Федорь*, *Григорій*, *Петро*, *Стефань*, *Евдокія*; латинські: *Павель*, *Максимъ*, *Татияна*, *Улияна*.

Особливість прізвиस्क як різновиду антропонімів полягає у семантичній, функціональній та словотвірній близькості до апелятивів, унаслідок якої можливе одночасне або послідовне у часі функціонування лексеми як апелятива і прізвиська, творення прізвиська одразу як іменування за аналогією до певного апелятива. “Традиційно виділяються тематичні групи апелятивів, від яких шляхом переосмислення утворюються прізвиська: «їжа як предмет і як процес», «речі», «явища природи», «рослини», «тварини (ссавці)», «птахи», «етнічна належність», «ремесло, посада»: *(Я)ко(в)ь Сахаръ* (III, 258); *Федоръ Сундукъ* (IV, 193); *Петро Моро(з)* (III, 253), *Григорій Часникъ* (III, 38), *Василь Воробей* (IV, 20); *Стефань Бобренко* (III, 186); *Григорій (В)олохъ* (III, 110); *Дмитро Сторо(ж)* (III237)”².

Особливість патронімів як виду іменувань полягає у співвідношенні з іншим іменуванням, за допомогою

1 Там само. – С. 4.

2 Там само. – С. 9.

якого відображається певний родинний зв'язок між двома особами.

Обліково-статистичні документи

Жанровими різновидами обліково-статистичної документації є:

1) відомості як статистичні документи за типом подання інформації поділялися на валові (“валовые”) та однотипні. За змістом відомості поділялися на: ревізійні (пов’язані переважно з переписом населення), податкові (грошово-оброчні), поземні, інвентарні, грошово-видаткові. Інформація у відомостях ще не була графічно оформленою, хоча вживалися кліше для систематизації цифрової інформації (*итого*);

2) табель (від латинського *tabula* “дошка, таблиця”) – вид відомості, що характеризувався графічним виділенням внутрішньотекстових рубрик (по горизонталі)¹;

3) квитанція (від голландського *kvitantie* “розписка”) виділилася у самостійний документ у середині XVIII ст. для засвідчення сплати ким-небудь грошей, недоїмок за минулі роки;

4) розписка як обліково-статистичний документ фіксує зобов’язання того, хто бере щось у борг (і відповідно оформляє розписку). Мовностилістичними особливостями розписок є шаблонна форма початку (*Я, ниже подписавшийся, дал сию росписку...*), розгорнутий підпис адресанта і, якщо необхідно, свідків.

¹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й.Горобець; Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 40.

3.3.2. Канцелярська документація

Персонально-ділові документи

Персонально-ділові документи поділялися на:

1) супровідні листи укладалися на виконання запитів і засвідчували факти слідства, пересилання документів тощо;

2) описи – документи, які складалися канцеляристами і становили перелік службових паперів у судових та цивільно-службових справах. В описах вперше з'являється значок “№”, який замінив кліше “число дѣла” і вказував на порядок розташування документів у справі;

3) заяви про прийняття на службу (роботу) (доношеніє) – документи, що виникли в час поновлення діяльності земських і підкоморських судів. Уже в той час такі заяви за стислістю наближалися до тодішнього “рапорта”. У заявах, крім прохання про прийняття на роботу (службу), зазначалася інформація про попереднє місце роботи, яка згодом була замінена іншим документом – характеристикою (атестатом):

*Въ судѣ земскій повіту Батуринаго
Покороное доношеніє*

*Желаю я служитъ при судѣ земскимъ повіту Батуринаго
въ писменихъ дѣлѣ.*

*Того рады суда земского повіту Батуринаго покорнѣйше
прошу о принятіи мене в оній судѣ <:> учинитъ милостивое
разсмотреніє и опредѣленіє.*

*Возного суда подкоморского повіту Батуринаго
Самойла Гриценка снѣ Мойсей Гриценко.*

4) “сказки” – “своєрідні біографії, записані канцеляристом чи судовим писарем під час слідства. У середині XVIII ст. “сказка” у вигляді послужного списку додавалася за підписом автора до документів при просуванні в якому-небудь чині чи одержанні якоїсь винагороди за добру службу (напр., маєтку, іменної пенсії). “Сказки” такого типу лягли в основу атестата – службової характеристики”¹;

Довідково-інвентарні документи

Цей тип документації окреслюється такими жанрами:

1) протокол (зр. протоколлов, від протоос – “перший” та коллаш – “приклеюю” – так називався приклеєний до звітку манускрипту аркуш, в якому помічені дата й підпис писаря чи власника папера) – “на початку XVIII ст. уживається на означення будь-якої актові книги, в тому числі й реєстрів, а також різних записних книг і навіть приватних щоденників”. З середини століття протокол – це, як правило, детальний запис ходу судового засідання”²;

2) інвентарний опис – опис рухомого та нерухомого майна тієї чи іншої особи у зв’язку з її смертю, продажем господарства з молотка і т. ін. Прості перелікові описи мають над основною текстовою частиною звичайну заголовну рамку, в якій наявна внутрішня предметно-тематична рубрикація. Завершується опис підписом офіційної особи (отамана чи іншої уповноваженої особи). Оцінні описи ускладнені статистичними даними та підрахунками, отже, за формуляром нагадують певні різновиди відомостей.

1 Там само. – С. 247.

2 Там само.

3.3.3. Процесуально-юридична документація

Слідча документація

Слідча документація відтворювала процес досудового розгляду справ і містила інформацію про особливості вчинення протиправних дій. У слідчих актах були викладені свідчення очевидців, матеріали допитів, зізнання злочинців. Як правило, оформляли такі документи писарі зі слів осіб, що брали участь у судовому процесі. Свідчення осіб, причетних до вчинення протиправних дій, фіксувалися дослівно, тому процесуально-юридичні документи містять такі мовні форми, які були типовими для живої мови. Часто вони містять діалоги, насичені емоційно-забарвленими фразеологізмами, напр.: *А далѣй ещѣ єдного чоловѣка (имени его не знаю), як поставили < , > той чоловѣкъ до свои[x] пановѣ ставѣ говорити < , >: «Воля ваша, панове, що хотѣте чинѣте, а я првду буду говорити...».* Але деякі тексти містили редакторську правку, що відображала намагання писаря чи особи, яка провадила слідство, адаптувати текст документа до книжних архаїчних зразків.

Слідча документація (розискъ, або допросъ, або інквізиція) фіксувала різні етапи процесуальної дії, тому для їх структури типовими є компоненти, що містять:

1) інформацію, про тих, хто вів слідство, напр.: *По указу правите[л]ствующой власти з[ѣ] Суду воскового енера[л]ного будучи мы, нижей именованныи, послани для виведєня розиску в[ѣ] заводѣ Годуновски[x] грунто[в]...;*

2) відомості про суть справи, напр.: *...жалова[л]ся Калєнникѣ Верєскуненко, жите[л] бережувскій на йна*

Ма[т]вѣя Федоровича, дє[р]жавицѣ своего <, > же якобы онѣ не ти[л]ко взялъ у яго корову за стравленє га[р]буза свинєю его <, > въ огородѣ йна Матвѣя <, > лє[ч]и ещє велѣлъ его страостѣ своему, что за той га[р]бузѣ не попустилъ ему ча[ст] огорода, обухомѣ ведучи до дво[р]ца при Тимошу Ка[р]лу бити < . >;

3) фіксацію різних типів свідчень (*повѣсть, сказка, показаніє*): показання свідків, “*повинні підписки*”, тобто свідчення-каяття, які давали змогу уникнути судового процесу, спокутуючи вину.

Окрему групу становлять слідчі документи, що фіксували хід досудового слідства й у цілому відповідають композиційним вимогам до сучасних протоколів слідчих дій, визначених Кримінально-процесуальним кодексом України: “В протоколі про кожену слідчу дію повинні бути зазначені: місце і дата його складання; посади і прізвища осіб, що проводять дію; прізвища осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії, адреси цих осіб; роз’яснення їх прав і обов’язків; зміст проведеної слідчої дії, час її початку і закінчення; всі істотні для справи обставини, виявлені при виконанні даної слідчої дії” (стаття 85. Протокол слідчої дії)¹. Н.Д. Бабич пропонує як приклад слідчого документа початку XVIII ст. “Слідство у справі про вбивство батуринського жителя Тимоша Мохни божевільним Кіндратом Гайдученком”²,

1 Кримінально-процесуальний кодекс України // “Експерт-Юрист”: Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії “Експерт-Софт”: www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО РА “Высокие технологии”, 2003.

2 Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1993. – С. 120.

яке певною мірою відповідає вищезазначеним вимогам до протоколів слідчих дій, зокрема цей документ починається з дати його укладання: *“Року тисяча сѣмсотъ четвертого на дцят, мѣся априля, двадцят п’ятого дня”*. “Слідство у справі про вбивство... від 25 квітня 1714 р.” містить також вказівку на осіб, що виконували процесуальні дії: *“Пришедши до мене Федора Даниловича, сотника бутуринского <, > Семень Гарасименко, воитъ батурскии, извѣстивъ...”*. Далі в аналізованому тексті описується суть справи зі слів одного з учасників слідчої дії, війта батуринського Семена Гарасименка: *“Кондратъ Гаидученко <, > нечаянно <, > Тимошу Мохну, рѣзника <, > наподпитку <, > у дому Юска Корнѣ(н)ка <, > сокѣркою, якая при нему була, голову поростиनाव <, > и самъ, с хати вирвавшись, до своего дому побѣг <, >. И нѣякъ оного взяти: тоєю жѣ сокиркою, хто до его поточится, шурмуе <, > и безпечне оною на вѣхъ махаеть”*. Згідно з сучасними нормами вчинення процесуальних дій на етапі досудового слідства, зазначена інформація відповідає відомостям, що викладаються в протоколі про обставини вчинення злочину, в якому зазначається: коли й ким було вчинено злочин, місце та умови вчинення злочину, напр.: *7 травня 1995 р. близько 15 год. (час вчинення злочину) Шмигляр Г.О. (суб’єкт вчинення злочину) з метою вчинення крадіжки індивідуального майна громадян (мета вчинення злочину) прибув до універмагу “Україна”, що розташований на пл. Перемоги в м. Києві (місце вчинення злочину). Приблизно о 16 год. (уточнення часу вчинення злочину) він перебував на другому поверсі універмагу у відділі “Жіноче взуття” (уточнення місця злочину). Скориставшись великою кількістю покупців, які були у відділі (обставини, що сприяли вчиненню злочину),*

він витяг із господарської сумки громадянки Позіхайло О.М. її косметичку (суть злочину)¹. У тексті “Слідства у справі про вбивство... від 25 квітня 1714 р.” відображено майже всі змістові компоненти тексту сучасного протоколу про обставини вчинення злочину: суб’єкт вчинення злочину – Кондратъ Гаидученко; місце вчинення злочину – у дому Юска Корнѣ(н)ка; мета вчинення злочину – нечаянно; обставини, що сприяли вчиненню злочину – наподпитку; суть злочину – Тимошу Мохну, ... сокѣркою, якая при нему була, голову поростинав <,> и самъ, с хати вирвавшись, до свого дому побѣг <,>. Текст слідчого акта містить також елементи, які зараз, зазвичай, становлять зміст самостійних документів: 1) опис місця події: “Я <,> теды, сотникъ, вишедши на мѣсто для оглядання того порубаного человекѣка <,> засталимъ оного от тихъ ранъ тилко що живого, без рѣчи <,> и без зраку <,>. И послалемъ слугъ мѣскихъ <,> и многихъ людеи по оного забоицю Кондрата Гаидученка <,> жебы его, якъ можна <,> хочъ прибывши, узяли<,>”; 2) розповідь про хід затримання особи, підозрюваної у злочині: “До которого якъ пришли <,> застали его в дому з сокѣрою <,> з которою, в хатѣ при дверехъ стоячи, нікого не пускал <,>. До чого одважившись, Савка, асаулъ, усмотрѣлъ, когди он, Гаидученко, до людей заговорилъ <,> вскочивъ ув окно хатное <,> и зненацька ухопилъ его, Гаидученка, ззадуза руки. Извязавши онго, привели <,> пред ратушу <,>. Где онии нѣчим себе от того забоиства не вимѣралъ <,>. А хоча и що и мовилъ <,> то власне якъ при цѣломъ разумѣ говорилъ <,>”. Така розповідь відповідає вимогам до структури та змісту протоколу про затримання

1 Хазін М.А., Бойко М.Д., Співак В.М. Кримінально-процесуальні акти дізнання та попереднього слідства. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 6.

підозрюваного у вчиненні злочину, пор.: Підозрюваний Симоненко І.В. був затриманий дільничним інспектором Конотопського РВ капітаном міліції Кондратенком П.С. при вчиненні крадіжки продовольчих товарів та спиртних напоїв із крамниці № 16 по вул. Лісній в м. Конотопі¹; 3) свідчення очевидців: “Аже люде <,> и жена оного присвідчили, же нѣякимсь наважденьемъ <,> бываает в пору у его, Гаидученка, зафеценье у головѣ <,> и не можно от его всякому остерегтися <,> же часомъ добре и на всюмъ разумно говорит и поступаает <,>, а иногдѣ якъбы на цѣлого розума зостаєт <,> И всегда межи людми без жадной за нимъ сторожи ходилъ <,>. Теды, зложивши оному на руки и на ноги желѣза <,> приковали под ратушею <,>”. Згідно з вимогами до оформлення протоколу допиту свідків, у ньому, крім розповіді про факт вчинення злочину, очевидцем якого стала особа, можуть зазначатися відомості про особу підозрюваного чи обвинуваченого. Така інформація, як правило, є відповіддю на уточнювальне запитання і становить цілісний змістовий блок із модальними компонентами зі значенням невпевненості, напр.: *Наскільки мені відомо з його слів, він з дружиною не жив. Але перебував з нею у зареєстрованому шлюбі. На роботі поводився скромно...².*

Тексти, що відображали хід судового процесу, рубрикувалися. Рубрикація супроводжувалася, як правило, відступами, напр.:

1 Біленчук П.Д., Крегул Ю.І., Курко М.Н., Стахівський С.М. Кримінальний процес України: зразки процесуальних документів. – К.: Основа, 1996. – С. 51.

2 Там само. – С. 78.

...Для чого обѣ сторони зсилалися на стары[х] свѣдители[й] <:>, которы[х] мы по[д] совѣстію допросивши <,> таковы[й] чинилисмо розискъ, якъ ниже[й] слѣдуе[т].

1 <.> Свѣдок

Савка, прозваніе[мъ] Четвериновъ издавца <,> ба[р]зо стары[й] члвѣкъ <.> родимецъ заднѣпрский, зъ мѣстечка Городища, по[д] Корсуномъ лежачого, зайшовъ до Глухова <,> скоро Глуховъ осажень <,> и живе[т] в[ъ] Глуховѣ лѣтъ <(:> каже[т]ъ <:)> з[ъ] осьмдеся[т], допрошуваны[й].

2 <.> Свѣдок <.>

Семень Ігнате[н]ко бѣлополецъ, стары[й] члвѣкъ, якъ бы в осмдеся[т] лѣтєхъ о[т] рождєнія своего будучи <,> по[д] совѣстію христьянскою <,> въ допросѣ своемъ сказалъ <:>...

Обов'язковими реквізитами розисків були дата й підписи свідків, обвинуваченого, судді, писаря. Якщо особа, яка брала участь у процесі, була неписьменною, вона могла поставити підпис хрестом, який обов'язково супроводжувався відповідним застереженням.

Оповіщувальні документи

Оповіщувальні документи відбивають традиції офіційного виклику до суду. Вони поділяються на три типи:

1) позов (позовный листъ) – документ, що містить виклик до суду. У позові містилася інформація про адресата й адресанта повідомлення, текст із коротким описом суті справи, вимогою з'явитися до суду со всіма писмен[н]ими документами и девятю человѣкъ старожилыми свѣдителями представиль;

2) повідка (*оповѣстка чи повѣстка*) – документ, який фіксує сповіщення-виклик до суду або адміністративне нагадування;

3) вірчий лист (*открытый листъ, вѣрующій листъ, вѣрчий листъ*) засвідчував право, визначене чинним законодавством, “на ведення судового спору (явка в суд, участь у процесі аж до повного завершення) довіреною особою”¹. У такому листі за потреби зазначалися мотиви відмови від самостійної участі в судовому процесі й надання права це робити іншій особі, напр.: *А яко мнѣ самому отлучится невозможно, для того при такой справки бы[t] въ Судѣ воисковомъ генеральномъ повѣряю жителю глуховскому Семену Гречинскому, и что онъ учинить, прекословить не буду...*

Процесуально-вирокові документи

Крім документів, у яких фіксувався хід досудового розслідування й судового процесу, до юридично-процесуальних документів належать і процесуально-вирокові:

1) доклад – “доповідна записка про зміст справи з коротким резюме щодо її проходження у нижчих інстанціях”², яка виголошувалася на першому засіданні суду й містила такі реквізити: адресат, назва документа, яка зазвичай виділялася графічно, текст (суть справи; інформація про її попередній розгляд із зазначенням відповідних документів і їх короткого змісту, напр.: *Имѣючоесь в ономъ Судѣ генералномъ дѣло*

1 Там само. – С. 153.

2 Там само. – С. 155.

<,> ищущого козачества с-подъ владѣнія гѣдна брегадира и полковника гадяцкого Антона Крижановско(г)[о] <,> жителя полку Прилуцкого, мѣстечка Красно(г)[о] Колядина, Ивана Мигалья <,> минувшего <«767»> году априля <«21 (д.)»> рѣшено <,> и приговорено <,> в силѣ указа <«723»> году априля <«16 д.»> состоявшогось. И по обстоятелствамъ дѣла <,> ему, истцу Мигалю, по его дѣду Степану Мигаленку <(:> кой по компутамъ <«695»> <«701»> <«715»> <«723»> годовъ написанъ козакомъ <:>) а ис под[д]анства полковника Крижановского <,> исключить...; зміст апеляції, напр.: Реченій же истецъ Иванъ Мигаль <,> являсь в Судъ генералній, просить выполненія по тому рѣшенію <,> и о томъ, что повелено будеть; підпис канцеляриста; дата складання документа;

2) присяга – клятва іменем Бога перед Святим Хрестом і Євангелієм, яка традиційно чинилася у присутності осіб духовного сану. Це одна з найдавніших ритуальних дій східних слов'ян, поширених ними у Західній Європі. Присяги XVIII ст. поділялися на судові та адміністративні, окрему групу становили військові присяги. Цікавим є зміст присяги, яку складали особи, що були “сискані до суду”: Я <,> ныже имянований, присягаю гѣду Богу в Троици Святой славимому <,> в[ѣ] томъ, что будучи я сисканъ в судъ подкоморский повѣтѣ Миргородского по производимѣ в ономъ судѣ дѣла[мъ] сотника миргородского Забѣли, атамана походного миргородского Григория Короленка и козака миргородского Никити Коваленка <,> на обозного полкового миргородского Розянку за землѣ за Королевою Дубровкою лежачие и протчое <,> в чемъ мене спросят и что знаю и вѣдаю – все по

справедливости, нѣчего не [в]таєвая показать имѣю <,> не смотря на грозби, на дари, на дружбу, ни на свойство.

Такми, Боже, помози. А буди неспривдиве, скарай! В заключеніе чего иѣлюю слова и крестъ спасителя моего, аминь;

3) декрет (від латинського decretum – постанова) – документ, який фіксує результати діяльності судів різної інстанції: гетьманського правління, виїзного суду, уповноваженого від Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, ухвали полкового суду та змішаних судів (наприклад, полково-ратушного). “Незважаючи на синкретизм в оформленні (формуляр цього документа містив ряд ознак, спільних із протоколами, актовими записами, указами, офіційними листами і т. ін.), декрет відрізнявся за змістом і мав власну структуру, де є такі складові компоненти”¹: а) вступна частина, що включає дату, б) вказівка на титул гетьмана, що засвідчує правомочність суду, який розглядає справу, і в) мотиваційна частина, де викладається короткий зміст суперечки :

Року тысяча семъ сот девя[т]на[д]цятого, м[с]ця априля четвертого дня

По [з]леценію я[с]нѣвѣ[л]можного его мл[с]ти п[а]на Іоанна Скоропа[д]ского <,> Войскъ его ѣрского пресвѣтлого влчства Запоро[ж]ски[x] <,> обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана <,> слухана была справа предъ удомъ войсковимъ енерални[m] <,> полчан[ъ] стародубовски[x] <,> чрезъ пановъ Афанасія Покорского <,> Анрея Гудовича <,> и Николая, бывшего сотника се[р]дюцкого <,> знатнихъ товаришовъ войсковихъ <,> з[ъ] стороны козацкой < :>, а з[ъ] стороны по[с]по[л]ства

¹ Там само.

чре[з] ПП Григорія ѡ[т]вѣновского, писара маистратового <, > и Исаака Расе[н]ка, райцу тамошнего <, > в[ъ] своих[ъ] и всего по[л]ку обыдахъ <, > тяжестехъ <, > и долегливосте[x] <, > скаргу занєши[x] на йна Лукяна Жоравку, полковника стародубского в[ъ] такій способъ < . >

Синтаксичним стандартом оформлення дати була конструкція типу року ... місяця ... дня. Мотиваційна частина могла містити компонент: *скаргу занєши[x]* або аналогічний *заносиль свою жалобу панъ ...*, який, однак, міг починати основну частину декрету.

Основна частина містила такі компоненти: а) слухання справи спірних сторін (виклад змісту скарги, виступ відповідальної сторони, виклад слідства, виступ свідків у справі, “контроверсыя” сторін (судові дебати), писемні доводи (виклад представлених документів); б) постанова суду (*разсуждеіне* – з’ясування вини на основі викладених фактів; *приговор* – вирок, що встановлював міру покарання); в) *есхатокол* – висновок, який обумовлював можливість апеляції; г) підписи судді й членів суду; г) печатка судового органу.

Структура і зміст декретів відображали суть судового процесу. Зокрема мовно-змістове оформлення основної частини декрету відповідає “Правам, по которым судится малоросійській народъ” (Глухів, 1743), які визначали структуру процедури допиту свідків, сторін судового процесу тощо: *А сочиня[т] всякіє приговори на писмѣ с обстоятелно выписаними зо все[г][о] дела кратко судными рѣчами без упуцєнія токмо потрібно[г][о], а именно: какой о[т] челобитчика искъ будєтъ в челобите? Что в допросѣ и*

о[т]вѣтѣ на то будет показано о[т] отвѣтчика? Какіе от обоихъ сторо[н] покажу[т]ся быть на что доводы?

Після з'ясування обставин справи починалися *разсужденія*, або *делѣберація* (лат. *dēliberātio* – “мислення”), які могли тривати кілька днів і закінчитися або примиренням сторін, або виданням декрету “*правой стороне*”. Вирок (*приговор*), як правило, рубрикувався, і кожна рубрика починалася словами за *тое что* “з подальшим викладом суті злочину і визначеної кари згідно зі статтями кодексу. Провідними компонентами формули є дієслівні форми *повиненъ*, *маеть*, також підрядна конструкція зі сполучником *аби*”¹, напр.: *За тую калюмнѣю, якую нане[с] Федо[р], слуга по[л]ковничій, йну Андрею Гудовичу боемъ и шкареднимъ лая[н]немъ <, > повиненъ йнъ по[л]ковникъ належите оного Федора скарати < .> “Недоведені звинувачення навіть по одному із пунктів визнавалися за наклеп, і сторона, яка в цілому виграла процес, підлягала покаранню за нього: “8. П.П.Поко[р]ский<, > Гудович зъ присутстуетими себѣ за тое <, > что задали йну полковниковѣ <, > будто проти[в] заказа монаршого <, > не[н]ку свою за границу до Крелевця Прусского послала[л] <, > а не довели <, > по[д] а[р]т < .> 2 < .> ро[з] < .> I § 2 < .> , тимъ сами пови[н]ни быти карани <, > чымъ бы бы[л] каранъ за доводомъ йнъ по[л]ковни[к]”².*

1 Там само. – С. 159.

2 Там само.

Апеляційні документи

Апеляційна документація:

1) суплѣвки – прохання, що подавалися до адміністративно-судових інстанцій. Якщо вони подавалися на ім'я царя, то мали назву чолобитні й характеризувалися специфічними ознаками: “поділ тексту на окремі пункти, наявність формули «б'єтъ челом», кліше – «а в чемъ мое челоби[t]я, тому слѣдую[t] пункти» – наприкінці початкового протоколу, а також чітких інтервалів у частинах, де викладаються прохання”¹;

2) протести (від латинського protest – “відкрито заявляти”) – писемні застереження щодо правомірності дій сторони судового процесу.

3.3.4. Нотаріальні документи

Нотаріальні документи оформлялися канцеляристами переважно військових канцелярій і становили здебільшого копії документів та виписки з актових книг. Мовні кліше, які вживалися в копіях, у цілому відповідають сучасним спеціальним позначкам на документах. Так, більшість із копій “означені відповідною поміткою переписувача (у правому верхньому куті – «копія», внизу, звичайно з лівого боку – «в подлинном...» (або: «собственною рукою») *подписано тако*» – засвідчувальна формула відповідності рукопису оригінальному текстові)... Типовим прикладом висновку

¹ Там само. – С. 160.

нотаріуса на документах другої половини XVIII ст. є такий: «1761-го году февраля 8-го съ подлѣннымъ купчимъ записомъ свѣдѣтельствovali и по освѣдѣствованію подѣчистокъ, приписокъ и переправокъ не явилось. – Полковій миргородській хоружій Мѣрко Козиницкій. Войсковій канцеляристъ Иван Копіевскій». Наведена формула аутентифікації має чимало спільного з сучасними нотаріальними кліше. Звичайно, про цілковитий збіг не йдеться, проте, вигоди, прототипи наявні, хоча варіанти у повному обсязі ще не виявлені¹. Якщо у документі виявлялися підчистки, виправлення тощо, канцелярист обов'язково повідомляв про це у приписці.

3.3.5. Мовні особливості документації періоду Гетьманщини

Юридично-ділові тексти другої половини XVII – XVIII ст. більше, ніж інші книжні жанри, репрезентують живомовні елементи староукраїнської мови. Старослов'янізми, які вживаються у шаблонних зворотах, часто сприймаються в документах цього періоду як російські мовні форми, однак насправді це лише ще одне свідчення близькості фонетичної та лексичної систем російської та старослов'янської мов.

Фонетика гетьманських документів відображає переважно поліські діалектні особливості: “тут майже послідовно [о] чергується з [у], а [е] з [‘у] (орфографічно: ю перед літерою, що позначає м’який приголосний): *ослунъ, стеругъ* ...; досить послідовно відбувається подовження приголосних на місці

¹ Там само. – С. 161.

колишнього [je]: *челобиття, оружжя, платтє, по сознаттю, на життю*²¹, що становить норму сучасної української літературної мови.

Дослідження морфологічних особливостей текстів юридично-ділових документів цього періоду дозволяє стверджувати, що основою для їх створення була староукраїнська мова, в якій домінував живомовний компонент. Так, дієслівні форми чоловічого роду минулого часу мали, як правило, закінчення *-в*, а не давнє *-ль*, напр.: *ро[з]глядова[в], зайнявъ*, причому такі форми домінували в тих частинах текстів, які фіксували свідчення осіб, що брали участь у судових процесах. У мові писарів, які послідовно дотримувалися традицій, в основі своїй старослов'янських, зустрічаємо дієслова на *-ль*. Частими є безособові форми на *-но, -то*, широко вживані в сучасному офіційно-діловому мовленні, напр.: *вєленно, принято*.

Документи другої половини XVII – XVIII ст. засвідчують розвиток юридичної терміносистеми, яка складалася з термінів-інтернаціоналізмів латинського походження (*делибєрацѣя, контроверсія, документъ, нотарѣусъ, інквѣзиторъ* тощо), слів-термінів та сталих зворотів східнослов'янського походження (*очная ставка, безчєстєя, точилася справа, урочний термѣнь, отѣвѣтчикъ, судїя, неустойка* тощо). Функціонують і західнослов'янські запозичення: *суплѣка, скарга*.

У документах періоду Гетьманщини відбито процеси становлення й функціонування загальних назв людей на позначення їх соціального статусу (*гетман, атаманъ*,

1 Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – С. 138.

воитъ, бурмистръ, асавуль тощо) та власних назв – прізвищ осіб, причому “на той час на Лівобережжі вже запанував словотвірний тип із суфіксом *-енко*: *Дворниченко, Голотенко, Соломченко, Лисенко, Дворяниченко, Ващенко, Куриленко, Криворутченко*. Проте вживаються й безсуфіксні прізвища (*Кулябка, Нинка, Тригуб, Скиба, Джевага*), прізвища на *-ський* (*Корчевский, Криловский, Товкачовский*), *-инъ* (*Волошинъ*), *-овъ / -евъ* (*Гаврилов, Василиевъ*), *-ичъ* (*Савичъ*)”¹.

Отже, документація доби Гетьманщини засвідчує становлення стандартних формулярів службових паперів та домінування в них рис живої української мови.

3.4. Пакти і конституція законів і вольностей Війська Запорозького

У XVIII ст. на Правобережній Україні, що перебувала під владою Польщі, було створено документ, який заслуговує особливої уваги, оскільки є першою у світовій історії конституцією. Укладено цей документ 5 квітня 1710 року на козацькій Раді в Бендерах. Автором першого для України й усього світу Основного Закону, який мав назву Пакти і конституція законів і вольностей Війська Запорозького, був Пилип Орлик, обраний цього ж дня Гетьманом України. Конституція “передбачала встановлення національного суверенітету Української держави, визнавала непорушність трьох складових чинників правового суспільства: єдність і взаємодію законодавчої (козацький парламент мав збиратися

¹ Там само. – С. 140.

тричі на рік), виконавчої (гетьман, обмежений законом у своїх діях, Генеральна Старшина та обрані представники від кожного полку) і судової влади. Конституція також визначала фундаментальні принципи внутрішньої й зовнішньої політики Української держави, вміщала положення про соціальне забезпечення бідних, сиріт, удовиць та інших незаможних верств населення. Однак за тогочасних історичних і політичних умов Конституція Пилипа Орлика не стала діючим законом”¹.

Документ, який ми звикли називати “Конституцією Орлика”, насправді був укладений колективом авторів. Олександр Оглоблин пише про них так: “Це були вже люди Мазепинської доби, здебільшого вихованці Києво-Могилянської Академії, діячі, які готові були перейняти на себе провід української державної політики. Визначніші з них – це два молодші віком члени уряду Мазепи – генеральний писар Пилип Орлик і генеральний бунчужний (згодом генеральний осавул) Федір Миревич (племінник дружини Д. Горленка), а також кол. Полтавський наказний полковник Григорій Герцик (швагер Орлика), майбутній генеральний осавул. До цієї групи належали також: військовий канцелярист Іван Максимович (з відомого роду Максимовичів), майбутній генеральний писар (1710 р.), людина дуже освічена; брати Григорія Герцика – Іван і Опанас Герцики; сини І. Ломиковського (Володимир, Ілля і Михайло), вихованці Київської Академії, Федір Нахимовський, зручний дипломат і довірена особа Мазепи, та інші – молодші діячі. Це були правдиві вихованці Мазепи, і саме ця група старшин взяла в свої руки владу після смерті

¹ Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник / За ред. Черпакової С.О. – Львів: Світ, 1994. – С. 105.

Мазепи й провід української політики та еміграції протягом наступних десятиліть, аж до половини XVIII століття. Ця група найбільше спричинилася до створення Бендерської конституції, а її лідер – Пилип Орлик став екзильним Гетьманом України”¹.

Мовне оформлення Конституції досі є предметом суперечок учених, та й ґрунтовних його досліджень ще немає. Як констатує Олександр Оглоблин, “Бендерська конституція 1710 року збереглася в двох текстах – латинському, який можна вважати за основний (опубліковано в «Чтеніях в Общствѣ исторіи и Древностей Россійских», 1847, кн. I, с. 1 – 17) і в українському, що являє собою, мабуть, переклад (не досить досконалий), зроблений на Україні в першій чверті XVIII століття (опубліковано в «Источниках Малороссійской исторіи» Д. Бантиш-Камснського, ч. II, с. 242 – 255. – «Чтения в Московском Обществѣ исторіи и древностей россійских», 1859, I)”². Латиною повна назва документа звучить так: “*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis*”. Вважається, що “латинська версія повніша за рахунок викладення легенд про походження народів та опису надуживань старшини в Україні. Очевидно, що саме вона й була варіантом тексту, що призначався для міжнародного використання”³.

Конституція має чітку рубрикацію: складається зі вступу (преамбули) та статей, об’єднаних у 16 розділів.

1 Оглоблин О. Бендерська Конституція 1710 року. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/coss3/ohl20.htm>>.

2 Там само.

3 Пилип Орлик та його Конституція. – Ел. ресурс: <<http://www.embucra.com.ar/ucr/index.php?cont=news&newscont=13-04-05>>.

Починається преамбула словами “В ім’я Отця і Сина і Святого Духа, Бога, славленого в Тройці. Нехай станеться на вікопомну пам’ять та славу Запорозького війська і всього народу малоросійського”.

Нормативні приписи, виконавцем яких відповідно до положень Конституції є гетьман, реалізовані у висловленнях з експлікованою імперативною модальністю, напр.: А для більшої поваги першоначального в Малій Росії митрополичого престолу київського і для кращого управління духовних справ, має той таки ясновельможий гетьман після звільнення ним Вітчизни від московського іга справити в апостольській константинопольській столиці первісну екзаршу владу, щоб через те поновилися подання і синівське послушенство згаданому апостольському константинопольському трону, від якого євангельською проповіддю має бути просвічена і зміцнена у святій католицькій вірі¹; Над те має той таки ясновельможний гетьман після закінчення, дай Боже, щасливої війни впросити в королівської величності шведської такого трактату, щоб його величність та його спадкоємці, найясніші королі шведські титулувалися постійними протекторами України і залишалися такими на ділі для більшої кріпості Вітчизни нашої і для збереження її цілості в наданих правах та кордонах. Також і про те має писати ясновельможний гетьман до найяснішого королівського маєстату, щоб у трактатах його величності з Московською державою було й таке викладене, щоб як невірників наших, які зараз у Московській державі перебувають, було нам

1 Угода та Конституція Пилипа Орлика (Переклав із книжної української мови Валерій Шевчук). – Ел. ресурс: <<http://spilka.onestop.net/library/konstytucija.html>>.

вільно повернено після закінчення війни, так і винагороджено і слушно поповнено всі починені від Московської держави у теперішню війну на Україні шкоди. А особливо про те просити і дбати має в найяснішої королівської величності, щоб було всіх звільнено і до нас повернено наших невільників, які залишаються в державі його ж величності.

Правові норми у Конституції також описані традиційним способом – із використанням висловлень, співвідносних з імплікативними логічними судженнями, які містять два компоненти: антецедент (основа) та консеквент (наслідок), напр.: Також, коли якісь листи трапляються із закордонних сторонніх держав, ординовані до ясновельможного гетьмана, то про них має оголосити його вельможність генеральній старшині і відповіді, які відписуватимуться, освідомлювати, не утаюючи ніяких листовних кореспонденцій, особливо закордонних і тих, які можуть пошкодити вітчизняній цілості й загальному добру¹; А коли б щось було помічено в ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді та ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватне, чи коли вкаже на те належна і невідправна потреба, на Раді його вити про порушення прав та вольностей вітчизняних без применшення і найменшого ушкодження високого рейментарського гонору.

Кожний постулат конституції має досить розлогу мотивувальну частину, яка часто має не правовий, а художньо-публіцистичний характер, виконуючи, замість

¹ Там само.

імперативно-констатувальної, функцію емоційно-експресивного впливу, наприклад: *Оскільки між трьома богословськими добродійностями перша є віра, тож у першому сьому пункті належить почати діло про святу православну віру східного сповідання, якою раз звитяжний козацький народ був просвічений у столиці апостольській константинопольській ще за володіння козарських каганів, так і тепер, триваючи в ній непорушне, не хитався ніколи жодним іновір'ям. І не таємниця се, що славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький із Запорозьким військом ні на що інше, а тільки за військові права й вольності піднявся і почав праведну війну супроти Річі Посполитої польської, а в першу чергу за святу православну віру, яка всілякими утяженнями була присилувана від польської влади до унії з римським костелом, і ні для чого іншого добровільно піддався із тим Запорозьким військом та народом малоросійським у протекцію Московської держави, а тільки задля православної одно вірності.*

На мовне оформлення Конституції вплинув літературний хист Пилипа Орлика. Як і художні твори гетьмана, зокрема панегірики та “Діаріуш подорожного”, тобто щоденник, мова Конституції вирізняється надзвичайною художністю, бароковим красномовством. Особливо ці риси виявляються в преамбулі, яка, власне, є історичним нарисом: *“Народ валечний, стародавний Козацкій, прежде сего именованный Козарскій, первь провознесл был славою несмертельною, обширным владѣніем і отвагами рицерскими, которими не тылко охрестным народом, лечь и самому Восточному Панству (Візантійській імперії), на морѣ и на земли страшне*

был...”. У цілому документ написано живою українською мовою з деякими вкрапленнями книжної лексики, які надають йому урочистого забарвлення.

“Конституцію України одразу по її прийняттю визнали уряди Швеції і Туреччини. Вона й сьогодні вражає своєю актуальністю й високим правовим рівнем. Вчені й політики нині не без підстав вважають, що, втіливши ідеї її натхненника, гетьмана Івана Мазепи, вона як державний акт республіканського спрямування на 80 років випередила ідеї Французької революції XVIII-го століття”¹.

Отже, впродовж XVI – XVIII століть сформувалася система документації, що стала основою сучасного українського справочинства. Виникли і розвинулися основні жанри документів різних типів: директивно-розпорядчі (указ, наказ, ордер), виконавчі (донесення, рапорт, контракт), засвідчувальні (атестат, свідоцтво, паспорт), обліково-статистичні (відомість, таблиць, квитанція, розписка), персонально-ділові (описи, заяви про прийняття на службу), довідково-інвентарні (протокол, інвентарний опис), процесуально-юридичні (слідчі, оповіщу вальні, процесуально-вирокові, апеляційні), нотаріальні тощо. В цей період було складено першу європейську конституцію – “Пакти і конституція законів і вольностей Війська Запорозького”. З мовного та композиційного погляду документи описаного періоду засвідчують подальшу стандартизацію писемного офіційно-ділового мовлення, насичення текстів документів словами польського і латинського походження паралельно з широким використанням живої української мови.

1 Пилип Орлик та його Конституція. – Ел. ресурс: <<http://www.embucra.com.ar/ucr/index.php?cont=news&newscont=13-04-05>>.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник. – Львів: Світ, 1993. – 375 с.
2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litorpys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.
3. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001.

ДОДАТКОВА

1. Андреев Д. Принципи судочинства військової демократії в Запорізькій Січі. – Ел. ресурс: <<http://www.geocities.com/nspilka/library/sudoczynstwo.html>>.
2. Глущик С.В. Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
3. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент.

- В.Й.Горобець; Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993.
4. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К., 1981.
 5. Доба козацько-гетьманської держави / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/dok2.html>>.
 6. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 657 с.
 7. Ісаєвич Я.Д. Мовний код культури // Історія української культури – Т. 2. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/istkult2/ikult211.htm>>.
 8. Лехвицька ратушна книга другої пол. XVII ст. – К., 1985.
 9. Оглоблин О. Бендерська Конституція 1710 року. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/coss3/ohl20.htm>>.
 10. Паньонко Ігор. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. - 1775 р.) – Ел. ресурс: <<http://www.geocities.com/nspilka/library/panionko.html>>.
 11. Перша Конституція України Гетьмана Пилипа Орлика (1710 рік) // Парламентаризм в Україні. – Верховна Рада України. Офіційний сайт. – Ел. ресурс: <<http://gska2.rada.gov.ua:7777/site/const/istoriya/1710.html>>.
 12. Пилип Орлик та його Конституція. – Ел. ресурс: <<http://www.embucra.com.ar/ucr/index.php?cont=news&newscont=13-04-05>>.
 13. Угода та Конституція Пилипа Орлика (Переклав із книжної української мови Валерій Шевчук). – Ел. ресурс: <<http://spilka.onestop.net/library/konstytucija.html>>.

14. Федорук Я. Універсали та листи Богдана Хмельницького (11 документів). – Ел. ресурс: <<http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um1/Dokumenty/1-fedoruk%20yaroslav.htm>>.
15. Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 3

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як вплинула полонізація офіційного мовлення на особливості мовного оформлення документів XVI – XVII століть?
2. Чому в Запорізькій Січі не було писаних законів?
3. Охарактеризуйте мовно-композиційне оформлення універсалів як розпорядчих актів гетьманів Війська Запорізького.
4. Опишіть мовні етикетні формули, що використовувалися в дипломатичному листуванні гетьманів Війська Запорізького.
5. Назвіть типи офіційно-службових актових документів часів Гетьманщини.
6. Охарактеризуйте жанрові різновиди директивно-розпорядчих документів Гетьманщини.

7. Назвіть реквізити рапорту як виконавчого урядово-адміністративного документа, охарактеризуйте особливості їх мовно-композиційного оформлення.

8. Які типи антропонімів використовувалися в засвідчувальних документах та Генеральному описі Лівобережної України 1756 – 1769 років? Наведіть приклади антропонімів різних типів.

9. Назвіть жанр слідчої документації періоду Гетьманщини, охарактеризуйте їх мовно-композиційні особливості.

10. Порівняйте особливості мовно-композиційного оформлення слідчої документації Гетьманщини із сучасними процесуальними документами, що засвідчують хід досудового слідства.

11. Охарактеризуйте жанрові різновиди оповіщувальної юридично-процесуальної документації Гетьманщини.

12. Охарактеризуйте жанрові різновиди процесуально-вирокової документації Гетьманщини.

13. Опишіть синтаксичний стандарт оформлення дати в документах періоду Гетьманщини, порівняйте його з чинними нормами оформлення цього реквізиту.

14. Які мовні кліше і спеціальні позначки типові для нотаріальних документів XVI – XVII століть?

15. Охарактеризуйте мовні особливості документів XVII – першої половини XVIII ст.

ТЕСТ

1. Українська шляхта на полонізацію офіційного мовлення відреагувала:

- а) намаганням вивчити польську мову;*
- б) протестом і вимогою звертатися до себе у службових документах руською мовою.*

2. Макаронічна мова XVI – XVII століть – це:

- а) мішанина італійської та української мов;*
- б) мішанина латинської й української мов;*
- в) мішанина польської та латинської мов;*
- г) мішанина польської, старослов'янської та руської мови;*
- д) мішанина польської, руської та латинської мов.*

3. Універсали гетьманів Війська Запорізького – це:

- а) розпорядчі акти адміністративно-політичного характеру;*
- б) нормативні акти;*
- в) документи, що фіксували універсальні норми життя суспільства.*

4. Листи гетьманів Війська Запорізького розпочиналися:

- а) етикетними формулами привітання;*
- б) звертанням до адресата;*
- в) посиланням на інший документ.*

5. Укази, іменні листи, ордери – це жанрові різновиди:

- а) директивно-розпорядчих документів;*

- б) виконавчих документів;*
- в) засвідчувальних документів;*
- г) статутних документів;*
- г) інформаційно-публікаторських документів.*

6. У рапортах 40-х років XVIII століття:

- а) висловлювалося прохання;*
- б) елементи прохання були відсутні;*
- в) містилася ініціативна інформація.*

7. Зважаючи на те, що свідчення осіб, причетних до протиправних дій, у слідчих документах фіксувалися дослівно, процесуально-юридичні документи містять такі мовні форми:

- а) типові для живої мови;*
- б) старослов'язи;*
- в) полонізи.*

8. Документ, що фіксує сповіщення-виклик до суду або адміністративне нагадування, – це:

- а) позов;*
- б) повістка;*
- в) вірчий лист.*

9. Слова *деліберація*, *контроверсія*, *документь*, *нотаріусь* – це:

- а) загальноживані слова;*
- б) канцеляризми;*
- в) терміни-інтернаціоналізи.*

10. Повна версія Конституції Пилипа Орлика написана:

- а) російською мовою;*
- б) української мовою;*
- в) польською мовою;*
- г) латинською мовою.*

РОЗДІЛ IV

Особливості функціонування офіційно-ділового стилю української мови кінця XVIII - початку XX століття

4.1. Українська мова в офіційному житті Російської імперії

Кінець XVIII ст. – це період остаточного закріпачення українського народу, яке виявилось найбільше в усуненні України від суспільно-політичних та правотворчих процесів, що призвело до припинення функціонування офіційно-ділового стилю української мови. За гетьманування останнього гетьмана України графа Кирила Розумовського 1763 року було проведено дуже важливу реформу судів на Україні й замість козацьких судів заведено систему судів за Литовським статутом 1588 р. Того ж 1763 року Рада старшини, ухваливши цю реформу, відкинула вимогу російського уряду про зміну й доповнення Литовського статуту як кодексу республіканського, пославшись на те, що Україна має таке право, яке тільки може мати “найвільніший і найшляхетніший народ у світі”, й тому такого права міняти й доповнювати не треба. 1764 року замість гетьмана Кирила Розумовського

призначено Малоросійську колегію, а в 1781 р. на Україну було розповсюджено загальноросійську адміністрацію. “Цим розповсюдженням московсько-російська влада скасувала автономію України, визнану по договору 1654 р., та незаконно інкорпорувала українські землі, приєднавши їх як звичайні провінції до складу Російської держави. 1793 року внаслідок розділу Польщі Росія інкорпорувала й ті українські землі на правому березі Дніпра, які по договору з Польщею 1686 р. лишилися під владою Польщі. Ще раніше, в 1772 – 74 рр., західноукраїнські землі (Галичина й Буковина) були інкорпоровані Австрією”¹. Після зруйнування Запорізької Січі 1775 року, позбавлення українських міст Магдебурзького права, а держави в цілому – дії Литовського статуту Україна остаточно втратила державність, а разом з нею і можливість укладати документи своєю мовою.

Іван Огієнко наводить слова Катерини II, які яскраво демонструють особливості її русифікаторської колонізаторської політики: “Цариця Катерина II (1762 – 1796) покинула Петрів план кулаком і “жесточцю” рушити Україну – вона, вихована на французьких філософах, повела це спокійніше, але глибше. *“Малая Россія, Лифляндія и Финляндія, – писала вона про свої задуми кн. Вяземському, – суть провінції, которія правятся конфирмованными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаній есть большее, нежели ошибка, а можно назвать*

1 Яковлів А. Українське право: Історичний нарис // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993 – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>> .

сь достовірністю глупостію. Сій провинції, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к̄ тому, чтоб̄ они обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу”¹.

Проте цього було замало для завойовників, і на початку ХІХ століття розпочинається вивезення з України пам’яток історії та культури, серед яких було багато й офіційно-ділових паперів, зокрема “понад 500 актів 1496 – 1808 рр. з Київської казенної палати, понад 900 актів за 1586 – 1794 рр. з Чернігівського губернського правління, старовинні українські архіви Олицької ратуші, Кременецького магістрату, Київської і Перемишльської міських дум”².

Однак ХІХ ст. не варто вважати абсолютно безукраїнським в Україні. Деякий поступ у використанні української мови зробили науковці Харківського та Київського університетів та українські письменники. Перший ректор Київського університету М. Максимович виробив український правопис. Поступово відбувалося становлення української літературної мови.

Та паралельно впродовж ХІХ ст. у Російській імперії систематично вживалися заходи, спрямовані на заборону української мови в різних сферах життя українського народу, послідовно погіршуючи стан українського слова.

Перший жорстокий виступ російської громади проти української мови був спровокований заборонаю Св.

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

2 Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. — К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1997. — С. 26.

Синоду друкувати український переклад Євангелія Пилипа Морачевського. Іван Огієнко так описує цей випадок: *“Московський “День” та київський “Вѣстникъ Юго-Западной Россіи” року 1861 – 1862 стали сильно нападати на українців, вимагаючи, щоб вони зреклися свого “провінціального нарѣчія, какъ памятки ненавистнаго ига польскаго”, і щоб закинули мрії про введення до університетських лекцій, до церкви, урядів, судів “простолюднаго малоросійскаго нарѣчія, искалѣченнаго полонизмами”, бо це “вопіюющая нелѣпность”¹.* Дослідник також зазначає, що серед української літературної еліти на той час не було єдиної думки про використання української мови в різних сферах суспільного життя. Зокрема М. Костомаров і його послідовники вважали, що *“російська мова – це «общерусскій языкъ», язык літературний, а українська мова – тільки для хатнього вжитку”²*. На такі суперечності серед самих українців швидко відреагувала російська влада. Так, 20 червня 1863 року вступив у дію Валуєвський указ, у якому є посилання на такі настрої українців (див. Додаток 1). Царський уряд непокоївся тим, що українські літератори та вчені намагаються реалізувати політичні задуми, видаючи й поширюючи не твори художньої літератури, а граматики, книги для читання, букварі тощо, тобто книг просвітницького характеру українською мовою. Реакцією на таке “неподобство” стала заява про те, що *“никакого особенного малоросійського языка не было, нет и быть не*

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

2 Там само.

может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык”. Звісно, цензура отримала і розпорядження від Міністра внутрішніх справ: *“к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить”.* Такі рішення мали вкрай негативний вплив на розвиток української освіти, культури, мови. Проте, як зазначає Іван Огієнко, “наказ 1863 р. законом не був, і не був навіть опублікований, а тому й сама адміністрація часом не знала, що робити. Наприклад, Кулішева «ГраMATка» 1857 р. вільно продавалася на Лівобережжі, але заборонялася на Правобережжі”¹.

Та утиски продовжувалися, й 1876 року Олександром II було підписано Емський акт (див. Додаток 2), який фактично діяв до 1906 року й вводив жорстку цензуру українських книжок, забороняв їх увезення з-за кордону, літературні твори могли друкуватися лише відповідно до правописних норм російської мови. На території Російської імперії забороняли друкувати будь-які книги українською мовою,

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

крім історичних пам'яток, творів усної народної словесності (пісні, казки, прислів'я). Заборонена українська мова також була на театральній сцені. Натомість видання, що мали характер *“враждебний украинофильскому”*, отримали постійну субсидію. Суворо заборонено було викладання будь-яких предметів українською мовою, а бібліотеки навчальних закладів були *“очищені”* від україномовної літератури.

“Згідно з законодавством 1869 та 1876 рр. чиновникам усіх відомств призначали платню за русифікацію: “В десяти юго-западных губерниях лицам русского происхождения, исключая однако местных уроженцев, производится доплата к содержанию”¹. Цю традицію, до речі, було успадковано Радянським Союзом, де вчителі російської мови отримували платню більшу, ніж вчителі інших дисциплін.

Реакцією на утиски російської влади було надання українськими партіями особливого пріоритету мовному питанню, що засвідчувалося у програмних документах. Наприклад, у програмі Української національної партії, ухваленій 1899 року, зазначено: *“Народ, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації. Тим убачмо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах – як приватних так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так, кожен з нас, свідомих Українців, має промовляти в родині, в товаристві взагалі, скрізь, де його зрозуміють по вкраїнському. Виховуючи своїх дітей, кожен свідомий українець повинен вживати української мови, як мови вимждової, з початку вчення, і як дитина піде до офіційної*

1 Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1997. – С. 28.

*школи, вчити її української мови, історії, літератури дома окремо, щоб діти наші були вже стихійними українцями*¹. У програмі Української демократично-радикальної партії 1905 року передбачено надання українській мові статусу офіційної, однак при цьому не ігнорувалися й права представників національних меншин, що жили на території України: *“Мова в урядових, освітніх та інших інституціях уживається українська. Інші народности, що живуть на території України, мають рівне з українцями право задовольняти свої національні, культурні й економічні потреби”*².

Усе це дозволяє стверджувати, що через утиски з боку царської влади офіційно-діловий стиль української мови припинив функціонування в Російській імперії з кінця XVIII століття до 1917 року, і лише радикальні націоналістичні партії кінця XIX – початку XX століття, які діяли підпільно, у своїх програмних документах великого значення надавали збереженню української мови й поширенню її використання у сферах службових стосунків та освіти.

1 Україна в роки визрівання передумов і творення незалежної держави (1900 – 1920 рр.) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ ukrbooks/doc1900.html>>.

2 Багатопартійна українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992. – С. 9 – 10, 12.

4.2. Кодифікація правничої термінології на західноукраїнських землях

У цей період по-іншому складалася ситуація з функціонуванням української мови в різних галузях суспільного життя на західноукраїнських землях. Там, як свідчить Й.О. Дзензелівський, “за дорученням австро-угор. уряду видано «Die juridisch-politische Terminologie fur die slawischen Sprachen Österreichs» («Правничополітична термінологія для слов’янських мов Австрії», 1851; 17 000 нім. термінів з укр. відповідниками (укладачі – Я. Головацький, Г. Шашкевич і Ю. Вислоцький)”¹. На Наддністрянщині в середині ХІХ століття вперше було вжито поняття “ділова мова”. Завдячувати цьому маємо статті Я. Головацького “Де що о діловомъ языцѣ у нас на Руси”, яка побачила світ 1850 року в 17 номері часопису “Зоря Галицка”.

Продовжуючи традиції українських лексикографів попередніх століть (Памви Беринди, який 1627 року в Києві видав словник, де слова старослов’янської мови перекладалися на тогочасну українську книжну мову; О.Павловського – автора першого словника, що фіксував лексику нової української мови, та інших), правники і лінгвісти середини ХІХ ст. ретельно відпрацьовували юридичну термінологію української мови та фіксували її в перекладних словниках.

Цей етап становлення української юридичної терміносистеми детально описали автори “Українського

1 Дзензелівський Й.О. Українська лексикографія кінця 18 ст. – 1917 // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

термінознавства”¹. В Австрії й Угорщині проживали повністю та частково слов’янські народи: чехи, словаки, серби, хорвати, словенці, поляки, українці. Для гнучкішого керівництва державою адміністрація Франца Йосифа (австрійського імператора з 1848 р. та одночасно з 1867 р. угорського короля з династії Габсбургів) прийняла рішення про впорядкування управлінської термінології державних документів, що виходили німецькою та слов’янськими мовами. Ця велика робота проведена відомими на той час слов’янськими вченими Карелом Ербенем, Яковом Головацьким, Вуком Караджичем, Францом Міклошичем, з якими працювали й інші славісти. Комісія, що складалася з п’яти секцій, приступила до роботи у травні 1849 р., а вже у 1850 р. вийшла перша книга, що включала німецько-чеську (і словацьку) термінологію: *Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs: Deutsch bögemische Separatausgabe*. Wien, 1850. Згодом побачили світ аналогічні видання іншими мовами.

Керівник комісії П.-Й. Шафарик у передмові до першої книги пояснив принципи відбору матеріалу і методи його обробки. Секції, що проводили роботу в тісній співпраці, прагнули включити у корпус національних термінологій такі слова, які за етимологією і зовнішньою формою були б подібні до всіх слов’янських мов Австрійської імперії. Допускалася термінологізація слов’янських слів загального вжитку. В усіх випадках перевага віддавалася термінам з більшою частотністю вживання (при наявності термінів-

1 Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

синонімів), причому не включалися наявні у мовах іншомовні запозичення (прямі і перекладні), якщо вони були вже адаптовані.

У передмові наведено використані запозичення і власне слов'янські слова. Зокрема, в українському (русинському) виданні в передмові вказується, що немає смислу заміняти українськими словами терміни *грунт, директор, докторат, доместикальний, жандарм, комісія, контроля, фабрика, фонд, чини* та інші запозичення. Автор передмови (до речі, він себе не назвав) висловився за обмежене прислуховування до пуристських рекомендацій.

Секції намагалися творчо підходити до відбору слов'янської запозиченої лексики: при доборі відповідників німецькому термінові враховували широкий контекст, можливі переклади у конкретних випадках. В українському варіанті аналізованого словника нерідко знаходимо три і чотири відповідники одночасно одному німецькому термінові: *Akzise – споживанє, акциза; Advokat – правотар, адвокат; Agent – єднатель, діловщик, агент; Anarchie – безначальство, безряд, безлад; Bevölkerung – людяність, жительство; Zensur – цензура, осуд; Eigentum – власність, властительство; Gewerbschaft – промисловоецтво, промишленичество, ремісництво; Hendel – торгівля, купля, купіцтво (гендель); Journal – денник, дневник, Klage – скарга, жалоба, позив; Pension – вислуга, вислуженина, вислужене, пенсія; Meuterei – бунт, мятеж; Partei – сторона, сторонництво.*

Частіше як у інших, в українському словнику зустрічаються описові переклади німецьких термінів: *Adaption – приятціє за дитя; Gewerbe – спосіб до життя.*

Щодо збереження чивідхилення інтернаціоналізмів і просто слів іншомовного походження, то у німецько-українському словнику надмірного їх уникання не спостерігаємо. Поруч зі слов'янськими утвореннями частіше ніж у інших словниках, паралельно подаються запозичені терміни (*акцизи, адвокат, агент, арешт, капітал, цензура, дирекція, гендель, журнал, облігація, пенсія, прокурор, субординація*).

Характерним для українського зібрання юридично-політичних термінів є те, що в нього, всупереч сподіванням, включали не лише типові західноукраїнські слова, а й використовували велику кількість термінів, що вживалися у східних областях України. Маємо на увазі такі слова, як ось: *народ, господарство, позичка, власність, самовластіє, опіка, користолюбіє, самозакоханість, темниця, жалоба, рада, отечестволюбіє, право, безправність, підданство, голосування тощо*.

Не завжди синонімія термінів, подана у словнику, відповідає вимогам інструкції: визначити значення терміна, використовуючи при цьому контекст. Так, неможливо встановити, чи є відповідниками німецькому термінівові українські *обрада, нарада*. Не може, здається, викликати сумніву твердження про те, що в українському словнику *скарга, жалоба, позив* не в усіх випадках могли еквівалентно замінювати один одного.

Сформульована Шафариком вимога кодифікувати ті терміни, які звучать однаково чи подібно, втілена у життя не була. Виявилось, що слів майже однакової побудови і майже однакового звучання (наприклад: *einstimig* – українське: *одноголосий*, чеське: *jednohlasný*, сербське і хорватське

једногласан), які б могли ідентифікувати інтерслов'янські термінологічні системи, у всіх слов'янських мовах не так уже й багато.

Головним чином кодифікуються ті терміни, що вживалися вжераніше (власні і запозичені). В основних слів вводилися корені, які у кожній окремій національній слов'янській мові несли ідею німецького слова-взірця. Наприклад: німецьке *Agent*, латинська основа якого була зрозумілою кожному укладачеві словника. Оскільки латинське *ago* означало *роблю* і *дію*, то в слов'янських мовах були створені українське *діловщик*, чеське *jednatel* (*jednati* – “діяти”), сербське і хорватське *справник* (правити – “робити”).

Німецько-рутенський словник юридично-політичної термінології, що ввійшов у серію “*Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Österreichs*”, зіграв важливу роль у подальшому розвитку і кодифікації суспільно-політичної лексики в слов'янських мовах. Це була перша колективна праця, що допомогла майбутнім славістам-термінознавцям користуватися і позитивним, і негативним досвідом тих, хто стояв біля витоків термінографічної практики у слов'янознавстві.

Значний внесок у розвиток української юридичної науки, розробку методик використання її набутків у практичній діяльності й у справу становлення і стандартизації української правничої термінології зробив випускник юридичного факультету Львівського університету Кость Левицький. Займаючись адвокатською практикою, К. Левицький успішно захищає в австрійських судах виборчі, земельні та майнові права галицьких українців. Уже у 80-х роках

XIX ст. він долучається до роботи в товаристві “Просвіта” та Науковому товаристві імені Шевченка. Згодом адвокат знаходить у собі журналістське покликання і стає активним автором часописів “Життя і право”, “Діло”, “Батьківщина”, “Економіст”; навіть редагує “Часопис правничу”. Аналізуючи у статтях адвокатські справи свої та колег, він робить науково обґрунтовані висновки і дає рекомендації австрійському урядові щодо вдосконалення правових норм¹. 1893 року Кость Левицький видає “Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних”, у якому німецькі юридичні терміни перекладено українськими живомовними відповідниками, словами, створеними автором або ж запозиченими з інших слов’янських мов.

Проте термінологічний спадок західноукраїнських дослідників залишився поза увагою і в часи першої хвилі українізації, та й зараз, на жаль, він не привертає особливої уваги науковців.

4.3. Поновлення прав української мови Центральною радою

Уживання української мови в діловому мовленні було заборонене до приходу 1917 року до влади в Україні національного уряду. У цей час в Україні скасовуються закони, що визначали функціонування різних гілок влади в колишній Російській імперії, активізуються процеси законотворення. Цей період історії нашого народу привернув увагу провідного

¹ Якель Роман. Більше ніж адвокат // Дзеркало тижня. – 19 – 25 лютого 2005 року. – Ел. ресурс: <<http://www.zn.kiev.ua/nn/show/534/49247>>.

українського дослідника правничої лінгвістики Ю.Ф.Прадїда, зокрема ним було проаналізовано особливості розв'язання мовних питань за доби Центральної ради, сформованої на початку березня 1917 року. Вчений констатує, що мовні питання з'ясовувалися як безпосередньо, так і принагідно, у зв'язку з розв'язанням інших питань, і що предметом уваги нової влади були як проблеми української мови, так і мов національних меншин, що проживали на території України¹.

Ю.Ф. Прадїд, посилаючись на документи Центральної ради, зауважує²: “Уже в першій відозві Центральної ради від 9 березня 1917 р. зазначалося: “Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду (мається на увазі Тимчасовий уряд – доповнення Ю.П.) всіх прав, які тобі природно належать і які ти повинен мати, великий народе, сам хазяїн на українській землі. А в найближчій часі право на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і всіх урядових інституціях. З таким же спокоем, але рішуче, домагайся, народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні”³, а вже 12 березня 1917 р. на засіданні Центральної ради було прийняте рішення про те, що “мовою, якою Рада має звертатись, є мова українська”⁴.

1 Прадїд Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2002. – С. 44 – 45.

2 Там само. – С. 45.

3 Перша відозва Центральної ради (9 березня 1917 р.) // Українська Центральна рада: Документи і матеріали: у 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 38.

4 Протокол засідання Центральної ради (12 березня 1917р.) // Українська Центральна рада; Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С.41.

Одним із документів, що ним було поновлено офіційний статус української мови, став Статут Генерального секретаріату від 16 липня 1917 року, параграфи 19 і 20 якого так урегульовують особливості функціонування мов в Україні: *“Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх в Краєвім Урядовім Вістнику на українській мові. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській”*¹.

Ю.Ф. Прадід наводить ще й такі факти на підтвердження небайдужого ставлення Центральної ради до мовного питання: “8 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат приймає рішення доручити комісарові при Тимчасовому уряді поставити питання перед урядом “про видання Временним правительством акта до офіціальних установ на Україні, щоб вони зверталися у всіх справах до Генерального секретаріату, відповідно до ст. 6-ї інструкції, з зазначенням у тому акті, що офіціальною мовою на Україні стає мова українська, на яку поволі і має перейти все діловодство”².

Через десять днів Генеральний секретаріат повертається до свого рішення від 8 вересня 1917 р. і вносить в положення про те, що офіціальною мовою в Україні стає мова українська, доповнення: “Мова українська має повне право офіціально вживатися поруч з мовою російською, при забезпеченні

1 Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – [Мюнхен]: Сучасність, 1983. – Т. I. – С. 310 – 312.

2 Протокол засідання Генерального секретаріату (8 вересня 1917 р.) // Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. I. – С. 278 – 279.

язикового права меншостей”¹. Голосували за таке доповнення чотири члени Секретаріату, двоє висловилися проти, двоє – не голосували. Далі у цій же постанові зазначається: “4. Діловодство в Секретаріаті провадиться мовою українською; 5. Товариші секретаря в національних справах ведуть зносини і діловодство мовою даної національної меншості”².

Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 року проголосив: “в Українській народній республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібраннів, союзів, страйків, недоторканности особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами”. Цікаво, що забезпечувати умови реалізації цих прав повинне було Генеральне Секретарство Внутрішніх Справ.

“У березні 1918 р. Центральна рада знову звертається до проблем української мови, ухваливши “Закон про запровадження української мови у банківській і торговій сфері”³. Однак увага в цьому законі, як на нас, зосереджувалася спочатку на другорядних проблемах. “Всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах, – говориться в законі, – повинні писатися державною українською мовою, окрім інших мов;

1 Протокол засідання Генерального секретаріату (18 вересня 1917 р.) // Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – С. 313.

2 Там само. – С. 113.

3 Закон Центральної ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері // Українська Центральна рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 229.

при тім написи українською мовою мають бути на основній часті всього напису, на чільнім місці”¹. У п. 2 закону мова йде про те, що “ця постанова має силу і до всякого роду виробів, виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи”². І лише з п. 3 закону проголошується, що “мовою в діловодстві має бути державна українська”³”⁴.

Ю.Ф. Прадід, підсумовуючи аналіз документів, виданих Центральною радою, зазначає: “Центральна рада, незважаючи на короткий термін свого перебування у влади, заклала законодавчі основи розв’язання мовних проблем в Україні, які стосуються як української мови, так і мов національних меншостей. Позитивним досвідом, накопиченим Центральною радою, як покаже згодом історичний розвиток, не змогли, на жаль, скористатися уряди, що прийшли їй на зміну”⁵.

Отже, протягом XVIII – початку XX ст. по-різному складалася ситуація з використанням української мови на західноукраїнських і східноукраїнських землях. Якщо на Сході офіційно-діловий стиль української мови припинив функціонування, то на Заході України, що перебувала на той час у складі Австро-Угорщини ситуація з функціонуванням української мови була досить оптимістичною (формувався

1 Закон Центральної ради про запровадження української мови у банківській і торговій сфері // Українська Центральна рада: Документа і матеріали: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 229.

2 Там само. – С. 229.

3 Там само. – С. 229.

4 Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2002. – С. 51.

5 Там само. – С. 53 – 54.

українська правнича термінологія, уклалися фахові словники тощо).

У період Центральної ради предметом пильної уваги влади були як проблеми української мови, так і мов національних меншин, що проживали на території України. Зокрема було поновлено офіційний статус української мови.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994.
2. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: Навчальний посібник. – Сімферополь: Доля, 2002.
3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) // Сучасність. – 1987.

ДОДАТКОВА

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992.
2. Дзендзелівський Й.О. Українська лексикографія кінця 18 ст. – 1917 // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.
3. Україна в роки визрівання передумов і творення незалежної держави (1900 – 1920 рр.) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1900.html>>.
4. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 1 / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. - [Мюнхен]: Сучасність, 1983.

5. Українська Центральна рада; Документи і матеріали: У 2 т. – К., Наукова думка, 1996.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 4

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть заходи російського уряду кінця XVIII – початку XX століття, спрямовані на русифікацію українського народу.

2. Які суперечності в поглядах представників різних течій української творчої еліти середини XIX століття стали приводом уведення в дію циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 червня 1863 року?

3. Охарактеризуйте основні положення циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва від 18 червня 1863 року.

4. Охарактеризуйте основні положення висновків Особливої Ради для припинення українофільської пропаганди після виправлення у зв'язку із зауваженнями, зробленими Олександром II у м. Емс.

5. Які обставини зумовили активізацію термінознавчої та лексикографічної роботи на теренах Австро-Угорщини в середині XIX століття?

6. Які принципи відбору матеріалу до перекладних термінологічних словників і методи його обробки визначив П.-Й. Шафарик пріоритетними? Чи всіх цих принципів було дотримано?

7. Охарактеризуйте особливості добору матеріалу для німецько-русинського словника юридично-політичних термінів.

8. Що стало предметом уваги Центральної ради у з'ясуванні мовних питань?

ТЕСТ

1. Надумку П.Валуєва, суперечки навколо “самостоятельной малороссийской литературы” спричинили:

- а) виступи відомих громадських діячів;*
- б) давність традиції документотворення українською мовою;*
- в) твори деяких письменників, які мають більш-менш непоганий талант.*

2. Фраза “Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может” належить:

- а) Олександрові II;*
- б) Катерині II;*
- в) П. Валуєву;*
- г) Петру I.*

3. Емським указом було заборонено друкувати в імперії будь-які твори українською мовою, крім:

- а) літературні твори українських письменників;*
- б) фольклорних творів;*
- в) службових паперів, укладених на території України.*

4. Валуєвським циркуляром дозволялося друкувати:

- а) твори художньої літератури;*
- б) політичні маніфести українських партій;*
- в) службові папери, укладені на території України.*

5. Фраза про те, що українська мова – це “наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши” належить:

- а) Олександрові II;*
- б) Катерині II;*
- в) П. Валуєву;*
- г) Петру I.*

6. Згідно з вимогами Емського указу твори українською мовою можна було друкувати, послуговуючись правописом:

- а) “ощерусским”;*
- б) “кулішівкою”;*
- в) укладеним М. Максимовичем.*

7. Ініціатором укладання в Австро-Угорщині перекладних словників правничих і політичних термінів з німецької на слов'янські мови були:

- а) українська діаспора;*
- б) уряд Австро-Угорщини;*
- в) П.-Й. Шафарик.*

8. Укладачі німецько-українського словника юридичних та політичних термінів дотримувалися таких принципів:

- а) категорично не використовувати інтернаціоналізми для перекладу з німецької мови;*

- б) наводити кілька відповідників одному німецькому термінові одночасно;*
- в) категорично відмовитися від використання східнослов'янських.*

9. *Обов'язковість використання української мови в урядовому справочинстві встановлювалася:*

- а) радянською владою;*
- б) Тимчасовим урядом;*
- в) Генеральним секретаріатом УНР.*

10. *“Німецько-український словар висловів правничих і адміністраційних” 1893 року видав:*

- а) Кость Левицький;*
- б) П.-Й. Шафарик;*
- в) М. Максимович.*

РОЗДІЛ V

Особливості функціонування української мови у справочинстві Радянського Союзу

Становище української мови за радянської влади було неоднозначним: з одного боку, вона ніби не заборонялася, а з другого – на її носіїв постійно чинився ідеологічний вплив (на противагу російській, українська мова вважалася непрестижною, особливо в діловому спілкуванні), а саму систему мови намагалися змінити з метою наближення її до російської.

Слідом за Іваном Огієнком в історії української мови радянського періоду можна виділити три етапи: “1) доба русифікації, 1917 – 1923 роки, 2) доба українізації, 1923 – 1933 роки й 3) доба комунізації, 1933 р. до наших днів”¹(тобто до року першого видання цитованої праці – до 1949 року).

За свідченнями професора Огієнка, в Україні відразу після запровадження радянського ладу з’явився великий російський урядовий адміністративний апарат, який і думати не хотів про якусь там українізацію... Орган українських соціал-демократів, що тоді співпрацювали з більшовиками, “Червоний Прапор”, писав про це так (Київ, 09.03.1919):

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

“Братські відносини (більшовиків до українців) занадто безцеремонні, і посягають не лише на хліб і цукор, але й на душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Ні одної листівки українською мовою для українського населення, ні одної брошурки, ні одної газети радянської влади українською мовою. Українська мова виганяється звідусюди, де б тільки вона не була. Ціла низка наказів про вживання *общепонятного* — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також належні національні й культурні права, які мають представники *братнього* народу тут в Україні, є тільки одна відповідь: шовінізм, буржуазність, контрреволюція”¹.

5.1. Українізація офіційного мовлення 1923 - 1933 років

Однак під тиском української громади більшовицький уряд змушений був піти на поступки в мовній політиці. Так, від початку двадцятих років розгорнулася хвиля українізації, яка торкнулася, з одного боку, статусу української мови, а з другого – особливостей функціонування її офіційно-ділового стилю. Зокрема О. Субтельний наводить такі дані: “Якщо в 1922 р. українською мовою велося менше 20 % урядових справ, то 1927 р. – вже 70 %. Водночас зросло число українців в урядових установах. У 1923 р. українці складали лише 35 % серед урядових службовців і 23 % – серед членів партії. До 1926

¹ Там само.

– 1927 рр. їхня частка становила відповідно 54 і 53 %. Однак, отримавши більшість, українці зосереджувалися на нижчих щаблях урядово-партійної ієрархії. Наприкінці 1920-х років їхнє представництво в ЦК не перевищувало 25%”¹.

Отже, на початку 20-х років на тлі розмов про боротьбу двох культур² більшовики починають українізацію, щоправда, дуже обережно засвідчуючи цей почин кількома нормативними актами. Цікаво, що перш за все радянська влада проголосила рівноправність української та російської мов, чим по суті визнала факти утиску української мови до цього. Так, Директивою пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 16 – 17 жовтня 1922 року (див. додаток 3) визнано абсолютну рівноправність української і російської мов. У школах з українською мовою викладання обов’язково повинна була викладатися російська, і навпаки. Офіційні установи й особи зобов’язані були приймати звернення громадян обома мовами. Цікаво, що ця норма була успадкована чинним Законом України “Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 року. Особливо сприятливі умови створювалися для вивчення української мови комуністами: *З метою сприяння вивченню комуністами української мови, вважати необхідним*

1 Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – С. 338.

2 “Секретар ЦК КП(б)У Лебідь сильно стояв за цю боротьбу двох культур, – котра переможе. Як подає “Комуніст” за 23 березня 1923 р., цей Лебідь на партійному з’їзді в Києві пропонував: “Митеоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. На Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села – українська. Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто й робітництво, це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста”. Спочатку партія погодилася була на цю явно русифікаційну думку Лебеда” (І. Огієнко).

введення викладання української мови, як обов'язкового предмета, в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу, фактично її знали. Однак цим же документом було суворо заборонено будь-які прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян – російським.

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”¹ від 1 серпня 1923 року (додаток 4) констатувала, що поміщики і капіталісти разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність. Цим документом також визначено, що найближчим завданням Уряду мусить бути усунення нерівності в галузі національної культури, і запропоновано низку заходів, реалізація яких мусить забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Іван Огієнко оптимістично констатує, що “з 1923 р. пішла в Україні справді глибока українська культурна праця, бо більшовики розпочали ніби нову національну лінію, чому сприяло й запровадження 21. III. 1921 р. НЕПу. Здавалося, ця українізація охопила все життя. Так, преса в Україні на 85 % стала українською, а книжки видавалися переважно українською мовою. Театр скрізь став українським. Школи народні й середні перейшли на українську викладову мову,

1 Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення КП і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: 3б. документів. – К., 1959. – Т. 1. – С. 242 – 247.

а в школі вищій частина катедр (28 %) українізувалися. Поважно приступлено до українізації державних установ, для чого скрізь закладалися Курси українознавства, і їх мали переходити всі урядовці; службовцям робилися іспити знання української мови, були контролери всієї цієї українізаційної праці. Розпочалася року 1923-го українізація навіть війська, але була тільки про людське око, бо в ньому було українців всього 42,5 %, і стільки ж москвинів, а решта – чужинці інші. Але року 1926-го виданий був таємний наказ, що «національне свідомі українці не можуть займати посад вище командира полку»¹. Однак українізація просувалася дуже повільно, часто вона була формальною, а іноді доходила до абсурду, знайомого всім з п'єси Миколи Куліша “Мина Мазайло”. Про негаразди в процесі українізації, як не дивно, говорили й на поважних зібраннях (див. додаток 5).

5.2. Русифікація ділового мовлення

У наступні роки українізацію згорнули й почався інший період – період тотальної русифікації. На противагу цьому на українських землях, вільних від радянських окупантів, українська мова стверджувалася як офіційна. Так, параграфом 4 Закону про незалежність Карпатської України від 15 березня 1939 р. встановлювалося, що державною мовою Карпатської України є українська мова. Але ситуація

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

в Західній Україні докорінно змінилася після приєднання її до Радянського Союзу. У праці “Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали” наводиться газетна інформація від 16 березня 1940 р. такого змісту: “Цілий ряд горожанських шкіл закрито, напр., у Рахові, Нересниці, Тересві, Білках, Іршаві, – а в школах, що ще залишилися, заведені високі наслідком чого наша селянська бідна дітвора змушена покидати оплати школи. У таким, напр., Воловім в 4 класі остало тільки 16 учнів, а в 3 класі – 18. Крім високих оплат причиною покидання школи є також неможлива мова навчання, в т. зв. русских класах. Більше чим 60 % предметів учать учителі виключно по-мадярськи (історія, географія, фізика, природа, числення), а решту предметів неможливим мадярсько-руським язичієм. Ніяких книг в горожанських школах немає. Українські та “карпаторуські” (панькевичівка) попалили й учебний матеріал диктують оцим нечуваним язичієм”¹.

Не змінилося становище української мови у сфері службових стосунків і в подальші періоди. Про ставлення керівництва Радянського Союзу 60-х років до української мови свідчать спогади колишнього Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста про одне засідання політбюро ЦК КПРС: *“Секретар ЦК КПРС Сулов: “А взагалі, я повинен сказати вам, що на Україні далеко не все гаразд – уся Україна говорить українською мовою!”*

Я аж оторопів: “А що, вона має турецькою розмовляти, чи як?” Тут підключився Демічев, секретар ЦК КПРС: “А взагалі,

1 Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали –Т.I (1939 - 1953). – К.,1995. – С. 91.

там у Шелеста українською займаються!”

Знову не витримаю: “Де в Шелеста? Як українською? Ніякою українською не займаються. Є і російські школи, є і українські школи на великий жаль українських шкіл менше”.

Демічев: “А Шевченко в них – кумир”. І на Сулова дивиться. Тут мене прорвало: “Так, Шевченко у нас кумир. Його і в нашій країні, і за кордоном вважають великим демократом, геніальним поетом.”.

Демічев почав заперечувати: “Так, але ж він у нас кумир молоді. У Шевченка там квіти завжди, щорічно вінки приносять”.

Я, відчуваючи, що остаточно страчено самоконтроль: “Ну так це добре. А як ти помреш, хто тебе згадає, квіти віднесе?”

Сулов втручається: “І потім у вас всі вивіски українською мовою. Що таке?”

“Ну, а якою мовою вони мають бути? Якою? Є українською, є і російською”.

Сулов тоді використав свій найголовніший козир: “Узагалі у вас в Україні багато проявів націоналізму”.

Я оторопів, тримався, але голос підвищив мабуть гаряче: “У чому, Михайле Андрійович, проявив націоналізм? Це ж звичайні сталінські ярлики”.

А Демічев так незворушно: “А в тому, що багато говорять українською мовою, і тому, що Шевченка надмірно шанують”.

І Сулов його підтримав...

А тут ще підключився Рашидов: “У нас руський язик в бальшом почьоте, мі руський язик уважаем, любім, ізучаем.

Мі єго на первій место ставім, мі знаєм, не так, как на України...”

Я не витримаю: “Та хоча ти замовкни, ти його не знаєш: коли виступаєш, нічого зрозуміти не можна...”

Леонід Ілліч вирішив змінити трохи тему, пожартувати: “Ось у нас при Скрипникові українізацію проводили. Так це скрипниківщина. При Скрипнику, ви знаєте, я працював на заводі, коли українізацію проводили – що це було, це був абсурд, сміх. Та й взагалі українська мова – це ж... суржик російської мови...”

Я аж зуби зціпив, та мовчу, лише думаю: “І це керівник держави! Це людина, яка народилася, виросла і більше половини життя прожила на Україні...”¹.

Таке ставлення влади до української мови призвело до того, що 1987 року, за словами начальника управління наросвіти Київського міськвиконкому А.І. Тимчика, які цитує А. Камінський, у Києві українською мовою навчалися майже 70 тисяч учнів (загальна кількість київського учнівства 301 тисяча). В місті на той час діяли 274 школи, з них – 34 українською мовою навчання та 88 українсько-російські. “Решта, тобто 152 школи є, очевидно, російськомовні. Він [А.І. Тимчик – О.Д.] також додав, що в порівнянні з минулим роком кількість учнів, які навчаються українською мовою, зросла на 2,5 тисячі, а також, що біля 13000 учнів, тобто 4,2 процента, які відвідують школи з російською мовою навчання, не вивчають взагалі української мови та літератури. Це є наслідок того, що, як він підкреслив, “частина батьків учнів з

¹ Україна за радянської доби (1921 – 1985) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1921_85.html>.

російською мовою навчання на підставі деяких законодавчих положень домагається увільнити своїх дітей од вивчення української мови й літератури”¹.

5.3. Українська юридична лексикографія першої половини ХХ століття

На відміну від чиновників, українські науковці дуже швидко відреагували на необхідність українізуватися й українізувати різні галузі науки. Двадцять років ХХ століття характеризуються сплеском термінологічної та лексикографічної роботи, зокрема й у правничій і діловій сферах. О.О. Тараненко, посилаючись на П. Горещького, називає їх кількість – 131. “Проте словники, що з’являються в цей час, неоднакові за науковим рівнем. Переважна більшість їх, як і раніше, – перекладні російсько-українські і рідше українсько-російські, здебільшого спрямовані на задоволення практичних потреб соціального і виробничого життя (у сферах діловодства, права, виробництва і науки тощо). Особливо багато з’явилося термінологічних словників”². Протягом цього періоду, зокрема, було підготовлено такі лексикографічні термінологічні праці:

1. Жигадло І.Л. Короткий московсько-український словник судівництва та діловодства. – Полтава, 1917; вид. 2 доповнене – 1918; вид. 3 – 1919.

1 Камінський А. На перехідному етапі – Мюнхен, 1990. – С. 74 – 75.

2 Тараненко О.О. Українська лексикографія 1917 — кінця 20 ст. // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

2. Жигadlo І.Л. Короткий українсько-російський правничий словник. – Кременчук, 1918.

3. Левицький Ф. Короткий московсько-український словник для юристів. – Київ, 1918.

4. Падалка Л. Російсько-український діловодний словник. – 1917; вид 2 — 1918.

5. Леонтович В., Єфимов О. Московсько-український правничий словничок. – 1917 (вид. 2 — 1919).

6. Ванько Є. Кишеньковий російсько-український правничий словник. – Київ, 1918.

7. Російсько-український словник правничої мови (ред. А. Кримський). – 1926.

8. Підмогильний В., Плужник Є. Фразеологія ділової мови. – 1926 (вид. 2, виправлене. – 1927).

Основним принципом укладання цих словників було поєднання процесів термінологізації живомовної лексики і творення неологізмів на її основі. Цю настанову здійснювали з різною послідовністю, залежно від упорядника того чи того словника. Укладачі словників здебільшого захоплювалися прагненням відшукати й максимально повно подати народну, питома українську лексику (звідси, зокрема, насичення української частини статті в перекладних словниках не тільки синонімічними, а й численними видовими найменуваннями) або, в разі потреби, творенням слова з морфем української мови, а не запозичати з інших мов. Наприклад, до слів російського реєстру *паз* і *шпунт* пропонувалося *гара*, до *контакт* – *дотик*, до *рефлектор* – *відбивач*, до *фільтр* – *цідило*, до *форсунка* – *прискавка*, до *шланг* – *кишка*, до *холостой* (ход та ін.) – *яловий* тощо. Такі українські

відповідники здебільшого не закріпилися в ужитку. Проте низка слів – *вимикач, двигун, літак, косинець, родовище, струм* та ін. – увійшла до нормативної термінології. У цьому пуризмі¹ укладачі орієнтувалися і на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, в яких переведення іншомовних слів на рідномовний ґрунт становило одну з головних засад формування національних літературних мов².

Опікувалися лексикографічною роботою спочатку дві організації: 1) Термінологічна комісія при Київському науковому товаристві, заснована у серпні 1918 року. Науковою основою її термінологічних лексикографічних досліджень стали надбання Галичини; 2) Орфографічно-Термінологічна (або Правописно-Термінологічна) комісія при Українській академії наук, заснована 1919 року, до складу якої, крім природничої, технічної, орфографічної, входила й правничка секція. “Сфера її діяльності не обмежувалася укладанням термінологічних словників. Проводилася велика термінологічна робота різних напрямків: збирання, упорядкування матеріалу, розробка теорії терміна. Комісія мала намір перерости у Термінологічний Інститут. Але зовнішня ситуація (йшла тотальна русифікація) була вельми несприятлива і навіть загрожувала існуванню комісії”³.

1 Пуризм – культурно-мовний феномен, що полягає в намаганні не допустити проникнення до лексичної системи рідної мови слів іншомовного походження.

2 Тараненко О.О. Українська лексикографія 1917 — кінця 20 ст. // Енциклопедія “Українська мова”. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

3 Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – С. 111.

Як зазначають Т.І. Панько, І.М. Кочан і Г.П. Мацюк, справа налагодилася лише тоді, коли настав час злиття самого наукового товариства з Академією наук. Спільне зібрання Академії 30 травня 1921 р. затвердило умови об'єднання товариства й Академії, за якими всі термінологічні установи обох інституцій зливалися в єдиний Інститут української наукової мови Академії наук¹.

Інститут української наукової мови (ІУНМ) поставив на наукову основу справу розбудови загальноукраїнської термінологічної системи. Уперше в історії української мови термінологічну лексикографічну роботу проводили на вироблених лінгвістами наукових засадах.

“Практична термінологічна робота ІУНМ поєднувалася з теоретичним осмисленням принципів побудови термінологічних систем. Діяльність ІУНМ припадала на той час, коли проблема впорядкування української термінології висувалась на одне з перших місць у суспільному житті України. У тодішніх періодичних і неперіодичних виданнях почали дуже часто з'являтися більші чи менші статті й замітки, темою яких виступали найрізноманітніші термінологічні питання. Заслуговує на увагу стаття Н. Максимейка “Об украинской юридической терминологии”, опублікована в журналі “Вестник советской юстиции” (1924, № 21/31). У ній автор констатує, що сучасна українська юридична термінологія остаточно ще не створена, тому варто було б подумати і про використання правової термінології староукраїнських юридичних документів, зокрема таких, як “Литовський статут третьої редакції” (1599), “Акти литовської метрики”, документи козацьких і ратушних судів, засвоюючи водночас

¹ Там само. – С. 112.

з інших мов ті терміни, що виражають нові поняття. Бачимо поєднання традиційного принципу з засадами компонування свого й запозиченого. У тому ж журналі правничий відділ Інституту УНМ у відповідь на статтю Н. Максимейка друкує свою невелику замітку “До питання про українську правничу термінологію”, у якій підтримує принцип використання староук-раїнської термінології, починаючи від часів “Руської Правди”, зазначається, що метод Н. Максимейка “правильний і доцільний”¹. Цей принцип формування юридичної терміносистеми широко використовується й сучасними дослідниками. Зокрема Ю.Є. Зайцев для адекватного відтворення правового поняття мовними засобами радить використовувати “прихований” (чи забутий? – Ю.З.) ресурс української правничої термінології на позначення та для диференціації близьких, але з предметної наповненості – різних, понять: *полицейська держава* – *поліційна держава*; *речовий* – той, що стосується конкретно-матеріальних об’єктів, та *речевий* – той, що стосується речі у праві, напр. *речеве право*².

Науковці Інституту української наукової мови широко використовували й живу народну мову як одне з джерел термінотворення. Так, Ю. Яворський у статті “Українізація в законодавчій справі” зауважує, що “утворення сучасної правничої української термінології повинно ґрунтуватися на

1 Максимейко Н. До питання про українську правничу термінологію // Вестн. сов. юстиції. 1924. – № 24 / 34. – С. 88.

2 Зайцев Ю. Словник-дослідження як джерело формування української правничої терміносистеми // Шлоер Б., Сойко І. Німецько-українсько-російський коментований словник з адміністративного права / Загальна редакція Б. Шлоера та Ю. Зайцева. – К.: Український центр правничих студій, 2003. – С. 16.

старовинній правничій термінології з урахуванням того, що українська стара термінологія формувалася в добу феодалізму та торговельного капіталізму, відбиває тодішні соціальні відносини, тому на новому етапі розвитку суспільства має бути науково оброблена на ґрунті живої мови, яка “дійсно живе, міняється, пристосовується до потреб сучасності”¹. Фахівці звертали увагу і на по-требу використання термінології, яка витворилася в Галичині. В. Висоцький, зокрема, у статті “Українська правнича термінологія” (“Червоне право”, 1926. № 8/9) пише, що “українська мова мала розвинену юридичну термінологію в XVI – XVIII ст. У XIX ст. її розвиток продовжувався в Галичині, де в 1910 р. виданий німецько-український правничий словник, на якого варто орієнтуватися при дальшій розбудові правничої термінології, звичайно, осучаснивши її відповідно до динаміки розвитку економіки й державності”².

“Щодо теоретичних засад термінотворення, то вони чітко подані в «Інструкції для укладання словників в ІУНМ»: використовувати а) «лексичний матеріал певної мови та літературних джерел»; б) творити «нове» слово-термін (новотвір) з кореневих мовних основ”; в) запозичати «чуже слово з термінологічного матеріалу іншої чужої мови, де, очевидно, ця галузь діяльності самостійно й повно розвинена, цебто з першого джерела». Як бачимо, ці засади й на сьогодні залишаються актуальними”³.

1 Яворський Ю. Українізація в законодавчій справі // Червоне право. – 1926. – № 5. – С. 191.

2 Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – С. 116.

3 Там само. – С. 121.

Іван Огієнко у статті “Словник правничої мови”¹, опублікованій на сторінках журналу “Рідна мова”, так оцінив діяльність Термінологічної комісії в галузі кодифікації правничої термінології: “Правнича парость у духовному житті народу велика й показна, тому нема нічого дивного, що й українські правники віддавна зачали були збирати вирази правничої термінології” (Ч. 1. С. 18)². “І. Огієнко осмислює засади, на яких ґрунтувалася діяльність комісії: 1. Використання того, «що зробили були всі попередні комісії й що лишилося в рукописах» (С. 18). 2. Жива народна мова, на яку комісія, ясна річ, звернула найважливішу увагу, не тільки вибираючи потрібний матеріал із творів народних, а й посилаючи своїх членів на села шукати правничі терміни (С. 18). 3. Іншомовні терміни «з добрим українським перекладом» (С. 19). Саме чітка методологія праці, на думку І. Огієнка, дала змогу укладачам словника “випустити в світ вікопомну працю, цінну пам’ятку нашої культури – “Російсько-український словник правничої мови” (К., 1926), який доцільно перевидати з урахуванням того, що у Галичині правнича традиція в мові збереглася сильніше й повніше, як у Великій Україні, тому власне тут слід було добре пошукати правничих термінів (С. 19)”³.

Слід зазначити, що не всі вищеназвані словники уклалися науковцями Інституту української наукової мови. Побачили світ у цей період і так звані альтернативні лексикографічні праці, наприклад: “Практичний словник ділової мови

1 Огієнко І. Словник правничої мови // Рідна мова. – 1933. – Ч. 1.

2 Цитується за виданням: Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – С. 122 – 123.

3 Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – С. 122 – 123.

(конторської та рахівничої)” (укладач – Є. Минкевич, Харків), “Російсько-український словник найпотрібніших у діловодстві слів” (укладач – М. Осипів, Харків), “Фразеологія ділової мови” (укладачі: В. Підмогильний, Є. Плужник).

Російсько-український фразеологічний словник В. Підмогильного та Є. Плужника заслуговує особливої уваги, оскільки, з одного боку, фразеологізми – це найуразливіша одиниця мови, надзвичайно чутлива до втручань у мовну систему, а з другого, – укладаючи словник, В. Підмогильний та Є. Плужник спромоглися в кожній словниковій статті представити якнайповніший перелік фразеологізованих словосполучень та фразеологізмів, у яких відповідна реєстрова одиниця є ключовою, наприклад: ПРАВО – *право; (авторское) – авторське п.; (вещное) – речове п.; (государственное) – державне п.; (застройки) – п. забудування; (международное) – міжнародне п.; (наследственное) – спадкове п.; (обязательственное) – п. зобов’язання; (процессуальное) – процесуальне п.; (публичное) – публічне п.; (семейное) – родинне п., (собственности) – право власності; (торговое) – торговельне п.; (уголовное) – карне п.; (частное) – приватне право.*

Теряють, утратять право – відпадати права.

Приобретать право – здобувати право.

Преимущественное право – переважне право.

Восстанавливать в правах кого – повертати, відновлювати права кому.

Лишение прав – позбавлення прав.

По праву давности – см. Давність.

Защищать свое право – достоювати права.

Лишити прав – позбавити прав кого; (судом) – від права відсудити.

Предоставлять, присваивать право кому – надавати, давати право кому.

Быть в праве – мати право; (основание) – мати рацію.

По праву – по праву.

Пользоваться правом – мати право; користуватися з права.

Право голоса, слова – право на голос, на слово.

Уступить кому право – поступитися кому правом; відступити право кому.

Предоставляется вам право – ви маєте право; вільно вам.

Располагать своими правами – користуватися з своїх прав.

Лишатся прав – позбутися прав.

Лишить права слова – відібрати слово в кого; позбавити слова кого.

Обладать всеми правами – мати всі права.

Оговаривать себе права, оставлять за собой право – застерігати собі право.

Ограничивать в правах – обмежувати в правах.

Отож, період 1923 – 1928 роки, тобто період українізації, був найблагополучнішим для України у складі Радянського Союзу. Окрім того, “українізація не зачіпала інтересів російськомовного населення. Проте російська інтелігенція в Україні вперше відчула себе національною меншиною. Це було незвично, для багатьох – вкрай неприємно. У листі директору Укрдержвидаву від 7 травня 1926 р. М. Горький висловив невдоволення скороченням тексту повісті “Мать”

при її виданні українською мовою, а потім додав: «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»¹.

Таке ставлення російської інтелігенції та радянської влади до укріплення статусу української мови призвело до того, що бурхливий сплеск лексикографічної роботи в галузі термінознавства і термінографії, зокрема й правничої, було брутально зупинено більшовиками. Лексикографічна робота вже наприкінці 20-х років розглядалася ними як злочин проти радянської влади. Так, у відомій трагічній справі Спілки визволення України окремим пунктом значиться “Комиссия “Словника Живой Мови”, якій інкримінували:

“а) специальный подбор сотрудников комиссии (Никовский, Голоскевич, Ганцов, Крымский).

б) вредительство в области составления словаря.

в) сбор средств в пользу атамана Дерещука”².

До речі, і вищеназваний процес, і судочинство Радянської України того періоду в цілому залишалося україномовним. Але з часом кількість документів, що уклалися українською мовою стрімко скорочувалася, а ті, які ще продовжували

1 Уряди Української Радянської Соціалістичної Республіки – Історія // Урядовий портал. – Ел. ресурс: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=661998&cat_id=661258>.

2 Україна за радянської доби (1921 – 1985) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1921_85.html>.

оформляти засобами української мови, рясніли помилками, зумовленими свідомим її спотворенням шляхом наближення до російської.

Надалі русизми перестали сприйматися як помилки, адже лексичні, граматичні, правописні норми нових словників і правописів були вже надзвичайно близькими до норм російської мови. Наприклад, “Російсько-український словник” за редакцією М.Я. Калиновича, який вийшов друком 1948 року й містив багато відвертих калькувань з російської мови, містив також критику попередньої аналогічної лексикографічної праці 1937 року: “Шість випусків цього Словника непридатні для користування, бо в них проявлені відверті буржуазно-націоналістичні тенденції. Укладачі й редактори цього Словника, в більшості буржуазно-націоналістичні мовознавці, вороги українського народу, всіляко ігнорували спорідненість і взаємозв’язок російської та української мов... Подібні ж перекручення буржуазно-націоналістичні мовознавці протягали і в орфографію, намагаючись зорієнтувати її на буржуазний Захід”¹.

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

5.4. Правописна система української мови

Офіційно-діловий стиль мови характеризується послідовним дотриманням норм, закріплених правописом. Тому історія мови українського справочинства тісно пов'язана з історією становлення українського правопису. Залишимо поза увагою правописи ХІХ ст., які мали велике значення для формування сучасної системи української орфографії, але не поширювалися на ділове мовлення, оскільки в той час, як зазначалося вище, урядом Російської імперії використання української мови в будь-яких сферах, крім красного письменства, заборонялося.

Першим правописом, що повинен був кодифікувати орфографічні норми української мови став правопис 1919 року, який носив назву “Головніші правила українського правопису”. Як згадував один із членів правописної комісії І. Огієнко, “...комісія збиралася тричі й надзвичайно пильно переглянула вироблений правописний кодекс, що лишився від попередньої Комісії 1918 року. Нарешті кодекс ухвалено друкувати, а коректу його правила проф. Є. Тимченко та акад. А. Кримський. Вкінці, 17 січня 1919 р., міністр народної освіти проф. Іван Огієнко ухвалив складний правописний кодекс для обов'язкового вжитку в усій Україні, і він вийшов у світ під назвою “Головніші правила українського правопису”. В різних містах української землі, як східних, так і західних, ці “Правила” часто передруковувалися в десятках тисяч примірників. Оце й є основа будучого академічного правопису. Ці Правописні правила затвердили головно той правопис, що панував в Україні ще з 1905 року. Подавали

вони правопис своїх і чужих слів, а головна їх ознака – це вже була наукова система основ українського правопису, перша закінчена система в історії нашого правопису”¹.

Правописні норми, затвержені “Головнішими правилами українського правопису”, були реалізовані у тексті Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 року), наприклад: “Право вибору мають незалежно від релігії, народності, осілості, стану і т. п. слідуєчі громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів осягли 18 років:

а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загаль-нокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто різні робітники і служачі, заняті в промисловості, торговлі, сільськiм господарстві та ини., селяни й козаки рільники;

б) солдати Червоної Армії і матроси Червоної Фльоти;

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а) і б) за утратою працездатності, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові Центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої кляси і трудового селянства, користуються також виборчим правом”.

“Головніші правила українського правопису” стали основою для першого українського академічного правопису, ухваленого 20 лютого 1920 року Всеукраїнською академією наук. Іван Огієнко, констатуючи поспішність підготовки цього правопису, відгукується про нього як про чинник

¹ Там само.

наступного об'єднання Західної та Східної України: “Народний комісаріят освіти затвердив його в 1921 році для вжитку в Україні. Звичайно, до цього кодексу мусило пристосуватися й письмо в Галичині, бо щоденна преса тут відразу перейшла власне на правопис Великої України, а тому й тут в 1922 році Наукове Товариство ім. Шевченка випустило нові “Правописні правила, прийняті Науковим Товариством імени Шевченка в Львові”, в яких воно зробило великий крок до об'єднання двох наших правописів, східно- та західноукраїнського”¹.

За кілька років комісія повернулася знову до правопису, однак цього разу справа поступово починала набувати політичного забарвлення. Спричинили спекуляції навколо правопису суперечки щодо вимови запозичених слів, яка у західних регіонах й у Східній Україні була різною. Академія наук, яка до цього відстоювала фонетичний принцип написання цієї групи лексем (тобто їх потрібно було писати за нормативною вимовою), пішла на поступки членам Львівського Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка й ухвалила західний варіант їх оформлення, наприклад, “було постановлено писати **z**, **л** головно в словах грецького, а **z**, **ль** – у словах латинського походження, але велика більшість громадянства, коли не казати сильніш, цих мов не знає”². Через розглянуті вище та деякі інші норми “Український правопис”, затверджений Наркомом освіти М. Скрипником 6 вересня

¹ Там само.

² Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

1928 р., “від самого початку прийняли вельми неприхильно. Бажане поєднання двох правописно-мовних традицій не відбулося, та ледве чи могло відбутися при збереженні їх обох у своєрідному, штучно накиненому компромісі”¹.

Однак правопис 1928 року сучасними фахівцями в галузі культури української мови вважається найкращим. Зокрема професор О. Пономарів так відгукується про нього: “З численних орфографічних кодексів найкращим був правопис 1928 року, який уклали в Харкові (тому його звать харківським) відомі українські мовознавці А. Кримський, Л. Булаховський, О. Курило, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Грунський, В. Ганцов, М. Наконечний, Г. Голоскевич, Б. Ткаченко та інші. Членами правописної комісії були також літератори М. Йогансен, С.Єфремов, М. Хвильовий, М. Яловий. Підписав його міністр освіти М. Скрипник. Більшість із них згодом репресовано й знищено сталінським режимом”².

Постать Миколи Скрипника заслуговує особливої уваги і в контексті укладання й ухвалення правопису 1928 року, і в контексті українізації в цілому. Доктор історичних наук професор Юрій Шаповал так охарактеризував його внесок у розбудову української державності: “Вперто і послідовно він обстоював лінію на “українізацію”, критикував навіть Сталіна (у виступі на XII з’їзді ВКП(б), дозволяв друкувати тих українських письменників, які були за межами УСРР (наприклад, Володимира Винниченка). Це Скрипнику

1 Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) // Сучасність. — 1987. — С. 161.

2 Пономарів Олександр. Правопис: хто судді? – Ел. ресурс: <<http://www.vlada.kiev.ua/pravopys/pozytyv/q1.html>>.

належать слова: «...Коли справа йде про шляхи розвитку мови і коли говорять, зокрема тепер, на теперішньому відтинку часу, про протиставлення української мови російській, то ми на це відповідаємо — старі спогади про “малоросійське наречіє русского язика” на радянський терен тягнути нічого. У нас немає сумніву щодо самостійності української мови ».

Надзвичайну активність виявив Скрипник у ході підготовки нового українського правопису, який був затверджений постановою Раднаркому УСРР від 4 вересня 1928 року і дістав назву «скрипниківського». Слід відзначити також, що нарком освіти УСРР постійно викликав роздратування центру своєю увагою до українців за межами України. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити багато українських шкіл і навіть 2 технічні вузи. Скрипник наважився ставити питання про приєднання до України російських адміністративних територій, населених українцями. Називав це питання «пекучим, яке слід розв’язати». Гостро відреагував він на збірник «Власть советов за 10 лет», що вийшов друком у Ленінграді в 1927 році. М.Скрипник наполягав на тому, що українська література й мистецтво мають не менші успіхи, ніж російські.

Для Скрипника не було сумніву: Україна в змозі і повинна мати свою власну мову, літературу, мистецтво, які є не гірші від мов, літератури й мистецтва інших народів”¹.

Звісно, така позиція М. Скрипника призвела до трагедії, яка розпочалася 1933 року. Так, “24 квітня 1933 року Хвиля надіслав до Політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. У ній чи не вперше М.Скрипника без зайвої

1 Шаповал Юрій. “Повелительная необходимость”: рік 1933-й // День. – № 19 (1 лютого 2003 року).

дипломатії було звинувачено у тому, що він “не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства”. Згодом журнал “Більшовик України” вмістив велику статтю А. Хвилі “Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті”, яка містила наступні висновки: “1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування термінології, спрямування української та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки, сприяв цьому.

5. Отже, потрібно:

- а) припинити негайно видання всіх словників,
- б) переглянути словники і всю термінологію,
- в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,
- г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,
- д) переглянути український правопис,
- е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін”.

В основу статті А.Хвиля поклав свій виступ на квітневій (1933 р.) нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики”¹.

“7 липня 1933 р. вчинив самогубство М. Скрипник, не витерпівши цькувань. Репресовані були члени президії Правописної комісії В. Ганцов, А. Приходько, С. Пилипенко (О. Синявського та А. Кримського репресували пізніше). У правописі шукали “націоналістичного шкідництва”, потрібного для боротьби з українським національним відродженням.

Голова новоствореної 1933 р. Правописної комісії при Народному Комісаріаті Освіти А. Хвиля твердив: “Правопис, ухвалений М. Скрипником 6 вересня 1928 р., скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культуру. Це ставило бар’єр між українською та російською мовою, гальмувало вивчення грамоти широкими трудящими масами <...>. Комісія, створена при НКО, переглянула “Український правопис” <...>. Основні виправлення стосувалися ліквідації усіх правил, що орієнтували українську мову на польську та чеську буржуазні культури, перекручували сучасну українську мову, ставили бар’єр між українською та російською мовами <...>. Викинуто встановлені націоналістами мертві консервативні норми, що

¹ Там само.

перекручують сучасну українську мову, живу мову практики трудящих мас України”¹.

Отже, 1933 року так звані недоречності було виправлено у новій редакції правопису. Графічна система української мови позбулася літери ґ, хоча полеміка щодо необхідності протиставлення літер 2 і ґ досі не вщухла, незважаючи на кодифікацію графеми ґ чинним “Українським правописом” 1993 року. Значно ускладнилися правила, що регламентують особливості вживання відмінкових закінчень іменників чоловічого роду II відміни у формі родового відмінка, внаслідок чого і зараз у досить поважних виданнях можна прочитати “службового паперу” замість “службового папера”. Цей перелік є далеко не повним.

Наступне видання “Українського правопису”, яке ми вже звикли називати першим, ухвалене 8 травня 1945 року Радою Народних Комісарів УРСР. У передмові до нього були зазначені провідні настанови, якими скористалася правописна комісія²:

1. *Подбати в першу чергу про врегулювання чинного правопису, без поважних підстав не відходячи від того, що вже усталилось, отже, в основному не примушуючи культурну масу країни переучуватись.*

2. *Зберегти народні засади правопису – його близькість до вимови широких мас.*

3. *Орієнтуватись в усьому важливому, що становить специфіку мови, саме на цю специфіку (фонетика, морфологія),*

1 Німчук В. Передне слово // Історія українського правопису: XVI – XX століття. Хрестоматія. – Київ: Наук. думка, 2004. – 584 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/>>.

2 Український правопис: 3-тє видання, виправлене й доповнене. – К.: Наук. думка, 1990. – С.8.

як вона відбивалась і від-бивається в мові найкращих письменників.

4. У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо), забезпечити єдність із правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо – російського, орієнтуючись на останній проект Державної комісії.

5. Уникати в міру можливості варіантів написань.

6. Якомога скоротити кількість винятків із правил.

7. При формулюванні правил – орієнтуватись на рівень розуміння людей з повною середньою освітою.

8. Історичні коментарі до правил, що подаються в примітках, викласти без порушення наукової правильності на догоду популярності викладу, але разом із тим без зайвих подробиць і вузько спеціальних моментів.

Як бачимо, з-поміж засад надзвичайно доречних маємо й ті, що стали основою подальшого розвитку української мови і зводилися до втручання в її систему та штучного наближення до норм російської мови. Такі самі тенденції домінували в радянський період і в інших мовах. Наприклад, Іван Огієнко так описує русифікацію представників інших національностей, що засіяли Радянський Союз: “У татарському часописові «Культура й освіта» (ч. 131 за 1935 рік) советський комісар видрукував наказ: 1. Навчатися нових «всесоюзних слів» (цебто, російських); 2. Соціалістичну й наукову термінологію брати без зміни з російської мови; 3. Коли в татарській мові нема якогось слова, дозволяється замість нього вживати тільки слово російське, а творити нового не дозволяється... Оце програма для розвитку

літературної мови всіх національних «республік» ССРСР. ...Дійшло аж до того, що знову введено 30 % надбавку до платні тим, хто з росіян служить «на окраїнах», цебто за русифікацію»¹.

Метою підготовки й ухвалення другого видання “Українського правопису” 1960 року стала подальша русифікація, про що укладачі заявляють у передмові: “... від часу попереднього видання “Українського правопису” в ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування “Правил русской орфографии и пунктуации”, можна усунути”². Далі зазначено, які саме розбіжності у спільних моментах українського й російського правописів були усунені: “деякі особливості пунктуації, вживання великих і малих букв, написання слів разом і окремо, правила переносу та ін.”³.

5.5. Наслідки русифікаторської політики радянської влади

Отже, з кінця 20-х років починається послідовний і тривалий процес русифікації, який чи не найбільше торкнувся

1 Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2001. — 440 с. — Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.

2 Український правопис: 3-тє видання, виправлене й доповнене. — К.: Наук. думка, 1990. — С.5.

3 Український правопис: 3-тє видання, виправлене й доповнене. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 6.

офіційно-ділового та наукового мовлення. Причому цей процес був значно підступніший і небезпечніший, ніж прості імперські заборони, оскільки супроводжувався втручанням у систему мови, тобто українська мова зазнавала змін, метою яких було “зближення” її з російською. Наслідки такої політики й досі відчутні в офіційно-діловому мовленні:

1) в українській мові здавна функціонували два варіанти закінчень іменників у формі давального відмінка чоловічого роду – *-ові, -еві (-єві)* та *-у (-ю)*, причому перші були типовими для іменників, що позначали назви осіб. У російській мові вживається у таких випадках лише закінчення *-у (-ю)*. Тому з метою уніфікації форм давального відмінка іменників чоловічого роду II відміни в російській та українській мовах закінчення *-ові, -еві (-єві)* було оголошено ненормативним. Це призвело до того, що реквізит “адресат” у документах досі оформляється неправильно: усі іменники мають закінчення *-у, -ю*, хоч чинний правопис пропонує у такому разі для уникнення одноманітних відмінкових закінчень спочатку вживати закінчення *-ові, -еві (-єві)*, а потім – *-у, -ю*¹. Позитивним зрушенням у бік нормалізації службового мовлення працівників правоохоронних органів стала кодифікація стандартів оформлення реквізиту “адресат” Інструкцією “Про вимоги щодо оформлення документів у системі МВС України”, затвердженою наказом МВС України № 55 від 20.01.2004. У цьому документі нарешті враховані передбачені чинним Українським правописом норми, напр.:

¹ Український правопис / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. Потебні; Інститут української мови. – К.: Наук. думка, 2000. – С. 71.

Начальникові
Департаменту інформаційних
технологій МВС України
полковнику міліції
Ткаченку О.П.

2) російська мова, на відміну від української, не має форми кличного відмінка іменників, тому іменники, що вживаються у звертаннях набувають форми називного відмінка. Нормою української мови є вживання кличного відмінка у таких ситуаціях, і це засвідчено писемними юридично-діловими пам'ятками, напр.: Я[с]новелмо[ж]ни[й] мїцѣ Пнѣ гетманѣ, мой млстиви[й] ѿне, и велики[й] добродѣлю! (Лист-запит лубенського полковника Василя Савича до гетьмана І. Скоропадського від 21 жовтня 1711 року). Проте за радянської влади такі форми були винесені за межі офіційно-ділового стилю, де послідовно у звертаннях вживалися іменники у формі називного відмінка. Слова у кличному відмінку вважалися розмовними, та й сам відмінок іменувався “кличною формою”;

3) на відміну від російської мови, в українській чоловічі прізвища на *-енко* та приголосний змінюються за відмінками, однак за аналогією до російської мови в усному та писемному діловому мовленні ці прізвища вживаються лише у формі називного відмінка. Правильними ж є такі форми: *протокол складено старшим лейтенантом П. Петренком* (йдеться про особу чоловічої статі) *та протокол складено старшим лейтенантом П. Петренко* (йдеться про особу жіночої статі); *лист засвідчено інспектором Петруком* (йдеться про особу

чоловічої статі) *та лист засвідчено інспектором Петрук* (йдеться про особу жіночої статі);

4) лексико-граматичною нормою російської та польської мов є вживання активних дієприкметників теперішнього часу. За аналогією до російської мови такі дієслівні форми почали часто вживати в українській, особливо в текстах офіційно-ділового стилю, оскільки для ділового мовлення типовими є прості речення, ускладнені відокремленими означеннями, що виражаються дієприкметниковими зворотами. В українській мові активні дієприкметники на *-учий, -ючий, -мий* вживаються вкрай рідко (це переважно слова, які перейшли до розряду прикметників, утративши дієслівні ознаки: *квітучий, невмирущий, знайомий* тощо), оскільки “у першому випадку ми маємо неприродне для нашої мови перенасичення шиплячими звуками, у другому – незграбність, кострубатість, одноманітність викладу”¹. Отже, вживання таких слів, як *керуючий, головуючий, завідуючий* і подібних є порушенням норм сучасної української літературної мови;

5) однією з найпоширеніших помилок, які пов’язані з впливом російської мови, є калькування (дослівний переклад) фразеологізмів, напр.: *приймати участь* замість *брати участь*, *залишати в спокої* замість *давати спокій*, *кидатися в очі* замість *впадати в очі* тощо;

6) у мовлення українців, спотворене негативним впливом російської мови, часто потрапляють русизми – слова російської мови, частково адаптовані до норм української орфоєпії, які, однак, мають відповідники в українській

1 Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 2001. – С. 157.

мові. Наприклад, немає в українській мові таких слів: *слідуючий* (потрібно вживати або *наступний*, коли йдеться про те, що змінюється в часі чи просторі: *наступний день*, *наступна зупинка*, або *такий*, якщо воно вживається як узагальнювальне слово: *на засіданні були розглянуті такі питання*), *співпадати* (потрібно – *збігатися*), *співставляти* (потрібно – *зіставляти*), *учбовий* (правильно – *навчальний*); *міроприємство* (правильно – *захід*) тощо;

7) типовою помилкою, зумовленою інтерференцією¹, є неправильне вживання міжмовних омонімів – слів, що в різних мовах мають схоже звучання і написання, але різне значення. На жаль, чи не більшість мовців в Україні скажуть, що дві неділі – це чотирнадцять днів, маючи на увазі не українське слово “неділя – сьомий день тижня”, а російське “неделя”, що українською перекладається як “тиждень”, тобто сім днів. Російське слово “верно” українською перекладається як “вірно”, тобто віддано (*вірно служити Вітчизні*), або “правильно”, тобто відповідно до певної норми (*документ складено правильно*), тому фраза “з моїх слів записано вірно” є неправильною.

Наведений перелік штучних змін у системі української мови, зумовлених її “зближенням” з російською, дуже неповний. На жаль, помилки, спричинені негативним впливом російської мови, ще й зараз є дуже поширеними, особливо в діловому мовленні, яке завжди характеризувалося консервативністю й високим ступенем стандартизації. Звиклі до радянських стереотипів носії мови не можуть швидко “перевчитися” й оволодіти українською літературною мовою.

¹ Інтерференція – взаємодія мовних систем в умовах білінгвізму, що виявляється у відхиленні від норм однієї мови під дією іншої.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1997.
2. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2001. – 440 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>>.
3. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994.
4. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) // Сучасність. – 1987.

ДОДАТКОВА

1. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення КП і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: 36. документів. – К., 1959.
2. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали – Т. I (1939 – 1953). – К., 1995.
3. Максимейко Н. До питання про українську правничу термінологію // Вестник советской юстиции. – 1924. – № 24 / 34.
4. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

5. Німчук В. Переднє слово // Історія українського правопису: XVI – XX століття. Хрестоматія. – К.: Наук. думка, 2004. – 584 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/>>.
6. Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 2001.
7. Тараненко О.О. Українська лексикографія 1917 – кінця 20 ст. // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.
8. Україна за радянської доби (1921 – 1985) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1921_85.html>.
9. Український правопис: 3-тє видання, виправлене й доповнене. – К.: Наук. думка, 1990.
10. Яворський Ю. Українізація в законодавчій справі // Червоне право. – 1926. – № 5.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 5

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яких сфер життя суспільства торкнулася українізація 1923 – 1933 років?
2. Якими нормативними актами більшовики засвідчили курс на українізацію?
3. Охарактеризуйте основні засади постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 01.08.1923.

4. Проаналізуйте основні положення доповіді голови Раднаркому В.Я. Чубаря на пленумі ЦККП(б)У про українізацію.

5. Назвіть правничі лексикографічні роботи, що вийшли друком протягом 20-х років ХХ століття.

6. Які принципи укладання термінологічних словників домінували в Україні з 1923 до 1933 року?

7. Які наукові організації займались укладанням термінологічних словників у 20-х – на початку 30-х років?

8. Визначте теоретичні засади термінотворення періоду українізації.

9. Яких принципів добору лексичного матеріалу дотримувалися укладачі словників, починаючи з 40-х років?

10. Коли і за яких умов було ухвалено перший академічний правопис української мови?

11. Що спричинило перегляд першого академічного правопису й ухвалу його нової редакції Наркомом освіти М. Скрипником 6 вересня 1928 року?

12. Яких змін зазнала система української орфографії після ухвалення правопису 1933 року?

13. Яких настанов дотримувалися укладачі так званого першого видання “Українського правопису”?

14. Назвіть приклади порушення норм сучасної української літературної мови, зумовлені негативним впливом русифікаторської політики уряду СРСР.

ТЕСТ

1. Починаючи українізацію, більшовики проголошували:

- а) право української мови використовуватися в усіх сферах життя суспільства;*
- б) право російської мови використовуватися в усіх сферах життя суспільства;*
- в) рівноправність російської та української мов.*

2. Українізація тривала:

- а) з 1917 року до 1923 року;*
- б) з 1923 року до 1933 року;*
- в) з 1933 року до 1938 року.*

3. Про необхідність “збільшити українізацію всього державного апарату” йдеться в:

- а) Конституції УРСР 1929 року;*
- б) Постанові ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 року;*
- в) директивах пленуму ЦК КП(б)У з національного питання від 16 – 17 жовтня 1922 року.*

4. Відповідно до Постанови ВУЦВК і РНК УСРР “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 року національна меншина, що становить більшість населення в певних адміністративно-територіальних одиницях, повинна становити:

- а) більше половини всього населення;*
- б) більше 60 % всього населення;*
- в) більше 80 % всього населення.*

5. У період українізації приймати на державну службу осіб, які не володіли українською мовою, можна було за умови, якщо:

- а) вони відвідуватимуть спеціальні курси удосконалення мовної підготовки;*
- б) вивчать українську мову протягом шести місяців з дня вступу на службу;*
- в) вивчать українську мову протягом року з дня вступу на службу.*

6. Особи, що перебували на державній службі до моменту набуття чинності декретами про українізацію і не володіли обома найбільш поширеними мовами:

- а) негайно звільнялися;*
- б) повинні були вивчити мови протягом шести місяців;*
- в) повинні були вивчити мови протягом року.*

7. Основним принципом укладання словників правничих термінів у період українізації було:

- а) поєднання процесів термінологізації живомовної лексики і творення неологізмів на її основі;*
- б) широке використання запозичень з російської мови;*
- в) широке використання інтернаціоналізмів.*

8. Словник “Фразеологія ділової мови”, укладачами якого були В. Підмогильний та Є. Плужник – це:

- а) тлумачний словник;*
- б) перекладний словник;*
- в) енциклопедичний словник.*

9. Перший академічний правопис української мови було ухвалено:

- а) 1919 року;*
- б) 1920 року;*
- в) 1928 року;*
- г) 1933 року.*

10. Русифікаторська політика радянської влади полягала:

- а) у забороні використовувати українську мову в офіційному спілкуванні та судочинстві;*
- б) у забороні вивчати українську мову в середніх і вищих навчальних закладах;*
- в) у зміні системи української мови шляхом її наближення до російської.*

РОЗДІЛ VI

Урегулювання особливостей функціонування мов в Україні конституціями та спеціальними законами різних періодів

6.1. Урегулювання особливостей функціонування мов в Україні конституціями різних періодів

Соціально-політичні обставини в Україні початку ХХ століття зумовлювали настільки часту зміну влади, що вона не встигала кодифікувати й запровадити свої норми. Так, залишилася лише в проекті Конституція Української держави гетьмана П. Скоропадського 1918 року, в якій, незважаючи на буремність часу й, здавалося б, недоречність акцентування уваги на мовному питанні, йшлося про надання українській мові статусу державної: *“7. Громадяне У.Д. рівні у всіх правах. Уродження, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привилеїв. Державною мовою єсть мова українська. Державною церквою єсть церква православна”*.

Директорія Української Народної Республіки також в Основному Державному Законі Української Народної Республіки (проекті Правительственной Комісії по

виробленню Конституції Української Держави 1920 року) не оминула увагою української мови. Зокрема в артикулі 8 зазначено: *“Державною мовою Української Держави є мова українська”*. Артикулом 66 встановлено: *“Внутрішньою і зовнішньою урядовою мовою і мовою нарад Державного Союму є виключно українська мова”*. Однак цей документ також не набув чинності й фактичне проголошення української мови державною відтягнулося майже на шість десятиліть.

Директорія УНР надто серйозно ставилася до законотворчої діяльності, тому того ж 1920 року з'явився проект, альтернативний цитованому вище. Це *“Проект Конституції (Основних Державних Законів) Української Народньої Республіки”* О. Ейхельмана. Цей проект, крім традиційних для того періоду проголошення української мови державною та закріплення права представників національних меншин безперешкодно використовувати рідну мову, містить норму, згідно з якою використання української мови на велелюдних зборах повинне було виконувати функцію забезпечення правопорядку, за чим зобов'язана була стежити державна міліція:

§ 316. Державною мовою в У.Н.Р. є мова українська. Всі письменні заяви, що подаються в установи У.Н.Р., викладаються українською мовою. Коли хто з громадян звертається до установи з словесною заявою і не може викласти її українською мовою, то повинен мати свого перекладача.

Судові установи в судовім процесі дають підсудному, свідкам та (компетентним) знаючим особам (експертам), що не уміють говорити по українські, державного перекладача,

що складає відповідну присягу. Видатки, що зроблені для винагороди перекладача, зараховуються до судових видатків і покладаються на сторони встановленим порядком.

§ 317. На території У.Н.Р. не дозволяється робити жодних перешкод для заховання і розвитку культури національних меншостей у всіх напрямках, що не загрожують державній цілості У.Н.Р. В школах, що удержуються коштами національних меншостей, обов'язково повинно провадитись навчання українській мові, як шкільній дисципліні, а також навчання українознавству (історії, географії, статистики та природознавства України) в обсягові, що буде визначений для відповідних шкіл Ф.-Д. законом.

§ 319. Коли на зборах всіх зазначених нижче в §§ 334 — 336 товариств та Союзів мають бути виголошені промови або публічні дискусії не українською мовою, то відповідальні розпорядчики повинні повідомити про це державну міліцію за п'ять днів наперед. Коли з чинників міліції ніхто не знає тої мови, на якій виголошуватимуться промови чи провадяться дискусії на зборах, то міліція має право не дозволити таких зборів, пояснивши причини.

Тим часом на Галичині намагалися надати статусу державних трьом мовам. Про це йдеться в “Устрої Галицької Держави” (Проекті тимчасових основних законів, виготовленому у віденському Парламенті проф., д-ром С. Дністрянським 1918р. для покликання в життя Галицької Держави):

§15. Внутрішня урядова мова урядів єсть українська. У підношенні до сторін обов'язуватиме завсе народна мова сторони, як у слові, так і на письмі. Народна Рада видасть по сій думці негайно особний закон на перехідний час.

Усі урядники мусять знати три державні мови: українську, польську та німецьку на слові і на письмі. Урядники неукраїнської народності мусять виказатися в найкоротшому часі знанням української мови.

Проект Конституції Західноукраїнської Народної Республіки С. Дністрянського (1920 рік) також досить однозначно, навіть категорично, визначає особливості використання української мови в діловому мовленні, причому звертає особливу увагу на “командну мову в армії”:

Командна мова в армії, а також внутрішня службова мова цивільної державної служби є українською.

...§129. Кожен громадянин має не тільки право на використання своєї рідної мови в установах і судах, але він може вимагати, щоб зовнішня ділова і судова мова була рідною мовою того чи іншого громадянина. Службовці і судді повинні тому володіти національними мовами громадян.

Першим чинним Основним Законом України стала Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 року). Однак у ній мовне питання було майже проігнороване, окрім хіба що зазначення у статті 34: “*Герб У.С.Р.Р. — має на червоному полі в проміннях сонця — малюнок золотого серпа і молота, навкруги яких — уміщено вінок і написи на Українській та Російських мовах:*

1) У.С.Р.Р.

2) Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”

Отже, у цій Конституції не йдеться про врегулювання особливостей функціонування мов на території України, однак уже зафіксоване дублювання україномовних варіантів текстів російською мовою.

Надалі радянська влада, зважаючи на багатонаціональність держави, вже не могла ігнорувати мовного питання, однак підходила до його врегулювання досить своєрідно, дедалі жорсткіше регламентуючи особливості використання національних мов.

Окрім республіканських, особливості функціонування мов урегульовували союзні конституції. Причому в перші десятиліття радянської влади “мовні” статті союзного та республіканських основних законів не дублювалися. Аби в цьому пересвідчитися, варто порівняти Конституцію СРСР 1924 року й Основний Закон УСРР 1929 року.

Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1924 року закріплює за українською мовою статус однієї із загальнозживаних у союзних республіках:

34. Декреты и постановления Центрального Исполнительного Комитета, его Президиума и Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик печатаются на языках, общеупотребительных в союзных республиках (русский, украинский, белорусский, грузинский, армянский, тюрко-татарский).

70. Государственный герб Союза Советских Социалистических Республик состоит из серпа и молота на земном шаре, изображенном в лучах солнца и обрамленном колосьями, с надписью на шести языках, упомянутых в ст. 34: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». Наверху герба имеется пятиконечная звезда.

У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року підкреслено демократичний підхід радянської влади до функціонування мов і формулюються

лише мовні права представників усіх національностей, які живуть на території республіки: *“Мови всіх національностей, що живуть на території Української соціалістичної радянської республіки, рівноправні й кожному громадянину, незалежно від його національної приналежності, забезпечується цілковиту можливість в його зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах, а також у всьому громадянському житті – вживати рідної мови”*.

Мовне питання завжди залежало від геополітичних особливостей України, які впродовж тисячоліть постійно змінювалися. Так, у 20-х роках автономією у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки була Молдавська Соціалістична Радянська Республіка, в Конституції (від 23 квітня 1925 року) якої мовному питанню приділили вже чималу увагу. Зокрема:

5. Верховні органи Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки мають право:

А. Видавати самостійні законодавчі акти в таких справах;

...

в) що до справи про мову; відповідно до цієї Конституції;

9. За найрозповсюдженіші мови в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській Республіці визнаються мови: молдавська, українська й російська.

10. Мови всіх національностей, що залюднюють територію Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки, рівноправні. Кожному громадянину в Автономній Молдавській Соціалістичній Радянській

Республіці забезпечується змогу в його зносинах із державними органами й у зносинах державних органів з ним користатися рідною мовою, також як і користатися нею на засіданнях з їздів рад, на всіх інших з їздах, засіданнях і ріжних прилюдних виступах.

Між Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1936 року та Конституцією Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року юридичні паралелі провести вже дуже легко: з трьох “мовних” статей союзної конституції дві мають аналогічні відповідники в республіканській.

Так, Конституція СРСР визначає особливості мовного оформлення законодавчих актів, судового провадження та закріплює право громадян навчатися рідною мовою:

Статья 40. Законы, принятые Верховным Советом СССР, публикуются на языках союзных республик за подписями председателя и секретаря Президиума Верховного Совета СССР.

Статья 110. Судопроизводство ведется на языке союзной или автономной республики или автономной области с обеспечением для лиц, не владеющих этим языком, полного ознакомления с материалами дела через переводчика, а также права выступать на суде на родном языке.

Статья 121. Граждане СССР имеют право на образование.

Это право обеспечивается всеобщепобязательным начальным образованием, бесплатностью образования, включая высшее образование, системой государственных стипендий подавляющему большинству учащихся в высшей школе, обучением в школах на родном языке, организацией

на заводах, в совхозах, машинотракторных станциях и колхозах бесплатного производственного, технического и агрономического обучения трудящихся.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року лише в двох статтях визначає особливості функціонування мов, причому одна з них (стаття 120) є абсолютно декларативною, оскільки з цього періоду починається в Радянському Союзі тотальна русифікація.

Стаття 109. Судочинство в УРСР провадиться українською мовою, в Молдавській АРСР — молдавською або українською мовою, залежно від національного складу більшості населення району, з забезпеченням для осіб, які не володіють мовою більшості, цілковитого ознайомлення з матеріалами справи через перекладача, а також права виступати на суді рідною мовою.

Стаття 120. Громадяни УРСР мають право на освіту.

Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти, включаючи вищу освіту, системою державних стипендій величезній більшості тих, що вчаться у вищій школі, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, в радгоспах, машинно-тракторних станціях і колгоспах безплатного виробничого, технічного й агрономічного навчання трудящих.

Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року¹, порівняно з попередньою конституцією 1936 року,

¹ Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977 // “Експерт-Юрист”: Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії “Експерт-Софт”: www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО РА “Высокие технологии”, 2003.

розширила перелік “мовних” статей: тепер їх не три, а чотири. З’явилася стаття, якою закріплювалися права громадян СРСР різних рас і національностей, зокрема й мовні (аналогічна ж стаття з’явилася в Конституції УРСР 1978 року):

Стаття 36. Громадяни СРСР різних рас і національностей мають рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за Законом.

Стаття 45. Громадяни СРСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов’язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв’язку навчання з життям, з виробництвом; розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 118.

...Президія Верховної Ради СРСР забезпечує публікацію мовами союзних республік текстів законів СРСР та інших

актів, прийнятих З'їздом народних депутатів СРСР, Верховною Радою СРСР, її палатами, Президентом СРСР.

Стаття 159. Судочинство провадиться мовою союзної або автономної республіки, автономної області, автономного округу або мовою більшості населення даної місцевості Особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою.

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року, задекларувала такі норми функціонування мов, які нічим не поступаються засадам найвибагливіших європейських демократій, однак про дотримання їх годі було вести мову в Українській Радянській Соціалістичній Республіці:

Стаття 32. Громадяни Української РСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівноправність громадян Української РСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя.

Стаття 34. Громадяни Української РСР різних рас і національностей мають рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР,

вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги — караються за законом.

Стаття 43. Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом;

розвитком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 103. Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР публікуються українською і російською мовами за підписами Голови і Секретаря Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 157. Судочинство в Українській РСР провадиться україньською мовою або мовою більшості населення цієї місцевості. Особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право повного ознайомлення з матеріалами справи, участь

у судових діях через перекладача і право виступати в суді рідною мовою.

6.2. Урегулювання особливостей функціонування мов в Україні спеціальними законами різних періодів

Цікавим і з лінгвістичного, і з юридичного погляду є факт існування спеціального закону, датованого 1919 роком, що упорядковував функціонування мов на українських землях, щоправда, на обмеженому просторі. Йдеться про Закон Західноукраїнської Республіки про мови на її території від 15 лютого 1919 року. Повна офіційна назва цього документа – *Закон з дня 15 лютого 1919 р. про уживання мови у внутрішнім і зовнішнім урядованню державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств на Західній області Української Народної Республіки*. У ньому офіційно за українською мовою закріплено статус державної. Традиційно для України початку ХХ століття як багатонаціональної держави, народ якої завжди характеризувався етнічною толерантністю, документ визнає право представників законно визнаних національних меншин користуватися рідною мовою в усіх сферах життя. Закон невеликий за обсягом і цікавий за змістом, тому він заслуговує на те, аби бути наведеним повністю.

Закон з дня 15 лютого 1919 р. про уживання мови у внутрішнім і зовнішнім урядованню державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств на Західній області Української Народної Республіки

Українська Національна Рада постановила:

§ 1. Державною мовою на Західній області Української Народної Республіки є мова українська.

§ 2. Цю мову вживають у внутрішнім і зовнішнім урядованню всі державні власті і уряди, публічні інституції і державні підприємства.

§ 3. Законно признаним національним меншостям полишається свобода уживання як усно так і в письмах їх матірньої мови в урядових зносинах з державними властями і урядами, публічними інституціями і державними підприємствами.

§ 4. Закон цей обов'язує з днем його оповіщення.

За Видділ Української Національної Ради:

Д-р Горбачевський, в. р., Д-р Петрушевич, в. р.

Інший нормативний акт, що вже майже 16 років урегулює особливості функціонування мов в Україні, – Закон “Про мови в Українській РСР” – уведено в дію Постановою Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки № 8313-11 від 28.10.1989. Про передумови ухвалення Закону так писала З.Т. Франко: “Потреба в державному статусі української мови в республіці була викликана складною мовною ситуацією, передусім звуженням сфери її функціонування у 30 – 80-і рр. Питання про державний статус української мови було

порушено діячами культури, зокрема письменниками на зборах, пленумах і з'їзді СПУ. На установчих зборах Товариства української мови ім. Т. Шевченка 9 – 10.II 1989 (з жовтня 1991 — Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка) схвалено проект Закону, що його згодом доопрацювала робоча група ВР УРСР. Проект документа було опубліковано 5.IX 1989 для всенародного обговорення”¹.

У I розділі – “Загальні положення” – визначаються завдання законодавства про мови в УРСР, зокрема у статті 1 йдеться про те, що завданням мовного законодавства України є врегулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української та інших мов, охорона конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури і мови, дальшого зміцнення і співробітництва народів Союзу РСР.

Стаття 2 Закону затверджує статус української мови як державної. У ній також зазначається, що *“республіканські і місцеві державні, партійні, громадські організації, підприємства, установи і організації створюють всім громадянам необхідні умови для вивчення української мови та поглибленого оволодіння нею”*.

Стаття 3 “Мови інших національностей в УРСР” закріплює право представників національних меншин на користування рідною мовою в місцях їх компактного поселення.

“Мовою міжнаціонального спілкування в Україні є українська, російська та інші мови” (стаття 4).

1 Франко З.Т. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

Стаття 5 “Право громадян користуватися будь-якою мовою” закріплює право громадян “звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадян з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством.

...За бажанням громадянина... рішення по суті звернення... може бути видане йому в перекладі російською мовою”.

Відповідно до статті 6 службові особи зобов’язані володіти українською та російською мовами, іншими мовами, якими працює орган, в обсязі, достатньому для виконання службових обов’язків. Якщо службові особи не володіють цими мовами, їм слід їх вивчити після прийому на роботу. Щоправда, ніде не визначено, який саме обсяг володіння українською мовою є достатнім і протягом якого часу особа повинна вивчити українську мову, якщо вона нею не володіє.

Статтею 8 забороняються будь-які привілеї чи обмеження прав за мовною ознакою та мовна дискримінація.

П розділ “Мова державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій”.

Згідно зі статтею 10 акти найвищих органів державної влади та управління УРСР приймаються українською мовою і публікуються українською й російською мовами. Написи на печатках, штампах, офіційних бланках виконуються українською або українською та російською мовами.

За статтею 11 в УРСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій

є українська мова. У місцях компактного поселення представників національних меншин мовою справочинства є мова більшості населення.

Статтею 13 визначено, що технічна і проектна документація в УРСР виготовляється українською та російською мовами.

Відповідно до статті 18 – “Мова судочинства” – судочинство в УРСР здійснюється українською мовою. У місцях компактного поселення представників національних меншин – мовою більшості населення. Якщо особи, які беруть участь у справі, не володіють українською мовою, їм забезпечується право виступати в суді через перекладача рідною мовою. Слідчі й судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їхню вимогу, в перекладі іншою мовою, якою вони володіють.

За статтею 19 (“Мова провадження у справах про адміністративні правопорушення”) провадження у справах про адміністративні правопорушення в УРСР здійснюється українською мовою. У місцях компактного поселення національних меншин – мовою більшості населення. Якщо особи, які беруть участь у справі, не володіють українською мовою, їм забезпечується право здійснювати повноваження через перекладача рідною мовою.

Стаття 20 (“Мова нотаріального діловодства”) визначає, що нотаріальні документи і спеціальні позначки на документах оформляються тією мовою, якою в цій місцевості здійснюється судочинство.

Згідно зі статтею 21 (“Мова арбітражного провадження”) арбітражне провадження за участю сторін, які знаходяться на території УРСР, здійснюється українською мовою.

Відповідно до статті 22 (“Мова прокурорського нагляду”) акти прокурорського нагляду складаються українською мовою. Цією ж мовою ведеться листування з установами, розташованими на території України.

Стаття 24 (“Мова міжнародних договорів та угод”) визначає, що мовами міжнародних договорів є українська мова та мова іншої сторони договору.

У розділі III – “Мова освіти, науки, інформатики і культури” – зазначається, що *“Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами”*.

У статті 28 – “Мова навчання в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах” – йдеться про те, що *“навчальна і виховна робота в професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах ведеться українською мовою, а у випадках, передбачених частинами другою і третьою статті 3 цього Закону, поряд з українською – і національною мовою більшості населення”*.

Стаття 30 – “Мова у сфері науки” – констатує, що *“в Українській РСР результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовою”*. До цього часу навіть дисертаційні роботи з української мови писалися й захищалися російською мовою.

У статті 32 – “Мова у сфері культури” – йдеться про те, що *“Українська РСР гарантує функціонування української мови, а також інших національних мов у сфері культурного життя республіки”*.

Українська РСР забезпечує розвиток україномовного кіно і театрального мистецтва”.

Розділ IV. “Мова інформації та зв’язку”.

У статті 33 – “Мова засобів масової інформації” – зазначено, що “в Українській РСР мовою офіційних засобів масової інформації є українська мова.

Мовою офіційних засобів масової інформації можуть також бути мови інших національностей”.

У статті 35 – “Мова оголошень і повідомлень” – ідеться про те, що “тексти офіційних оголошень, повідомлень, плакатів, афіш, реклами і т. ін. Виконуються українською мовою. Поряд з текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою”.

Основними положеннями статті 36 – “Мова маркування товарів” – є те, що “маркування товарів, етикетки на товарах, інструкції щодо користування товарами, виробленими в Українській РСР, виконуються українською мовою.

Маркування товарів для вивозу за межі Української РСР здійснюється українською або російською мовою”.

Розділ V. “Мова назв”.

Згідно зі статтею 37 – “Мова назв державних, партійних і громадських органів і організацій” – “офіційні назви державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій утворюються і подаються українською мовою. З правого боку (або внизу) ці назви можуть подаватися в перекладі іншою мовою”.

У статті 38 – “Мова топонімів і картографічних видань” – зазначено, що “в Українській РСР топоніми (назви населених пунктів, адміністративно-територіальних одиниць, вулиць,

майданів, річок і т.ін.) утворюються і подаються українською мовою. Топоніми можуть передаватись також національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Картографічні видання, призначені для використання в Українській РСР, готуються і публікуються українською мовою”.

Відповідно до статті 39 – “Мова власних імен” – “громадяни Української РСР користуються правом іменуватись згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції”.

Розділ VI. “Сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами УРСР”.

У статті 40 – “Сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами Української РСР” – зазначено, що “на основі угод з іншими союзними республіками Українська РСР сприяє національно-культурному розвитку українців, які проживають в цих республіках.

Українська РСР подає згідно з нормами міжнародного права всебічну допомогу, за їх бажанням, освітнім школам, науковим установам, національно-культурним товариствам українців, громадянам українського походження, які проживають в зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян українського походження в навчальних закладах Української РСР”.

Разом із Законом прийнято постанову Верховної Ради України “Про порядок введення в дію Закону Української РСР “Про мови в Українській РСР”, де зазначено “термін реалізації тих чи тих статей. Закон уведено в дію з

01.01.1990, однак 12 його статей, які стосуються, передусім, регіональних особливостей, передбачено запровадити протягом 3 – 5 років, а 6 – упродовж 5 – 10 років (до 2000). Основні положення Закону знайшли відображення в ст. 10 Конституції України. Після закінчення терміну реалізації Закону можна констатувати певне розширення поля суспільного функціонування української мови як державної, зокрема у сферах дошкільного виховання, шкільної освіти, діловодства, державних органів і громадських організацій тощо”¹.

Незважаючи на недосконалість чинного Закону “Про мови...”, що полягає у відсутності чітких визначень більшості положень, наданні російській мові статусу мови міжнаціонального спілкування тощо, варто наголосити на тому, що розробляли й ухвалювали його у час романтичного піднесення національної ідеї, тому порівняно з відповідними радянськими ухвалами цей документ є досить прогресивним щодо становлення української мови як державної, забезпечення її безперешкодного функціонування у справочинстві й у суспільному житті в цілому. На основі саме його постулатів було розроблено 10 статтю Конституції України, багато інших документів, завдяки чому українська мова дедалі частіше звучить з вуст молоді, державних службовців.

Отже, соціально-політичні обставини в Україні початку XX століття зумовлювали часту зміну влади, що позначалося

1 Франко З.Т. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

на кодифікації мовних норми і особливостях функціонування української та інших мов.

Так, якщо в Українській Народній Республіці державною мовою було визначено українську, то на Галичині статусу державних намагалися надати трьом мовам: українській, польській та німецькій.

У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року мовне питання було майже проігнороване. Натомість Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1924 року закріплює за українською мовою статус однієї із загальноживаних у союзних республіках. У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року підкреслено демократичний підхід радянської влади до функціонування мов і сформульовано мовні права представників усіх національностей, які живуть на території республіки. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року розширила перелік “мовних” статей і мовних прав громадян. Щоправда, ці права були лише задекларовані й не реалізувалися на практиці.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Закон “Про мови в Українській РСР” від 28.10.1989 // “Експерт-Юрист”: Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії “Експерт-Софт”: www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО ПА “Высокие технологии”, 2003.
2. Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1997.
3. Конституція України. Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року: Офіційне видання. – К.: Інститут законодавства верховної Ради України, 2001.
4. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977 // “Експерт-Юрист”: Інформаційно-правова бібліотека. – Розробка компанії “Експерт-Софт”: www.expertsoft.com.ua, support@expertsoft.com.ua. – К.: ООО ПА “Высокие технологии”, 2003.

ДОДАТКОВА

1. Акт термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України // Українське право. – 1996. – № 1. – С. 80 – 84.
2. Зайцев Ю. Деякі питання стратегії та методики тер-

- мінологічних робіт у період кодифікації українського законодавства // Українське право. – 1996. – № 1. – С. 76 – 78.
3. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливі рішення КП і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: 36. документів. – К., 1959.
 4. Німчук В. Передне слово // Історія українського правопису: XVI – XX століття. Хрестоматія. – К.: Наук. думка, 2004. – 584 с. Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/>>.
 5. Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К.: Либідь, 2001.
 6. Тараненко О.О. Українська лексикографія 1917 – кінця 20 ст. // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.
 7. Україна в сучасну добу (1986 – 1996 рр.) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <<http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/1986-96.html#126>>.
 8. Україна за радянської доби (1921 – 1985) / Історія України в датах і документах. – Ел. ресурс: <http://www.history.univ.kiev.ua/ukrbooks/doc1921_85.html>.
 9. Український правопис: 3-тє видання, виправлене й доповнене. – К.: Наук. думка, 1990.
 10. Франко З.Т. Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), Зяблюк та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с. – Ел. ресурс: <<http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>>.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 6

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У текстах яких конституцій, що діяли на території України, було закріплено статус української мови як державної?

2. Якими розробленими на території України конституціями, що з різних причин не набули чинності, передбачалося закріплення за українською мовою статусу державної?

3. Проаналізуйте правові механізми врегулювання особливостей функціонування мов першою Конституцією СРСР.

4. Чим різняться правові засади функціонування російської та інших мов, закріплені конституціями СРСР різних періодів?

5. Чим різняться правові засади функціонування російської та української мов, закріплені конституціями УРСР різних періодів?

6. Назвіть цілі проведення експертиз текстів проектів Конституції України, законів, перекладів документів Ради Європи, сформульовані членами Української комісії з питань правничої термінології.

7. Що було метою проведення експертизи тексту проекту Конституції України експертною групою Української комісії з питань правничої термінології, утвореною рішенням Комісії № 2 від 14.10.1995?

8. Чим, відповідно до акта термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України, різняться конструкції *завдавати шкоду* і *заподіювати шкоду*?

9. У яких контекстах відповідно до акта термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України мають уживатися слова *мешканець* і *житель*?

10. Чому експертна група Української комісії з питань правничої термінології замінила у ст. 89 та 119 тексту проекту Конституції України словосполучу *попереднє слідство* на *досудове слідство*?

11. Яке з наведених словосполучень є нормативним: *скоєння злочину* чи *вчинення злочину*?

12. Чому експертна група Української комісії з питань правничої термінології замінила словосполучення *тягне за собою* на конструкцію *має наслідком*?

13. Які особливості функціонування мов установлював Закон Західноукраїнської Республіки про мови на її території від 15 лютого 1919 року?

14. Коли було введено в дію Закон “Про мови в Українській РСР”?

15. Чим була викликана потреба в державному статусі української мови наприкінці 80-х років?

16. Якими мовами відповідно до положень Закону “Про мови в Українській РСР” громадяни Української РСР мають право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій?

17. Яка мова є мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств установ і організацій?

ТЕСТ

1. Проектом Правительственной Комісії з вироблення Конституції Української Народної Республіки 1920 року встановлено, що внутрішньою і зовнішньою урядовою мовою і мовою нарад Державно-го Сойму є:

- а) українська мова;*
- б) українська і російська мови;*
- в) українська і польська мови.*

2. Конституцією Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року визначалося, що громадяни УСРР у спілкуванні з представниками державної влади:

- а) зобов'язані користуватися українською мовою;*
- б) зобов'язані користуватися російською мовою;*
- в) мають право користуватися рідною мовою.*

3. Конституцією Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки від 23 квітня 1925 року найрозповсюдженішими мовами в автономній республіці визнавалися мови:

- а) молдавська й російська;*
- б) молдавська й українська;*
- в) молдавська, українська й російська.*

4. Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1936 року визначалося, що мовою судочинства в союзній чи автономній республіці або автономній області є :

- а) російська мова;*
- б) мова цієї союзної чи автономної республіки або автономної області;*
- в) російська мова і мова цієї союзної чи автономної республіки або автономної області.*

5. Відповідно до Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 року закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР публікуються:

- а) російською мовою;*
- б) українською мовою;*
- в) російською та українською мовами.*

6. Законом Західноукраїнської Республіки про мови на її території від 15 лютого 1919 року:

- а) передбачалася свобода вживання представниками всіх національних меншин їх рідної мови у спілкуванні з представниками державної влади;*
- б) передбачалася свобода вживання представниками законно визнаних національних меншин їх рідної мови у спілкуванні з представниками державної влади;*
- в) заборонялося вживання будь-яких мов, окрім української, у спілкуванні з представниками державної влади.*

7. Статус української мови як державної вперше юридично закріплено:

- а) 10 статтею Конституції України;*
- б) 2 статтею Закону “Про мови в Українській РСР”;*
- в) іншим нормативним актом.*

8. Відповідно до Закону “Про мови в Українській РСР” мовою міжнаціонального спілкування в Україні є:

- а) українська мова;*
- б) російська мова;*
- в) українська, російська та інші мови.*

9. Згідно з Законом “Про мови в Українській РСР”, якщо службова особа, зобов’язана володіти українською та російською мовами, іншими мовами, якими працює орган, в обсязі, достатньому для виконання службових обов’язків, ними не володіє:

- а) вона повинна бути звільненою;*
- б) вона зобов’язана вивчити їх протягом місяця після прийняття на роботу;*
- в) вона зобов’язана вивчити їх протягом року після прийняття на роботу;*
- г) вона зобов’язана вивчити їх після прийняття на роботу.*

10. Відповідно до Закону “Про мови в Українській РСР” мовою прокурорського нагляду в Україні є:

- а) українська мова;*
- б) російська мова;*
- в) українська, російська та інші мови.*

РОЗДІЛ VII

Мовна політика і мовна ситуація в сучасній Україні

7.1. Мовна політика в Україні. Законодавче регулювання функціонування мов. Офіційний статус мов

Функціонування мов у більшості країні визначається мовною політикою – свідомим і цілеспрямованим керівництвом суспільною мовною діяльністю, а також впливом держави на повсякденне мовлення з метою його удосконалення як найважливішого засобу спілкування й показника загальної культури людини. З погляду мовної політики актуальними є такі чинники:

- законодавче регулювання мовних процесів;
- нормативність і стилістична диференціація літературної мови;
- взірцевість мови друкованих та електронних ЗМІ, державних документів, парламентських виступів, виступів провідних політичних діячів;
- підвищення мовної культури в середній і вищій школі;
- систематична й планомірна пропаганда лінгвістичних знань у пресі, по радіо, на телебаченні;

- урахування проблем багатомовності, мовних прав представників етнічних меншин;
- створення громадських та державних організацій, покликаних контролювати й корегувати стан мовної політики.

Л.-Ж. Руссо, посилаючись на роботу Жака Леклера, викладену ним на інтернет-сайті, де наводиться вичерпний опис напрямків мовної політики багатьох країн, пропонує типологію видів мовної політики¹. Основними розділами цієї типології є:

- 1) політика асиміляції (політика, що виділяє одну мову на шкоду іншим);
- 2) політика невтручання;
- 3) політика виділення офіційної мови (політика, що віддає перевагу мові, визначеній як офіційна);
- 4) секторна політика;
- 5) політика диференційованого юридичного статусу (розширення прав офіційної мови й обмеження прав інших мов);
- 6) політика двомовності або тримовності (статус рівноправності мов);
- 7) політика стратегічної багатомовності (прагматична політика, спрямована на забезпечення ефективного спілкування між людьми, що говорять різними мовами);
- 8) політика інтернаціоналізації мови, що застосовується до мов великих співтовариств;
- 9) мовна політика змішаного типу (одночасне застосування різних типів втручання).

¹ Руссо Л.-Ж. Разработка и проведение в жизнь языковой политики // Языковая политика в современном мире. – СПб., 2007. – С. 121.

Відповідно до цієї класифікації мовну політику в Україні можна визначити як політику диференційованого юридичного статусу. Однак, зважаючи на недосконалість мовного законодавства і постійний вплив на мовну ситуацію політичного чинника, неможна, на жаль, однозначно кваліфікувати мовну політику нашої держави.

В Україні використання мов регулюється такими нормативними актами:

- 1) Конституцією України;
- 2) Законом України “Про мови в Українській РСР” від 28.10.1998;
- 3) Рішенням Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення статті 10 Конституції України від 14.12.1999 № 10-рп/99;
- 4) Державною програмою розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 2003.10.02 № 1546.
- 5) Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, ратифікованою Верховною Радою України 15 травня 2003 р.
- 6) Рамковою конвенцією Ради Європи про захист національних меншин від 1 лютого 1995 року, ратифікованою Верховною Радою України 9 грудня 1997 р.
- 7) Конвенцією про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, укладеною 21 жовтня 1994 р. в Москві державами Співдружності Незалежних Держав за участю України.
- 8) Відомчими документами.

З проголошенням незалежності України мовне питання набуло надзвичайної актуальності. Проте, незважаючи на

запеклі баталії політиків навколо функціонування мов в Україні, українська мова надалі залишається на периферії політичного та громадського життя, особливо у східних та південних регіонах. До такої невизначеності призводить недосконалість чинного законодавства, покликаною врегулювати мовні проблеми.

Чинною **Конституцією України**, зокрема частинами 1 та 2 статті 10, закріплено статус української мови як державної: *“Державною мовою в Україні є українська мова.*

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

Третя та четверта частини статті 10 Конституції України визначають гарантії розвитку та використання російської, інших мов національних меншин України та вивчення громадянами України мов міжнародного спілкування: *“В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.*

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом”.

Відсутність чіткого визначення поняття “державна мова” у статті 10 Конституції України зумовила необхідність її тлумачення Конституційним Судом України. Зокрема Рішенням Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення статті 10 Конституції України від 14.12.1999 № 10-рп/99 визначено: *“1. Положення ч.1 ст. 10 КУ, за яким “державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов’язковим*

засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (ч. 5 ст. 10 КУ)... 2. Виходячи з положень ст. 10 КУ та законів України щодо гарантування застосування мов в Україні, в тому числі у навчальному процесі, мовою навчання в дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних та комунальних навчальних закладах України є українська мова. У державних та комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою відповідно до положень КУ, зокрема ч. 53, та законів України в навчальному процесі можуть застосовуватися та вивчатися мови національних меншин”.

Статтею 11 закріплюються гарантії розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів та національних меншин України. Доповнюється це положення статтею 53, у якій зазначається, що “громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства”.

У статті 12 йдеться про те, що “Україна дбає про задоволення національно-культурних та мовних потреб українців, які проживають за межами держави”.

Конституція визначає обов’язковість оволодіння державною мовою представниками різних гілок влади. Зокрема у статті 103 зазначається: “Президентом України

може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою". Статтями 127 та 148 передбачено, що державною мовою мають володіти професійні судді та судді Конституційного Суду України.

На жаль, Конституцією не визначено обов'язковість володіння державною мовою представниками законодавчої та виконавчої влади. Щоправда, як зазначає М.В. Костицький, „статтею 1.0.3 її (Верховної Ради України – О.Д.) Регламенту встановлюється, що „...робота Верховної Ради України ведеться державною мовою”, а „у разі, коли промовець не володіє державною мовою, він має право виступати іншою мовою. Про свій намір виступати іншою мовою промовець завчасно повідомляє головуєчого на засіданні у заяві на виступ, якщо бажає, щоб було забезпечено переклад його виступу українською мовою. Секретаріат Верховної ради України забезпечує переклад його виступу українською мовою”. Отже, згідно з Регламентом Верховної Ради України є цілком нормальним, якщо народний депутат не володіє державною мовою”¹. Не мають жодних зобов'язань щодо володіння державною мовою і депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Проте Законом України „Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим” передбачено, що „помічником-консультантом депутата може бути лише громадянин України, який має загальну

1 Костицький М.В. Світоглядні та правові проблеми використання української мови як офіційної // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 12.

середню, професійно-технічну або вищу освіту і вільно володіє державною мовою”. Аналогічні вимоги висуваються і до помічника-консультанта народного депутата Верховної Ради України (ст. 34 Закону України „Про статус народного депутата України”).

Проект чинної Конституції України витримав не лише правову, а й ретельну лінгвістичну експертизу, яку проводили члени Української комісії з питань правничої термінології. Перш ніж проводити експертизу текстів проектів Конституції, законів та перекладів документів Ради Європи, комісією було “розроблено методику та запроваджено практику термінологічно-мовного опрацювання тексту відповідного проекту паралельно з опрацюванням остаточного варіанту робочою групою з метою відбору матеріалу для термінологічно-мовної експертизи та випрацювання відповідних нормативів.

Головними цілями проведення експертизи мають бути:

- перевірка термінологічно-мовного матеріалу з погляду відповідності нормам української мови;

- уніфікація та унормування правничої термінології, а також словосполучень і синтаксичних конструкцій, що мають сталий характер і потребують однакового вживання в правничих текстах;

- заміна, наскільки це виправдано і можливо, іншомовних термінозапозичень та скалькованих конструкцій питомо українськими;

- випрацювання з урахуванням норм і традицій української правничої мови термінології на позначення нових правничих понять та явищ, розроблення теоретичного обґрунтування

та методологічних засад розбудови української правничої терміносистеми;

- забезпечення єдності термінологічно-мовного оформлення тексту проекту, що розглядається, та проектів інших актів законодавства, передусім Конституції і кодексів, а також українських перекладів документів Ради Європи”¹.

Результатом роботи Української комісії з питань правничої термінології став Акт термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України², затверджений рішенням № 7 комісії (протокол № 2 від 19 квітня 1996 року) (додаток 6). Цей документ, як зазначив відповідальний секретар Комісії Ю.Є. Зайцев, став засобом затвердження термінологічних нормативів. Щоправда, в передостанньому абзаці Акта є положення, щодо яких слід висловити деякі застереження. Власна назва *Збройні сили України* дійсно має писатися відповідно до абзацу 1 п. 13 § 38 Українського правопису. Назву ж *Верховний Суд України* слід писати згідно з вимогами абзацу 3 п. 13 § 38 Українського правопису: “в назвах таких найвищих державних установ України, як *Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Кабінет Міністрів України*, з великої літери пишуться всі слова,” – незважаючи на те, що цю власну назву тут не зазначено, адже Верховний Суд України – це “найвищий судовий орган у системі загальних судів України”³.

1 Зайцев Ю. Деякі питання стратегії та методики термінологічних робіт у період кодифікації українського законодавства // Українське право. – 1996. – № 1. – С. 76 – 77.

2 Акт термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України // Українське право. – 1996. – № 1. – С. 80 – 84.

3 Юридичні терміни. Тлумачний словник / За ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Либідь, 2004. – С. 35.

Крім спеціального закону, спрямованого на врегулювання особливостей функціонування мов в Україні, це питання регламентують й інші нормативні акти.

Законом України „Про Кабінет Міністрів України” передбачено: „Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою” (ст. 7).

Аналогічні мовні зобов’язання відповідно до законодавства мають адвокати (“Адвокатом може бути особа, яка має вищу юридичну освіту, підтверджену дипломом України або відповідно до міжнародних договорів України дипломом іншої країни, стаж роботи у галузі права не менше двох років, володіє державною мовою, склала кваліфікаційні іспити, одержала в Україні свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України” ст. 2 **Закону України „Про адвокатуру”**), Уповноважений Верховної Ради України з прав людини („Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п’яти років проживає в Україні” ст. 5 **Закону України „Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”**) тощо.

Закон України „Про місцеве самоврядування в Україні” визначає, що „вирішення відповідно до закону питання про мову (мови), якою користуються у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях,” – це „виключна компетенція сільських,

селищних, міських рад” (ст. 26). Однак, як справедливо зауважує Р.М. Максакова, „Регламентация порядку використання державної мови в Україні, передбачена вище на підставі Рішення Конституційного Суду України є нібито зрозумілою і, до того ж, обов’язковою для виконання на всій території України. Але і тут виявляється проблема. Справа в тому, що за теорією конституційного права держава, а в даному випадку у вигляді уповноваженого органу - Конституційного Суду України, не може зобов’язувати органи місцевого самоврядування використовувати при здійсненні повноважень державну мову. Адже державна мова - це основна, головна робоча мова держави, її органів та посадових осіб, на якій видають державно-правові акти та здійснюється державне діловодство. Державна мова є обов’язковою лише в сфері діяльності державних органів; ніхто не має права зобов’язувати її в якості примусово-обов’язкової таким інститутам громадянського суспільства, як: підприємництво, суспільні об’єднання, місцеве самоврядування, адвокатура, соціальні установи та ін.¹ [... с.195]. Тобто, згідно з положеннями теорії конституційного права діловодство органів місцевого самоврядування не обов’язково повинно вестися державною мовою. Відповідне положення знайшло закріплення в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” в п. 50 ч.1 ст. 26 якого визначено, що виключною компетенцією сільських, селищних, міських рад на пленарних засіданнях рад є вирішення питання відповідно до закону про мову, якою користується у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується

1 Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. - К.: Парламентское издание, 2003. - Кн. 1. - 400 с.

в офіційних оголошеннях¹. Але виникає питання для чого за радою закріплено таке повноваження якщо Рішенням Конституційного Суду України чітко визначено, що органи місцевого самоврядування повинні здійснювати свою роботу державною мовою. В такому разі положення Закону про місцеве самоврядування повинні закріплювати за місцевими радами право визначати, яку мову поряд з державною вони будуть використовувати в своїй роботі”. Таким чином, слід уточнити деякі формулювання Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні”².

Відповідно до ст. 19 **Кримінально-процесуального кодексу України** „Судочинство провадиться українською мовою або мовою більшості населення даної місцевості. Особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати в суді рідною мовою і користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому цим Кодексом. Слідчі і судові документи, відповідно до встановленого цим Кодексом порядку, вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє”. Вимоги **Цивільного процесуального Кодексу України** щодо мови судового провадження більш однозначні: „1. Цивільне судочинство

1 Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. // www.kiev.rada.ua.

2 Максакова Р.М. Проблеми законодавчої регламентації порядку застосування державної мови в Україні // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської науково-практ. конф. – К.: КНУВС, 2006. – С. 29 – 32.

здійснюється державною мовою. 2. Особи, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою, у порядку, встановленому цим Кодексом, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача, в порядку, встановленому цим Кодексом. 3. Судові документи складаються державною мовою” (ст. 7). Стаття 15 **Кодексу адміністративного судочинства України** так визначає особливості використання мов під час розгляду справ : „1. Адміністративне судочинство здійснюється державною мовою. 2. Особи, які беруть участь у справі та не володіють або недостатньо володіють державною мовою, мають право користуватися рідною мовою або мовою, якою вони володіють, а також послугами перекладача в порядку, встановленому цим Кодексом. 3. Судові документи складаються державною мовою”. **Законом України „Протретейські суди”** встановлено: „Розгляд справ у третейському суді провадиться українською мовою, якщо інше не передбачено регламентом третейського суду чи угодою сторін. Сторона, яка надає документи чи письмові докази мовою іншою, ніж мова третейського розгляду, повинна забезпечити їх переклад на мову чи мови третейського розгляду” (ст. 31).

Законодавство також регламентує мовну політику в галузі телерадіомовлення. Так, ст. 10 **Закону України „Про телебачення і радіомовлення”** визначає вживання мов в інформаційній діяльності телерадіоорганізацій: „1. Телерадіоорганізації ведуть мовлення державною мовою. 2. Мовлення на певні регіони може здійснюватися також

мовою національних меншин, що компактно проживають на даній території. 3. Якщо мова оригіналу (або дублювання) фільму та/чи іншої програми (передачі) не є українською, такі фільми та/чи програми (передачі) транслюються за умови звукового дублювання їх державною мовою. 4. Для загальнонаціонального мовлення частка ефірного часу, коли мовлення ведеться українською мовою, має становити не менше 75 відсотків загального обсягу добового мовлення. 5. Мовлення на зарубіжну аудиторію ведеться українською і відповідною іноземною мовами”. Законодавець висуває вимоги і до мови друкованих ЗМІ. Щоправда, ці вимоги більш однозначні щодо стилю і лексики друкованої продукції. Вибір мови тут чітко не регламентовано: Друковані засоби масової інформації в Україні видаються державною мовою, а також іншими мовами. Стиль і лексика друкованих засобів масової інформації мусять відповідати загальноновизнаним етично-моральним нормам. Вживання лайливих і брутальних слів не допускається (ст. 4 **Закону України „Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”**).

Усвідомлення необхідності розширення сфери функціонування державної мови спонукало Кабінет Міністрів України до розробки й упровадження **Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки**, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України N 1546 від 2 жовтня 2003 р. Метою Програми „є створення належних умов для розвитку і розширення сфери функціонування української мови, виховання шанобливого ставлення до неї, формування патріотизму у громадян України”. Програмою передбачено, зокрема, такі заходи:

1) розроблення і впровадження механізму забезпечення поглиблення знань з української мови та її використання у процесі виконання державними службовцями посадових обов'язків; 2) забезпечення приведення засновниками засобів масової інформації їх діяльності у відповідність з вимогами законодавства про мови; 3) приведення навчально-виховного процесу у дошкільних, загальноосвітніх професійно-технічних та вищих навчальних закладах у відповідність з вимогами законодавства про мови тощо.

15 травня 2003 року Верховна Рада ратифікувала **«Європейську хартію регіональних мов або мов меншин»**. Відповідно до пункту 2 Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов меншин” № 802-IV від 15.05.2003¹ “положення Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської”. Цими мовами дозволяється оформлення документів і показань свідків у цивільних справах та справах про адміністративні правопорушення, а в разі потреби скористатися допомогою перекладача. У кримінальних справах не допускається відмова від прийняття звернення чи свідчення громадян лише на тій підставі, що вони викладені регіональною мовою чи мовою меншини. Органи місцевої чи регіональної влади зобов'язані дозволяти й / або заохочувати опублікування офіційних документів, крім державної мови, регіональною мовою чи мовою меншини. Вони можуть використовувати ці мови в ході дебатів на сесіях їх представницьких органів,

¹ Відомості Верховної Ради. – 2003 – N 30. – С. 259.

що не виключає можливість використання у таких випадках державної мови. Проте з ратифікацією Хартії в Україні пов'язано чимало проблем, зумовлених неоднозначним тлумаченням положень документа. Це призвело до порушення питання про необхідність перегляду положень Хартії щодо їх відповідності Закону „Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов меншин” і законодавству України в цілому. Як зауважує І.Б. Усенко, „в числі інших критичних зауважень, стверджувалося, що, нехтуючи необхідністю диференційованого підходу до оцінки фактичного стану окремих мов, закон передбачає застосування абсолютно тотожних заходів особистого захисту до всіх згадуваних у ньому мов. Водночас, на думку критиків, такі мови, як болгарська, молдовська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська, не потребують особливого захисту. Вони є офіційними у відповідних державних і, з огляду на свій статус, мають необхідний державний захист. У межах України також не існує перешкод для застосування цих мов представниками відповідних національних меншин у місцях їх компактного проживання. Стан мов цих меншин в Україні цілком задовільний, оскільки українське законодавство і практика традиційно приділяють пильну увагу захистові прав національних меншин, у тому числі й мовних. Відповідно, переліченим у законі мовам, крім гагаузької, кримськотатарської і, можливо, білоруської, не загрожує зникнення з мовної карти Європи, і тому щодо них має застосовуватися лише базовий режим захисту”¹.

1 Усенко І.Б. Європейська хартія № 148 в Україні: політичне протистояння та труднощі перекладу // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 17.

Окрім мовного законодавства, вагомою складовою мовної політики є нормативність і стилістична диференціація літературної мови. Сучасна українська літературна мова має розгалужену систему стилів, які обслуговують усі сфери життя суспільства, і є унормованим варіантом загальнонародної мови. Засобами унормування української літературної мови є „Український правопис”, розроблений фахівцями Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту української мови Національної академії наук України і схвалений Національною академією наук України, Міністерством освіти і науки України, Міністерством культури і мистецтв України 1993 року, словники, довідники. Однак офіційно-діловий стиль української літературної мови, який обслуговує усне й писемне юридичне мовлення є надзвичайно вимогливим щодо відповідності змісту мовних одиниць реаліям, співвідносним з правничими поняттями, тому він вимагає додаткової регламентації, якою в Україні стали державні стандарти, у яких закріплено систему вимог до стилю українських нормативних документів: ДСТУ 3966-2000. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять; ДСТУ 4163-2003. Державна уніфікована система документації “Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації”: Вимоги до оформлення документів; ДСТУ 1.5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів; ДСТУ 1.2:2003. Національна стандартизація. Правила розроблення національних нормативних документів та інші. Як слушно зауважують Михайло Гінзбург і Анатолій Ганжа, вимоги цих

стандартів „разом із правилами “Українського правопису” мають стати дороговказом для всіх, хто викладає, пише науково-технічні тексти, розробляє нормативні документи українською мовою. Оскільки розробники основоположних стандартів національної стандартизації намагалися керуватися викладеними правилами, сам стиль та форма викладу вимог цих стандартів може бути певним взірцем для розробників інших нормативних документів”¹.

Законодавча регламентація використання мов в Україні передбачає визначення понять „державна мова” й „офіційна мова”, дослідження особливостей їх співвідношення. **Державна мова** – закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов’язкове в органах державного управління та справочинства, громадянських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв’язку та інформатики.

Приблизно половина країн у світі мають державні мови. У деяких (наприклад, Албанія, Франція, Німеччина або Литва) це єдина державна мова. У деяких – їх кілька (наприклад, Білорусь, Бельгія, Канада, Фінляндія, Афганістан, Парагвай, Болівія, Індія, Швейцарія).

В Іраку, Італії, Іспанії, Росії існує одна державна мова для всієї країни і державні мови для окремих регіонів (наприклад, татарська мова у Татарстані). Деякі країни, такі як США, не мають державної мови для всієї країни, але мають такі для окремих своїх регіонів, наприклад штатів у США. І нарешті,

1 Гінзбург М., Ганжа А. Поліпшення якості нормативних документів – головний чинник зміцнення державного статусу української мови // Вісник Нац. ун-ту “Львів.політ.”, № 503, 2004. – С. 20–23.

в деяких країнах поняття державної мови взагалі відсутнє, наприклад в Австралії, Люксембурзі, Швеції.

Низка країн як спадщину колоніального минулого зберігають статус державних за мовами колонізаторів (наприклад, французька або англійська мови в Африці). На противагу цьому, націоналістичні тенденції в Ірландії призвели до того, що ірландська мова, якою говорить меншість населення, є національною мовою і першою державною мовою цієї країни. Англійська мова, якою спілкується більшість населення, названа в конституції Ірландії лише як друга державна мова.

Проблема офіційної двомовності є нагальною для України, особливо у часі політичних протистоянь. Прибічники надання статусу офіційної, а отже, за українським законодавством, і другої державної, російській мові аргументують це найчастіше європейським та канадським досвідом. Однак такий досвід неприйнятний для нашої країни, про що писав Анатолій Погрібний, порівнюючи мовні ситуації Канади й України: „По-перше, тому, що державу там створили емігранти, тобто всі – приїжджі, а по-друге, тому, що узаконення двох офіційних мов (переважаюча англійська та французька – головним чином у провінції Квебек) обернулися для державної цілісності Канади великою небезпекою: у часі референдуму 1997 року ледь-ледь не вистачило голосів, щоб Квебек вийшов зі складу цієї країни, причому загроза її поділу дедалі зростає.

Окрім того, має посутнє значення і те, що обидві державні мови у тій же Канаді – то мови перших колонізаторів того краю, сиріч вони мають реально-історичні підстави для змагальності. А які підстави для цього є у нас, коли

на витіснення корінної української претендує мова, яка адміністративно тут насаджувалася і яка сформувалася на великій відстані від нашого краю (у Волго-Окському приріччі), спираючись на зовсім інший мовний субстрат - угро-фінський?

Аж ніяк не можна скидати з рахунку й того, що в тих країнах, де є кілька державних мов, вони не споріднені між собою. Так, у Канаді англійська мова належить до германської групи мов, а французька – до романської, у Бельгії фламандська – до германської, а французька – до романської. Різні мовні групи у державних мов Швейцарії (до речі, кожна з них має свій “тил”, якого не має українська, поза межами цієї країни – у Німеччині, Франції, Італії, що є додатковим гарантом вільного розвитку цих мов), а у Фінляндії дві державні мови належать навіть до різних мовних сімей: фінська – до фінно-угорської групи уральської мовної сім'ї, а шведська - до германської групи індоєвропейської сім'ї. А ось у Нідерландах, де живе 11% фламандців, їхня мова державною не проголошена. Чому? Тому, що вона близька до тієї, що є державною (нідерландської або голландської), тому що обидві ці мови належать до однієї – германської мовної групи. Окрім того, фламандська мова має статус державної у сусідній Бельгії, де й проживає основна маса фламандців.

З усього цього слід зробити висновок, що світовий досвід потверджує уникання ситуації, за якої статус державних у тій або іншій країні мали б споріднені мови, як-от у випадку з українською та російською, що обидві належать до східнослов'янських. Це – реальний запобіжний засіб

супроти витіснення однієї мови іншою, супроти їхнього протистояння”¹.

Показовим з погляду визначення статусу мови корінного народу країни є досвід Польщі. Усвідомлюючи вплив на функціонування польської мови процесу глобалізації, Парламент Республіки Польща 7 жовтня 1999 року ухвалив Закон „Про польську мову”, у якому, зокрема, йдеться і про адміністративне покарання за порушення вимог закону.

Створення умов для реалізації демократичних принципів забезпечення мовних прав громадян України перш за все передбачає визначення статусу мови титульної нації та мов національних меншин. У чинному українському законодавстві визначено поняття „державна мова”. Також у Законі „Про мови в Українській РСР” згадуються поняття „мови інших національностей”, „національна мова”, „мови міжнаціонального спілкування”. Проте виникають проблеми навіть із тлумаченням поняття „державна мова”. На нашу думку, ототожнення поняття „державна” й „офіційна” мова є не зовсім коректним. На це звертає увагу і Ю.Ф. Прадід: „Іноді в юридичній літературі, а часом, на жаль, і в офіційних актах спостерігається занадто вільне поводження з термінологією. Спробуємо проілюструвати сказане на прикладах. У частині першій ст. 10 Конституції України записано, що „державною мовою в Україні є українська мова”, а саме визначення поняття *державна мова*, як уже зазначалося вище, подається в “Коментарі до Конституції України”. Проте ні в тексті

1 Погрібний А. Ще раз про “двуязычие” та світовий досвід мовного облаштування // Матеріали конференцій „Державність української мови і мовний досвід світу”. - <http://www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/08.html>

Конституції України, ні в офіційному коментарі до неї, ні в Законі Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.¹ не вживається термін *офіційна мова*, який використовує Конституційний Суд України, подаючи визначення “державної (офіційної) мови” при розгляді питання про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України². Парадоксально, але факт наявності - термін *офіційна мова* в цьому документі вживається лише один раз у зазначеному вище випадку. Виникає закономірне запитання: чи була потреба в його використанні взагалі? Принагідно зауважимо, що “не-узаконений” термін *офіційна мова* іноді, на жаль, використовується і в українській юридичній науці³.

Ще один приклад. П. 1 ст. 68 Конституції Російської Федерації визначає: “Державною мовою Російської Федерації на всій її території є російська мова”. Термін *офіційна мова* теж не використовується в Конституції цієї країни, однак його настійливо вводять в науковий обіг укладачі російських юридичних енциклопедичних праць, використовуючи як синонім до терміна *державна мова*: “У більшості держав (включаючи РФ) поняття “офіційна мова” та “державна мова” повністю збігаються”⁴.

1 Закон „Про мови в Українській РСР”

2 Рішення Конституційного Суду

3 Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова – правові проблеми // Право України. – 1996. - № 7. – С. 47 – 50.

4 Юридический энциклопедический словарь. – 277 с.

Таким чином, висловлені вище міркування дозволяють зробити висновок, що в конституційному праві зарубіжних країн, а це, як правило, стосується багатомовних країн, на позначення визнаної (визнаних) Конституцією або законом мови (мов), якій (яким) державою надано правовий статус обов'язкового використання в усіх сферах суспільного життя й на всій території держави, вживаються терміни *державна мова* або *офіційна мова*.

У деяких країнах у відповідності з їхніми Конституціями допускається паралельне вживання термінів *державна мова* та *офіційна мова*. У цьому випадку термін *офіційна мова* (*офіційні мови*) використовується для позначення визнаної (визнаних) Конституцією або законом мови (мов), якій (яким) державою надано правовий статус обов'язкового використання в усіх сферах суспільного життя, але не на всій території держави, а лише на якійсь певній її частині.

Стосовно України, то згідно з Конституцією допускається вживання лише терміна *державна мова*¹. Отже, потребує законодавчої регламентації розрізнення понять „офіційна мова” та „державна мова”, що відповідало б світовій практиці визначення мов, які виконують інтегративну функцію і вживаються у діловому спілкуванні, освіті, науці, публічному мовленні на всій території держави, і мов, що можуть використовуватися як офіційні на обмежених територіях, тобто у внутрішньому справочинстві.

Привертає увагу ще одне положення Рішення Конституційного Суду України у справі про тлумачення

1 Прадід Ю.Ф. Поняття державної та офіційної мови в сучасній юридичній практиці // У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Еліньо, 2006. – С. 159-160.

10 статті Конституції. Йдеться про те, що “володіння державною мовою є обов’язковою умовою для прийняття до громадянства України”. Однак ніде не передбачені стандарти володіння українською мовою громадянами держави, а отже, не зрозуміло, як можна оцінити рівень володіння мовою (володіє чи не володіє). У такій ситуації варто звернутися до досвіду Російської Федерації, яка розробила „Государственный стандарт по русскому языку как иностранному”¹. Доводиться констатувати, що аналогічна робота в Україні досі не розпочата, а отже, на нашу думку, необхідно законодавчо передбачити зобов’язальні норми, які сприяли б виробленню стандартів володіння українською мовою громадянами України різних категорій: пересічними українцями, державними службовцями, представниками найвищих органів державної влади (депутатами Верховної Ради України, міністрами Кабінету Міністрів тощо), Президентом України.

Отже, українське мовне законодавство вкрай недосконале, політично заангажоване, однак, аби воно хоча б наполовину реалізувалося, українська мова як державна врешті змогла б виконувати свою основну функцію – об’єднувальну.

¹ Государственный стандарт по русскому языку как иностранному: элементарный уровень.- М. – СПб: Златоуст, 2001. - http://www.zlat.spb.ru/e_book_file/146.pdf

7.2. Ендолосні характеристики мовної ситуації в Україні. Варіанти української загальнонародної мови

Одним з ключових понять соціолінгвістики є **мовна ситуація**. Особливо актуальним є її дослідження в багатомовних країнах, зокрема в Україні. Під мовною ситуацією розуміють сукупність усіх мов, територіальних і соціальних діалектів, функціональних стилів тощо, які використовуються в країні для забезпечення комунікації на всіх суспільних рівнях. Крім об'єктивних параметрів, мовна ситуація містить і суб'єктивний аспект – соціальні установки, яких дотримуються стосовно мовної системи члени відповідних мовних і мовленневих колективів.

Принагідно слід зазначити, що мовна ситуація в Україні почала вивчатися не так давно. Так, до кінця 80-х років минулого століття в добу СРСР „максимальний обсяг суспільних функцій виконувала російська мова. Вона обслуговувала практично всі сфери життєдіяльності радянського суспільства. Вона виконувала також функцію мови міжнародного спілкування, будучи однією з офіційних мов ООН”¹. Тому ставлення до російської мови було не таким, як до всіх інших мов, зокрема й української. Російські лінгвісти констатують, що протягом тривалого часу мови більшості народів як феномени самобутні, самодостатні в СРСР не привертала уваги вчених: „Оскільки російська мова на території Радянського Союзу виконувала максимальну кількість соціальних функцій і структурно була однією з

1 Крючкова Т.Б. Развитие отечественной социолингвистики // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. Обзоров. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – С. 23.

найбільш розвинутих, вона чинила суттєвий вплив на мови інших народів. Опис цього процесу знаходився в центрі уваги радянських мовознавців, і з цього питання існує величезна кількість літератури”¹.

У соціолінгвістичних теоріях, як правило, виділяють такі типи мовних ситуацій:

1) ендоглосні – функціонують кілька підсистем однієї мови (літературна мова, територіальні діалекти, соціолекти тощо);

2) екzogлосні – сукупність кількох мов спілкування у суспільстві;

3) змішані.

Мовна ситуація в Україні має змішаний характер, оскільки для неї типовим є функціонування кількох мов (української мови як мови титульної нації, мов національних меншин, іноземних мов) та кількох варіантів української й інших найбільш популярних мов, наприклад, російської (літературна мова, територіальні й соціальні діалекти тощо).

Серед варіантів реалізації української мови як мови національної, загальнонародної виділяють літературну мову, територіальні та соціальні діалекти, просторіччя, варваризми, екзотизми й інвективи.

Літературна мова – це унормований варіант загальнонародної мови, який в писемному та усному різновидах обслуговує всі сфери суспільного існування народу, функціонуючи на всій території України без просторових обмежень.

Територіальний діалект (від гр. *διάλεκτος* – “розмова, говір, наріччя”) – це один із варіантів національної мови,

¹ Там само.

яким послуговуються як засобом спілкування у мовленнєвих колективах, виділених за географічною ознакою. За діалектними проявами у мовленні людини можна визначити місце, де вона зростала й виховувалася, тому працівникам органів внутрішніх справ потрібно мати уявлення про найхарактерніші ознаки діалектів української мови.

Українська мова має три основні діалекти, кожен з яких має ряд особливостей на фонетичному, лексичному, словотвірному та граматичному рівнях: 1) північний (поліський), поширений на території Волинської області, півночі Рівненської, Житомирської і Київської областей та Чернігівській області; 2) південно-західний, поширений на території Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, південної частини Рівненської та Житомирської областей, західній частині Черкаської області; 3) південно-східний, що побутує на території східної частини Черкаської та південної частини Київської областей, Полтавської, Сумської, Харківської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Запорізької, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей.

На фонетичному рівні поліський діалект відрізняється: 1) вимовою дифтонгів¹ [оу], [уе], [уи], [уі] та звуків [у], [и] на місці нормативного [і], напр.: [куон'], [куен'], [куин'], [куін'], [кун'], [кин'], замість [к'ін']; 2) вимовою дифтонга [іе] на місці нормативного [і], напр.: [діед] замість [дід], [ліес] замість [ліс]; тверда вимова [р], [ц] замість м'яких чи пом'якшених звуків [р'] та [ц'], напр.: [зорá], [улица],

¹ Дифтонг (гр. δίφθογγος, від δίς – двічі та φύγγος – звук) – поєднання двох голосних звуків у одному складі.

[хлопец] тощо. Південно-західний діалект характеризуються наявністю великої кількості говірок, кожна з яких має специфічні фонетичні ознаки, найтипівішими серед яких є такі: 1) вимова звука [м] на місці [й], напр.: [па́мн'ат'і], [мн'áсо]; 2) вимова нормативного звукосполучення [звй], як [зй], напр.: [зйаза́ти], [п'ідйаза́ти]; 3) вимова звуків [к'], [г'] на місці нормативних [т'], [д'] відповідно, напр.: [к'існо], [к'істо], [г'іло]; 4) слова з суфіксами *-ськ-*, *-цьк-*, *-зьк-* вимовляють без нормативного пом'якшення, напр.: [русский], [близкий] (для галицько-волинської говірки); 5) для наддністрянських говірок, навпаки, типовим є дуже сильне пом'якшення звуків [з''], [с''], [ц''], [дз'']; 6) тверда вимова [р], [ц] замість м'яких чи пом'якшених звуків [р'] та [ц'] тощо. Фонетичними рисами південно-східного діалекту є: 1) заміна африкатів [дж], [дз] звуками [ж] та [з], напр.: [хо́жу], [зе́ркало]; 2) м'яка чи пом'якшена вимова звука [л'] ([л']) на місці нормативного [л], напр.: [л'ампа], [л'у́ки]; 3) пом'якшена вимова шиплячих звуків тощо.

На морфологічному рівні поліський діалект характеризується: 1) вживання усічених форм прикметників називного відмінку однини чоловічого роду (*добри, мудри, молоди*) та нестягнених форм прикметників називного відмінка однини жіночого і середнього роду (*добрая, мудрая, молодая, добреє, мудреє, молодеє*); 2) домінування закінчення *-у (-ю)* іменників давального відмінку однини чоловічого роду, напр.: *брату, коню*; 3) використання закінчення *-є* у називному відмінку іменників середнього роду, напр.: *зілле, весілле*. Південно-західний діалект має такі основні морфологічні риси: 1) у формі орудного відмінка іменники

жіночого роду I відміни мають закінчення *-оў, -еў* (*рукоў, піснеў*), а іменники чоловічого роду II відміни *-ом* (*добром, плащом*); 2) дієслівні форми теперішнього часу вживаються або без закінчення (*хóде, рóбе*), або з закінченням *-т* (*ходить, робит*); 3) частка *-ся* при дієсловах вживається самостійно, напр.: *ся спізнала, ся розчісую*; 4) утворення складеної форми дієслів майбутнього шляхом поєднання особових форм дієслова *бути* з родовими формами дієслів, напр.: *буду робила, будеш читав*. Для морфологічної системи південно-східного діалекту характерні: 1) вживання дієслівних форм першої особи однини дійсного способу другої відміни типу *тjúзю, плáсю, вóпро*; 2) відсутність закінчень у дієслівних формах третьої особи однини дійсного та наказового способу з основою на *-а*, напр.: *зна, дума*.

Лексичні діалектизми поділяються на три типи: 1) власне лексичні, які є синонімами до загальноновживаних слів, напр.: *красивий* (загальноновживане) – *хупавий* (поліський діалект), *файний* (південно-західний діалект); *чавун* (загальноновживане) – *баняк* (південно-східний діалект); *тільки що* (загальноновживане) – *топіру* (південно-східний діалект); 2) етнографічні, які називають реалії, поширені на обмеженій території, де функціонує певний діалект, напр.: *плай* (стежка в горах), *колиба* (житло чабанів і лісорубів); 3) семантичні, що є омонімами загальноновживаних слів, напр.: *гостинець* (загальноновживане) – подарунок і *гостинець* (південно-західний діалект) – шлях; *хвиля* (загальноновживане) – водяний вал, що утворюється від коливання водної поверхні й *хвиля* (південно-західний діалект) – гарна літня погода.

Соціальний діалект (соціолект) – варіант національної мови, який обслуговує мовленнєві потреби соціальної групи

населення: учнів середніх навчальних закладів, студентства, представників певної професії тощо. Формами соціального діалекту є жаргон і арго.

Жаргон (фр. jargon, від галло-романського gargon - базікання) – мовленнєвий різновид загальнонародної мови, який функціонує в автономних соціальних або професійних групах і відрізняється від інших мовних форм специфічними словами, зворотами, граматичними формами. Наприклад, студентський жаргон: *заліковка* – залікова книжка, *хвіст* – академічна заборгованість, *бігунок* – обхідний листок, *читалка* – читальний зал, *шпора* – шпаргалка, *пара* - двійка тощо.

Арго (фр. argot – замкнутий, недіяльний) – штучно створений з метою приховування змісту мовлення закритої соціальної групи варіант соціального діалекту. “З відповідною метою вживаються спеціально створені або деформовані слова, які мають прямі відповідники в загальноживаній лексиці. В арго українських лірників уживалися, наприклад, такі слова: *дулясник* – вогонь, *кеміть* – ніч, *макохтій* – місяць, *оксин* – ліс, *ботень* – борщ, *крисо* – м’ясо, *кусно* – хліб, *зивро* – відро, *ковтур* – горщик, *хаза* – хата”¹ тощо. Зараз арго функціонує як “таємна мова” злодіїв, жебраків. Укладачі Енциклопедії „Українська мова” так визначають поняття „арго”: „Мова «соціального дна», декласованих та антисоціальних елементів (рекетирів, злодіїв, жебраків, бомжів, картярів-шулерів тощо)”².

1 Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін., За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – С. 213.

2 Українська мова: Енциклопедія

В.О. Винник у статті до енциклопедії „Українська мова” звертає увагу на розвиток і поширення аргю як мови асоціальних елементів в Україні: „Виникнення аргю пов’язане ще з тим періодом історії мови доби феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, бродячих торговців, жебраків та ін., які з метою самозахисту та відособленості від решти суспільства і збереження своїх професійних таємниць створювали спеціальні мовні коди. В українській мові здавна відомі аргю сліпих кобзарів і лірників – т.з. лебійська або шлепецька (сліпецька) мова, а також кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (бродячих торговців) тощо. Аргю цих соціальних груп у цілому мають спільні риси з незначними місцевими чи професійними відмінностями.

В основі аргю звичайно лежить загальнонародна мова та її граматична система, проте вони істотно відрізняються від неї словниковим складом. Так, у найдослідженішому в українському мовознавстві лірницькому аргю найуживаніші в загальнонародній мові слова мають свої специфічні відповідники. Серед них є незначна частина утворень від іншомовних коренів, напр., гальомий – великий (пор. болг. голям), дикона – десять (пор. грец. δέκα), метропіль – земля (пор. грец. μῆτρόπολις), мікрый – малий (пор. грец. μικρός). Решта ж слів є утвореннями від загальновідомих слів з прозорою чи не зовсім ясною внутрішньою формою і своєрідною будовою, невідомими в загальнонародній мові (висюлька — яблуко, пор. висіти; котинь – віз, пор. котити; скрипота, скрепи – двері, пор. скрипіти; ботняк – буряк, пор. ботвина) або деформованими шляхом заміни звуків, додавання, усічення чи перестановки складів тощо словами

загальнонародної мови (багузник – мотуз, кідро – відро, лоботи – чоботи, пасорити – пасти, ставреник – вареник, кудень – день, кузавтра – завтра, бимій – мій). Словозміна і утворення префіксованих форм відбуваються за законами загальнонародної мови. Прикладом лірницького арго є недавні (60-х рр.) записи Й. Дзензелівського на Волині: «В битебе клева буштирака, скелиха не вкушморить» («В тебе добра палиця, собака не вкусить»); «Закапшуй шкребета, щоб ніконто не припнав, яківнись климус» («Зачини двері, щоб ніхто не прийшов, якийсь злодій»)¹. В Україні у зв'язку з надзвичайним поширенням наркоманії та процесів, пов'язаних з нею, активно функціонує арготична мова наркоманів. Характерним для нього є те, що «чим більше поширений наркотик, тим більше «секретних» синонімів арго виробляє для нього. Наприклад, арготизми, що використовуються на позначення героїну: *«Білий, велика дур, великий, гера, гертруда, герич, гирик, головний, ..., смутний, дур, ковирялка, коричневий, косою, кег, ліки, кінь, повільний, мультяшка, перець, світлий, нудний, слон, султан (датський, або взагалі імпортований героїн), забійний, хліб, чорний, ейч.* Узагалі назв героїну в лексиконі підлітка нескінченна безліч, у телефонних розмовах, приховуючись від батьків, вони можуть використовувати найрізноманітніші «образи» найчастіше продуктові: *«Мені потрібно трохи свіжого білого хліба»; «Надішли мені банку чорної ікри», «Хочу нашого молока»* і т. д.»².

1 Українська мова: Енциклопедія. -

2 Словарь наркотического арго // Данилин А. LSD. Галлюциногены, психоделия и феномен зависимости. – М., 2002

Просторіччя – на відміну від територіальних та соціальних діалектів, які становлять відносно закриті системи (мовлення однієї територіальної чи соціальної групи може бути незрозумілим представникам іншої групи), просторіччя є однією з загальнозрозумілих форм національної мови, яка перебуваючи “на межі народно розмовної мови з літературною як особливий стилістичний пласт слів, фразеологізмів, форм, об’єднаних яскравим експресивним забарвленням зниженості, згрубілості, фамільярності”¹. Просторіччя може використовуватися в розмовно-побутовому мовленні та художній літературі як стилістичний засіб. Для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного мовлення просторіччя є неприпустимим. Л.П.Крисін розробив класифікацію просторіччя як форми існування російської мови, яка в загальних рисах може бути застосована й до української мови. Він виділив просторіччя-1, яке зберігає риси територіальних діалектів і функціонує у мовленні міського населення старшого віку, напр.: *бараболя, трапка*. Носіями просторіччя-2, якому притаманні відсутність діалектизмів та насичення мовлення жаргонними словами та конструкціями, є жителі міст середнього та молодого віку. Л.П.Крисін виділив кілька рис просторіччя-2: 1) широке вживання демінутивів (слів із зменшувально-пестливим значенням), напр.: *ковбаска, хлібчик, м’яско*; 2) використання зворотів, позбавлених семантичного навантаження (слів-паразитів), напр.: *ну, тіпа, типу того* тощо; 3) використання звертань типу *женщина, мужчина, шеф*².

1 Струганець Л.В. Культура мови. Словник термінів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С.53.

2 Васильєва Н.В. и др. Краткий словарь лингвистических терминов. – М.: Рус. яз., 1995. – С. 95.

Просторіччя може використовуватися в розмовно-побутовому мовленні та художній літературі як стилістичний засіб. Для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного мовлення просторіччя є неприпустимим.

Варваризми – іншомовні слова, які не увійшли в лексичну систему мови і, як правило, не піддалися фонетичній адаптації до норм цієї мови: *де-факто, де-юре, harry end, speech*.

Екзотизми – слова, запозичені з інших мов для позначення реалій життя інших народів, наприклад: *полісмен, бундестаг, гульден, нецке*.

Інвективи – гострий, непристойний виступ проти кого-небудь, чого-небудь, використання якого спричиняє відповідальність за статтею 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

7.3. Екzogлосні характеристики мовної ситуації в Україні

За даними перепису населення 2001 року національний склад України виглядав так:

Національність	Загальна кількість	У % від усього населення		2001 у % від 1989
		2001	1989	
українці	37542,7	77,8	72,7	100,3
росіяни	8334,1	17,3	23,1	73,4
білоруси	275,8	0,6	0,9	62,7
молдавани	258,6	0,5	0,6	79,7

кримські татари	248,2	0,5	0,0	530
болгари	204,6	0,4	0,5	87,5
угорці	156,6	0,3	0,4	96,0
румуні	151,0	0,3	0,3	112,0
поляки	144,1	0,3	0,4	68,5
євреї	103,6	0,2	0,9	21,3
вірмени	99,9	0,2	0,1	180
греки	91,5	0,2	0,2	93
поволзькі татари	73,3	0,2	0,2	84,3
рома	47,6	0,1	0,1	99,3
азербайджанці	45,2	0,1	0	122,2
грузини	34,2	0,1	0	145,3
німці	33,3	0,1	0,1	88
гагаузи	32	0,1	0,1	100
інші	177	0,4	0,4	84

Аналіз мовної ситуації дозволив статистам констатувати: „українську мову вважали рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткового пункту більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник зменшився на 3,2 відсоткового пункту. Частка інших мов, які були вказані як рідна, за міжпереписний період збільшилася на 0,4 відсоткового пункту і становила 2,9%”¹.

¹ Державний комітет статистики України <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/>

Щодо виявлення мовних характеристик груп національних меншин дослідження показали, що у функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірно для державної мови, а все ще російська. Так, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що живуть в Україні, назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною в тих же групах відповідно 17,5 %, 13,4%, 4,8%, 4,5%, 5,0%¹. Росіяни становлять найчисленнішу національну меншину – їх мешкає в Україні 8 млн. 334 тисячі, що складає 17,3%. Для абсолютної більшості росіян рідною лишається своя мова, українську назвали рідною 3,8 % росіян. Отже, на сьогодні в Україні склалась рівноважна двомовна ситуація – кількісні показники поширення української і російської мов свідчать про однаково сильну демографічну потужність обох мов, хоча вони по-різному використовуються як засіб спілкування в різних областях. Це і визначає гостроту мовного конфлікту. Однак аналіз мовної ситуації в Україні в контексті реалізації мовних прав представників національних меншин, зокрема російської, дозволив Уповноваженому з прав людини констатувати, що для задоволення етнокультурних потреб російськомовних громадян в Україні діють понад 3 тис. дитячих дошкільних закладів, близько 5 тис. державних загальноосвітніх шкіл. Натомість, для задоволення культурно-мовних потреб мільйонів українців у Росії не створено жодного державного дошкільного чи навчального закладу, жодного театру, бібліотеки, газети, журналу, телепрограми. До того ж, у Росії час від часу роздмухується антиукраїнська істерія, застосовуються принизливі методи тиску на українську

1 Державний комітет статистики України – Ел. ресурс <<http://www.ukrstat.gov.ua>>.

еміграцію, нехтуються гуманістичні засади міждержавного Договору про дружбу, грубо порушуючи права національних меншин. Захисники прав і свобод людини ніколи не повинні забувати про те, що права людини мають бути над кордонами, політичними уподобаннями та національними ознаками¹.

Згідно зі статтями 6 і 7 Закону України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р., держава гарантує всім національним меншинам право користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, створення національних навчальних закладів; держава вживає заходів для підготовки педагогічних та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів, а державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів у інших країнах.

Водночас у ст. 2 цього Закону читаємо: “Громадяни України всіх національностей зобов’язані дотримуватись Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин”.

Отже, чинне законодавство, що визначає особливості функціонування мов в Україні, є недосконалим (багато в чому суперечливе, не відповідає сучасній мовній ситуації тощо), однак його планомірна й адекватна реалізація, безумовно, позначилася б позитивно на співіснуванні різних мов на території нашої держави.

1 Карпачова Н. Заява Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини // Урок української. - 2000. - № 7. - С. 13 – 18.

ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Конституція України. – Ел. ресурс: <www.zakon.rada.gou.ua>.
2. Закон “Про мови в Українській РСР”. – Ел. ресурс: <www.zakon.rada.gou.ua >.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови). – Ел. ресурс: <www.zakon.rada.gou.ua >.
4. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов та мов меншин” від 15.05.2003. – Ел. ресурс: <www.zakon.rada.gou.ua>.
5. Прадід Ю.Ф. У царині лінгвістики і права. – Сімферополь: Еліньо, 2006.
6. Прадід Ю.Ф. Вступ до юридичної лінгвістики. – Сімферополь: Доля, 2002.

ДОДАТКОВА

1. Артикуца Н.В. Мова права і юридична термінологія. – К.: Стилос, 2004.
2. Голев Н.Д. Постановка проблем на стыке языка и права // Юрислингвистика-1. Проблемы и перспективы. – Барнаул, 1999. – С. 4 – 11.
3. Демченко Т., Філіпчук І. Українська мова – правові проблеми // Право України. – 1996. – № 7. – С. 47 – 50.
4. Доценко О.Л. Історія мови українського справочинства. – К.: НАВСУ, 2005.
5. Доценко О.Л. Правове регулювання статусу української мови (діахронічний аспект) // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 153 – 161.
6. Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній. – К., 2001.
7. Костицький М.В. Світоглядні та правові проблеми використання української мови як офіційної // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 5 – 15.
8. Лебедева Н.Б. О метаязыковом сознании юристов и предмете юрислингвистики (к постановке проблемы) // “Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии” – Эл. ресурс: <<http://irbis.asu.ru/docs/server/publish/2001/37.html>>.
9. Леоненко М.І. Перспективи використання державної мови у кримінальному судочинстві // Українська

- мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської науково-практ. конф. – К.: КНУВС, 2006. – С. 24 – 29.
10. Максакова Р.М. Проблеми законодавчої регламентації порядку застосування державної мови в Україні // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської науково-практ. конф. – К.: КНУВС, 2006. – С. 29 – 33.
 11. Погрібний А. Ще раз про “двуязычие” та світовий досвід мовного облаштування // Матеріали конференцій “Державність української мови і мовний досвід світу”. – Ел. ресурс: <<http://www.vesna.org.ua/txt/konf/derzh2000/08.html>>.
 12. Поповченко О.І. Словник жаргону злочинців. – К., 1996.
 13. Собур С.В. Кримінальне аргю: лінгвістичний та юридичний аспекти // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: Тези доп. II Міжвузівської науково-практ. конф. – К.: КНУВС, 2006. – С. 102 – 106.
 14. Усенко І.Б. Європейська хартія № 148 в Україні: політичне протистояння та труднощі перекладу // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 15 – 19.
 15. Языковая политика в современном мире. – СПб.: Златоуст, 2007.

БЛОК САМОКОНТРОЛЮ № 7

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які вітчизняні та міжнародні нормативні акти й документи визначають мовну політику в Україні?

2. У чому полягає відмінність між державною мовою та офіційною мовами? Дайте відповідь, посилаючись на чинне законодавство.

3. Чим зумовлена складність мовної ситуації в Україні? Які засоби запобігання “мовним” конфліктам, на ваш погляд, є оптимальними для нашої країни?

4. Яку злочинному жаргоні відбита специфіка кримінальної субкультури? Які функції виконує кримінальний жаргон в Україні?

5. Які мовні права особи передбачені українським і міжнародним законодавством? Як вони реалізуються в Україні?

ТЕСТ

1. Українське законодавство, яке регулює питання мовної політики, визначає що:

- а) держава надає можливість особи з метою втілення своїх прав людини самостійно обирати мову спілкування;*
- б) держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які живуть за межами держави;*

- в) Україна забезпечує вивчення державної мови всіма особами, які мають на це бажання;*
- г) на державному рівні дозволяється замінити у процесі навчання українську мову на будь-яку мову національних меншин України.*

2. Якими шляхами має йти процес законотворення в галузі мовної політики, щоб Україну визнавали за демократичну державу на міжнародному рівні:

- а) надання статусу державної іншим, найбільш розповсюдженим на певних територіях мовам (наприклад, кримськотатарській);*
- б) поступового переходу на українську мову в усіх сферах життєдіяльності, включаючи особисте життя людей;*
- в) подальшого розвитку державної мови і сфер її функціонування за умови шанобливого ставлення до інших мов;*
- г) загальної відмови від поняття “державна мова”.*

3. Вибір мови міжособистісного спілкування в Україні:

- а) встановлюється Конституцією України;*
- б) є невід’ємним правом самих громадян;*
- в) встановлюється міжнародно-правовими документами;*
- г) підтверджується нотаріально завіреними довідками.*

4. Відповідно до чинного законодавства провадження у справах про адміністративні правопорушення здійснюється:

- а) двома мовами (наприклад, російською та українською);*
- б) російською мовою;*

- в) українською мовою;*
- г) будь-якою мовою міжнаціонального спілкування.*

5. В Україні мовами міжнародних договорів та угод є:

- а) будь-яка світова мова;*
- б) будь-яка мова міжнаціонального спілкування;*
- в) українська мова;*
- г) українська мова та мова іншої сторони договору чи угоди.*

6. Конституція України щодо питань мовної політики вважається однією з найдемократичніших у світі, тому що:

- а) не звертає особливої уваги на обов'язкове використання державної мови;*
- б) забезпечує демократичні засади для функціонування державної мови;*
- в) розрізняє ступінь розповсюдженості мов на території України;*
- г) гарантує працевлаштування і рівень заробітної плати залежно від знання державної мови.*

7. Акти прокурорського нагляду складаються:

- а) мовою, прийнятною для більшості населення даного регіону;*
- б) російською мовою;*
- в) російською та українською мовами;*
- г) українською мовою.*

8. Гарантії розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів та національних меншин України закріплюються:

- а) 10 ст. Конституції України;*
- б) 11 ст. Конституції України;*
- в) 12 ст. Конституції України;*
- г) 24 ст. Конституції України.*

9. Відповідно до чинного законодавства нотаріальне діловодство ведеться

- а) тією мовою, якою в даній місцевості здійснюється судочинство;*
- б) українською мовою;*
- в) російською мовою;*
- г) будь-якою світовою мовою.*

10. Юридична допомога громадянам і організаціям в Україні надається

- а) українською мовою;*
- б) російською мовою;*
- в) українською мовою або мовою, прийнятною для сторін;*
- г) мовою, прийнятною для сторін.*

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Циркуляр министра внутренних дел П.А. Валуева
Киевскому, Московскому и Петербургскому цензурным
комитетам
от 18 июля 1863 г.**

Давно уже идут споры в нашей печати о возможности существования самостоятельной малороссийской литературы. Поводом к этим спорам служили произведения некоторых писателей, отличавшихся более или менее замечательным талантом или своею оригинальностью. В последнее время вопрос о малороссийской литературе получил иной характер вследствие обстоятельств чисто политических, не имеющих никакого отношения к интересам собственно литературным. Прежние произведения на малороссийском языке имели в виду лишь образованные классы Южной России, ныне же приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик,

географий и т. п. В числе подобных деятелей находилось множество лиц, о преступных действиях которых производилось следственное дело в особой комиссии.

В С.-Петербурге даже собираются пожертвования для издания дешевых книг на южнорусском наречии. Многие из этих книг поступили уже на рассмотрение в С.-Петербургский цензурный комитет. Немалое число таких же книг представляется и в Киевский цензурный комитет. Сей последний в особенности затрудняется пропуском упомянутых изданий, имея в виду следующие обстоятельства: обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление в училищах малороссийского языка нигде не допущено; самый вопрос о пользе и возможности употребления в школах этого наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати. Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами, и в особенности поляками, так называемый украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказывать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и губительных для Малороссии.

Явление это тем более прискорбно и заслуживает внимания, что оно совпадает с политическими замыслами

поляков, и едва ли не им обязано своим происхождением, судя по рукописям, поступавшим в цензуру, и по тому, что большая часть малороссийских сочинений действительно поступает от поляков. Наконец, и киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурой перевода на малороссийский язык Нового Завета.

Принимая во внимание, с одной стороны, настоящее тревожное положение общества, волнуемого политическими событиями, а с другой стороны, имея в виду, что вопрос об обучении грамотности на местных наречиях не получил еще окончательного разрешения в законодательном порядке, министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Св. Синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить. О распоряжении этом было повергаемо на высочайшее государя императора воззрение и Его Величеству благоугодно было удостоить оное монаршего одобрения.

Дадаток 2

Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II в г. Эмс

В видах пресечения опасной в государственном отношении деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения следующие меры:

а) По Министерству внутренних дел.

1. Не допускать ввоза в пределы империи, без особого на то разрешения Главного Управления по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границей на малорусском наречии.

2. Воспретить в империи печатание, на том же наречии, каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была бы не более как расширением Высочайшего повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области

изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означенного выше Высочайшего повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведения изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе как по рассмотрению рукописей Главным управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддержать издающуюся в Галиции, в направлении, враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию, без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться (украинофильский орган в Галиции, газета «Правда», враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков).

5. Запретить газету «Киевский телеграф» на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству народного просвещения.

6. Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах

преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

7. Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта.

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям, и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами этих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначении, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным об разом мыслей не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. *Закреть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества (подобно тому, как в 1860-х годах закрыт в этом последнем Политико-экономический Комитет, возникший в среде Статистического Отделения) и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному генерал-губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении.*

в) *По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.*

11. *Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов.*

Додаток 3

ІЗ ДИРЕКТИВ ПЛЕНУМУ ЦК КП(б)У З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

16 – 17 жовтня 1922 р.

1) Щодо української мови

а) Повна абсолютна рівноправність української і російської мов, рішуча боротьба проти всякої штучної українізації і русифікації і разом з тим усунення тих перешкод, які затримували б природний розвиток української культури, або які відрізували б українському селянству доступ до ознайомлення з російською культурою. Боротьба проти будь-якого прагнення зробити з української мови засіб відособлення і протиставлення українських робітників і селян – російським. Вживання тієї чи іншої мови є воля кожного і держава не повинна поділяти свої установи на такі, в яких вплив був би за російською мовою, і такі, в яких вплив був би за українською мовою.

б) Необхідно заборонити офіційним установам і особам відмовлятися від розгляду тих чи інших документів або матеріалів на тій лише підставі, що вони написані російською або українською мовою.

в) У школах з викладанням російською мовою необхідно ввести обов'язкове вивчення української мови, а в школах з

українською мовою російська мова повинна бути обов'язковим предметом вивчення.

г) Мова викладання в школах повинна вводитися згідно з організованим волевиявленням населення, вираженим у вигляді постанови пленуму Ради, або з'їзду Рад, що повинно бути узаконено окремим декретом. А думка викладацького персоналу при визначенні мови викладання до уваги не повинна братися.

д) З метою сприяння вивченню комуністами української мови, вважати необхідним введення викладання української мови, як обов'язкового предмета, в радпартшколах, виділивши йому достатню кількість годин з тим, щоб ті, які закінчують школу, фактично її знали. В тих губерніях, де є для цього умови, визнати бажаним вести викладання в радпартшколах українською мовою.

Додаток 4

ІЗ ПОСТАНОВИ ВУЦВК І РНК УСРР “ПРО ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНОПРАВНОСТІ МОВ І ПРО ДОПОМОГУ РОЗВИТКОВІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ”

1 серпня 1923 р.

Ті спокійні обставини, що склалися після перемоги над контрреволюцією і над голодом, дають Радянській владі змогу розвинути той визвольний національний процес, що почала Жовтнева революція через скинення влади поміщиків і капіталістів, які разом з царською бюрократією були на території України не тільки експлуататорами робітників і селян, але й русифікаторами, що переслідували та пригнічували українську національність.

За короткий час існування Радвлади на Україні, незважаючи на відтягнення всіх сил культурного фронту, зроблено вже багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки. Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.

Через те найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури.

Те ж саме завдання диктує Радянській владі ще й потреба зміцнення тісної спілки робітників і селян і ще більше

пристосування державного апарату до потреб, до побуту і до мови українського народу. Для цього треба збільшити українізацію всього державного апарату.

Залишаючи і на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови, що є засобом взаємин з найбільшою національною меншістю на Україні і з народами всього Союзу, зокрема з російським народом, і вважаючи, що в сучасних умовах російська мова перестала бути засобом пригнічення в руках привілейованих класів і, навпаки, є засобом прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення, – російської культури. Робітничо-селянський уряд України визнає за потрібне все ж таки протягом найближчого часу зосередити увагу держави на поширенні знання української мови. Формальна відмінність, що визнавалася до цього часу між двома найбільш поширеними на Україні мовами – українською та російською, – недостатня. Внаслідок відносно слабого розвитку української школи і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу – життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови.

Щоб усунути таку нерівність, робітничо-селянський уряд вживає низку практичних заходів, які, додержуючи рівноправність мов усіх національностей, що є на території України, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне числу та питомій вазі українського народу на території УСРР.

Щоб досягти зазначеної мети. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів постановили:

I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

1. Мови всіх національностей, що є на території України, проголошуються рівноправними.

2. Кожному громадянину будь-якої національності забезпечується можливість в його зносинах з державними органами і в зносинах державних органів з ним користуватися рідною мовою.

3. Відповідно до переважного числа населення, що говорить українською мовою, вибрати, як переважаючу для офіціальних зносин, українську мову.

4. Відповідно до політичного та культурного значення російської мови та її поширеності на Україні, вважати за найпоширеніші на Україні обидві мови – українську та російську.

5. Згідно з цим робітничо-селянська влада звертатиметься до всього населення України в цілому обома найпоширенішими мовами – українською та російською.

6. В адміністративно-територіальних одиницях (районах, округах, губерніях), а також і в містах з більшістю населення, що належить до національних меншостей, органи влади користуються мовою більшості населення, з додержанням, проте, гарантій для решти національностей, що є в цьому районі.

Примітка 1. Національна меншість творить більшість для даної адміністративно-територіальної одиниці (чи міста) в тому разі, коли вона перевищує своїм числом половину всього населення.

Примітка 2. В тих місцевостях, де ні одна з національностей не має абсолютної більшості, органи влади користуються переважно мовою відносної більшості населення цієї місцевості.

7. На з'їздах, засіданнях Рад, зборах, мітингах, конференціях, прилюдних читанках і всіляких прилюдних виступах кожному громадянинуві надається право вільно говорити своєю рідною мовою.

ІV. ПРО СПІВРОБІНИКІВ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ

20. З наданням чинності цьому декретові ніхто з тих громадян, хто не володіє обома найбільш поширеними мовами, не може бути прийнятий на службу в державну установу.

Примітка 1. Приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою і знову вступають, можна виключно зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі — Народного комісара та керівників центральних установ, а в губерніях і округах — Голгубвиконкому й Голокрвиконкому, і при тому ж доконечним зобов'язанням для кожного, хто вступає знову, вивчити українську мову протягом 6 місяців з дня вступу на службу.

Примітка 2. В районах і селах вступати на державну службу особам, що не знають мови більшості населення даного району й села, а також одної з двох найбільш поширених мов, не дозволяється.

21. Особи, що перебувають на державній службі до моменту надання чинності цьому декретові і не володіють обома найбільш поширеними мовами, мають вивчати їх протягом року.

22. Зазначені в п. 21 особи, що не вивчили в установленій для них строк української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби. Звільнений не може бути прийнятий ні в один з державних органів без знання української мови.

23. Категорії особливо кваліфікованих осіб, а також осіб, що мають спеціальне призначення і можуть бути звільнені

від обов'язкового вивчання української мови, встановлює Рада Народних Комісарів особливими постановами.

24. Залізничники, що служать на території України, за винятком потягової бригади, що обслуговує потяги простого сполучення загальносоюзних магістралей, мусять володіти обома найбільш поширеними мовами.

V. ЗАХОДИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ЗНАННЯ НАЙПОШИРЕНІШИХ НА УКРАЇНІ МОВ

25. Доручити Наркомосові організувати при установах для навчання співробітників радянських установ української мови курси двох типів: короткотермінові з строком навчання на них не більш як 3 місяці і довготермінові (для кваліфікованих робітників) з строком навчання до 9 місяців.

26. Центральним, губерніальним і окружним органам надається право в установленому штатному порядку організувати апарати для обслуговування потреб різних національностей, крім української та російської, з достатнім числом перекладачів.

Додаток 5

ІЗ ДОПОВІДІ ГОЛОВИ РАДНАРКОМУ УСРР В. Я. ЧУБАРЯ НА ПЛЕНУМІ ЦККП(б)У ПРО УКРАЇНІЗАЦІЮ¹

6 – 8 жовтня 1924 р.

По вопросу об украинизации я имею в виду остановиться только на важнейших моментах, не приводя отчетных данных, ибо их очень мало, да и те, которые имеются, выявляют лишь тенденции, а не дают исчерпывающего ответа на вопрос. У нас вся практическая работа по украинизации должна быть разбита на 3 части. Первая – это внедрение украинского языка в обиходе, в школе, в учреждениях и т. п. Этой части задачи должен был отвечать декрет Совнаркома, который был издан в прошлом году в августе месяце. Многие товарищи его, конечно, не помнят, не помнят его и советские аппараты. В результате получилось то, что внедрение украинского языка не прошло таким темпом, каким оно должно было пойти. Мы сейчас отмечаем, что украинский язык изучили в большей степени низовые советские работники, работники низового технического аппарата, а работники руководящих органов украинского языка не изучили. Лучшим примером

¹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1994 – С. 114 – 116.

может служить наш Пленум ЦК (С мест: А сам говоришь по-русски).

Да, первый начал говорить Николай Алексеевич на данном пленуме. У нас имелось постановление пленума о том, чтобы все товарищи, кто может, говорили на украинском языке, но говорить одному при всей аудитории, которая не понимает украинского языка – положение невыносимое. Я пробовал вести заседания на украинском языке, но из этого к концу заседания ничего не выходило: переспросы, непонимание отдельных слов и необходимость перевода их тут же в речи и так далее. Но, товарищи, такое явление наблюдается не только по центральному советскому аппарату и по ЦК. Та же история происходит и по всей периферии. И если товарищи пишут бумажки, выписки, отписки на украинском языке, то ни один серьезный доклад, ни один крупный вопрос не освещается на этом языке, потому что большинство учреждений живет на переводчиках, не имея достаточно работников, знающих украинский язык. Но и другие затруднения есть, которые я хочу отметить, не углубляясь в анекдотические случаи, которые бывают при получении выписок на украинском языке.

У нас недостаточно подготовленный кадр работников и недостаточно данных для внедрения украинского языка. Словари – дефектные, учителя, которые обучают украинскому языку – несовершенно, учебников мало, вообще обучение украинскому языку встречает целый ряд затруднений. Поэтому сейчас мы должны соблюдать осторожность в форсировании обучения. Мы, во-первых, должны усилить нашу работу по подготовке работников

и учительского персонала, и чтобы внедрить язык таким, как он есть в действительности. Для этого потребуются определенные средства. Основная задача, которую мы ставим перед собой – это сделать язык понятным большинству населения, чтобы на родном языке нести коммунистическое учение в массы. Эта основная задача требует более внимательного отношения к этому вопросу, она требует того, чтобы отказаться от подхода, который у многих и многих товарищей имеется: украинизация – это, мол, обучение делопроизводителей и секретарей, а не задача общепартийная. Первое предложение о внедрении украинского языка я бы сделал такое: нам необходимо пересмотреть сроки обучения украинскому языку и обеспечить твердое партийное руководство работой по украинизации. По партийной линии широкого обследования работы по украинизации еще не проведено. Обследование, которое проведено по центральным советским учреждениям, говорит, что из обследованных 599 ответственных работников украинский язык знает 302 человека, что составляет около 52 %. И эти товарищи в большинстве наверное, знают только так, что украинский язык не является для них китайской грамотой. Это, в общем, ответственные работники учреждений. По партийному же составу знают язык только 46 %. Процент партийных ответственных работников, знающих украинский язык, ниже процента знающих украинский язык ответственных работников вообще. Сколько говорящих на украинском языке? Анкета при обследовании сводилась к вопросам: можете ли читать, переводить, говорить. Говорящих значительно меньше. Конечно эти цифры не могут быть истолкованы,

как отчет. Но они все же выявляют тенденцию, что партия и все партийцы недостаточно уделяют этому вопросу внимания. Глядя на них, кто и изучил украинский язык из ответственных и неответственных беспартийных работников, не говорит на нем, рассуждая, например, так: “раз начальство не учит языка и партийцы не говорят на нем, значит не обращают на это должного внимания, значит все это выдумка большевиков, которая, может быть, через 1 – 2 месяца будет отброшена”.

Додаток 6

АКТ термінологічно-мовної експертизи ПРОЕКТУ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ,

узгодженого між представниками Президента України,
Верховної Ради України, Верховного Суду України і Вищого
арбітражного суду України, в редакції від 24 лютого 1996
року

м. Київ

10 березня 1996 р.

Експертна група Української комісії з питань правничої термінології, утворена рішенням Комісії № 2 від 14 жовтня 1995 року, у складі керівника групи ГОЛОВАТОГО Сергія Петровича – голови Комісії, членів групи ЗАЙЦЕВА Юрія Євгеновича – відповідального секретаря Комісії, СИМОНЕНКО Людмили Олександрівни – члена Комісії, за участю мовних редакторів Української Правничої Фундації ЛЕВЧУН Оксани Сергіївни і ОЛЕКСАНДРЕНКО Наталі Дмитрівни та у співпраці з Інститутом української мови НАН України відповідно до ч.2 п.6 Положення про Українську комісію з питань правничої термінології, затвердженого Указом Президента України від 23 серпня 1995 року №795, здійснили термінологічно-мовну експертизу проекту

Конституції України, узгодженого між представниками Президента України, Верховної Ради України, Верховного Суду України і Вищого арбітражного суду України, в редакції від 24 лютого 1996 року.

Мета експертизи:

- перевірка термінологічно-мовного матеріалу на відповідність нормам української мови;
- уніфікація та унормування правничої термінології, а також словосполучень і синтаксичних конструкцій, що мають сталий характер і потребують однакового вживання у правничих текстах;
- забезпечення єдності термінологічно-мовного оформлення тексту проекту Конституції України, проектів інших актів законодавства, зокрема кодексів.

У результаті проведених досліджень експертна група дійшла висновку, що унормування потребують такі термінологічні одиниці та конструкції:

Батьківщина (стаття 61)

Оскільки слово *Батьківщина* має кілька значень та подвійний наголос, у контексті статті 61 пропонується вживати слово **Вітчизна**, яке має лише одне значення та відповідне стилістичне забарвлення (подається у Словнику української мови з поміткою “урочисте”).

визначати – встановлювати (в усьому тексті)

Пропонується вживати термін *встановлювати* щодо явищ і понять, які мають чітко окреслені межі, склад, обсяг тощо

(напр., *встановлювати розмір винагороди, встановлювати екологічні стандарти* тощо), а термін *визначати* – щодо явищ і понять, які мають більш загальний характер (напр., *визначати права та свободи людини, визначати принципи* тощо).

виявлення (статті 29, 31)

Пропонується на позначення “показувати що-небудь певними ознаками, діями” у словосполученнях типу *виявлення поглядів, виявлення політичної волі* вживати замість слова *виявлення* слово **вираження** як таке, що має тільки це одне значення. *Виявлення* ще позначає викривання чогось, встановлення якогось факту.

від імені України (стаття 122)

У контексті цієї статті пропонується вживати словосполучення **іменем України** як таке, що має належне стилістичне забарвлення і відповідає традиціям правничої мови.

завдавати шкоду – заподіювати шкоду – спричиняти шкоду (статті 27, 51, 62)

З метою упорядкування терміновживання пропонується у контекстах, де *шкода* розглядається з погляду реальних чи можливих матеріальних або моральних збитків, що підлягають оцінці, та їх відшкодування, вживати терміносполучення **завдавати шкоду**, а на визначення чиїхось дій з погляду їх негативних наслідків, невідповідності нормам поведінки, моральності тощо вживати словосполучення **заподіювати шкоду**.

зазіхання – посягання, зазіхати – посягати (статті 22, 32, 64, 104)

Слова *зазіхання, зазіхати* обіймають дещо вужче значення, ніж *посягання, посягати*, вони частіше вживаються щодо матеріальних об'єктів, власності тощо, тимчасом як **посягання, посягати** має більш широке коло застосування, у тому числі і стосовно до нематеріальних об'єктів, – про що свідчать приклади, наведені у Словнику української мови.

звинувачення – обвинувачення, звинувачуваний (статті 57, 58, 109, 119)

З метою уніфікації терміновживання та послідовності відтворення споріднених правничих понять пропонується вживати терміни **обвинувачення** та **обвинувачений**, що утворюють єдиний словотвірний ланцюг з термінами *обвинувальний вирок, державне обвинувачення, обвинувач* і є усталеними.

Щодо особливого випадку, а саме передбаченої у статті 109 процедури усунення Президента з постав порядку імпічменту, видається доцільним вжити термін **звинувачення** – з метою підкреслити його особливий характер та відокремити від *обвинувачення* у кримінально-процесуальному сенсі.

Кабінет Міністрів утворюється (стаття 113)

Оскільки у статті йдеться не про утворення центрального колегіального органу виконавчої влади, а про формування його персонального складу, пропонується замість дієслова *утворюється* та прикметника *новоутворений* вживати відповідно **формується** та **новосформований**.

мешканець (статті 10, 138)

У контексті зазначених статей термін *мешканець* співвідноситься з місцем проживання особи (осіб), тому пропонується вживати термін **житель**. Слово *мешканець* обіймає більш вузьке значення – “особа, що займає якесь приміщення як житло; жалець”, на позначення ж понять, відображених у статтях 10 і 138, вживається рідко, про що свідчить відповідна примітка у Словнику української мови.

невірогідна інформація (стаття 27)

В основу прикметника *невірогідний* покладено слово *вірогідний*, яке має у своєму значенні елемент ймовірності. Тому пропонується вживати прикметник **недостовірний**, який вичерпно і однозначно відтворює необхідне поняття; до того ж у Словнику української мови *невірогідний* передається через *недостовірний*.

неправомірний (стаття 37)

В основу слова *неправомірний* покладено термін *правомірний*, що є транслітерованим російським *правомерный*. Видається за доцільне вживати на позначення “який перебуває у відповідності з правом, законом” термін **правозгідний** (тобто “згідний з правом”), зафіксований у лексикографічній літературі, та, відповідно, замість *неправомірний* вживати **неправозгідний**.

нести військову службу (стаття 61)

Оскільки йдеться не про процес фактичного здійснення певних службових обов’язків (напр., *нести службу з охорони*

кордону, нести вартову службу), а про перебування в армії протягом певного часу, виконання військового обов'язку, більш точним буде вживання словосполучення **відбувати військову службу**.

очевидно злочинні розпорядження (стаття 55)

У зазначеному словосполученні пропонується замінити слово *очевидно* на **явно**, оскільки перше нечітко вказує на відкритість, безсумнівність об'єкта і містить у собі додаткове значення ймовірності, тимчасом як слово *явно* має значення абсолютної безсумнівності, зрозумілості для всіх.

підрозділи збройних сил (стаття 87)

З метою не обмежувати у цій статті визначення військових одиниць лише *підрозділами* – хоча мова може йти і про, приміром, *частини* – пропонується замість видового терміна *підрозділи* вживати родовий термін **формування**.

повідомляти органи (стаття 34)

Дієслово *повідомляти* у сполученні з іменником у знахідному відмінку, окрім спрямування на об'єкт, що його позначає іменник (*повідомляти* – кого, що – *осіб, органи*), позначає ще й власне інформацію (*повідомляти* – що – *новини*). Це у певних випадках може призвести до подвійного тлумачення. Тому пропонується вживати дієслово **сповіщати**, яке однозначно вказує на факт передавання інформації певному об'єктові.

попереднє слідство – досудове слідство (статті 89, 119)

Прикметник *попередній* своїм значенням “який здійснюється перед чимось, передреує чомусь основному,

підготовчий” хибно відображає поняття, яке обіймає зазначене терміносполучення, вказуючи на “попередність”, підготовчий характер цього виду слідства, хоча це і не попередня стадія якогось “слідства взагалі”, і не попередній етап судового слідства. Оскільки зазначене слідство хронологічно чиниться **до** суду, а судове слідство **під час** суду, пропонується вживати стилістично нейтральний термін **досудове слідство**, який до того ж і за формою, і логічно співвідноситься з терміном *судове слідство*.

посадова особа (статті 35, 37, 50, 51, 122)

Пропонується розмежувати зазначене поняття за родовою та видовою ознаками, а саме на осіб, які виконують певні обов’язки за спеціальними повноваженнями, що пов’язані з характером їхньої служби (напр., податковий інспектор, інспектор ДАІ), – **службові особи**, та на *службових осіб*, що водночас обіймають керівні посади і, відповідно, додатково мають повноваження, пов’язані з певною посадою (напр., начальник податкової інспекції, начальник підрозділу ДАІ), – **посадові особи**.

припинити злочин (стаття 24)

Термін *припинити злочин* неточно передає суть поняття, що позначається російським *пресечь преступление*, оскільки “*пресечь*” злочин може тільки інша особа, а *припинити* — і сам суб’єкт злочину. Пропонується вживати словосполучення **перепинити злочин** як таке, що адекватно відтворює зазначене поняття і не має вказаного недоліку.

припиняти справу (стаття 109)

У чинному Кримінально-процесуальному кодексі України, а також у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України вживається термін *закривати справу* як більш точний за змістом. З метою забезпечення єдності термінології пропонується використовувати терміносполучення **закривати справу**.

розподіл влади (стаття 6)

У першій частині цього терміносполучення пропонується вживати іменник **поділ** як такий, що більш точно відтворює зазначене поняття; пор., *подіяти* – “ділити що-небудь на частини”, *розділяти* – “ділити щось між ким-, чим-небудь, даючи кожному окрему частку”.

скоєння злочину – учинення злочину – учинення правопорушення (статті 25, 36, 53, 57, 79, 109, 125, 128, 148, 149, п.5 Перехідних положень)

З метою уніфікації терміновживання у зазначених та споріднених із ними словосполученнях пропонується використовувати як перший елемент слово **учинення** та, відповідно, споріднені з ним слова (напр., *учиняти, учинений* тощо). Слід взяти до уваги, що в українській правничій мові словотвірний елемент **чин** позначає дію (чи бездіяльність), що породжує певні правові наслідки, напр., *учинити угоду, учинити передавальний напис на цінному папері, учинити позов, учинити обшук, набрати чинності* тощо. Відтак, слово **скоєння**, яке має більш широкий, розмовний характер, не вказує на те, що зазначена дія обов’язково породжує

певні правові наслідки, а лише стосується здійснення “чогонебудь поганого”; це, зокрема, і призвело до непослідовності вживання зазначеного слова у тексті Проекту, пор., у ч. 1 статті 109 *учинення державної зради або іншого тяжкого злочину*, але у ч. 6 статті 109 *скоєний злочин*. До того ж терміносполучення *учинення злочину* та споріднені з ним є усталеними як у чинних Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах України, так і в проектах цих кодексів.

термін - строк (статті 60, 73, 74, 75, 82, 84, 90, 102, 103, 105, 113, 120, 124, 146, 158, п. 2, п. 4, п. 7 Перехідних положень)

Часові категорії, що позначаються термінами *строк* і *термін*, чітко розмежовуються, а саме: *строк* – певний відрізок часу, *термін* – певний момент у часі. Таке саме розмежування подається у проекті Цивільного кодексу України, опрацювання якого зараз завершується. Оскільки в усіх наведених статтях йдеться про відрізок часу, видається доцільним усунути непослідовність терміновживання, замінивши у статтях 60 та 102 слово *термін* на **строк**.

тимчасова слідча комісія (статті 89, 109)

Видається за доцільне при опрацюванні проекту Конституції України визначитися, чи пов'язані діяльність, компетенція та призначення цієї комісії із провадженням слідства.

Якщо буде визнано за доцільне підкреслити особливий характер зазначеної комісії і відмежувати її від слідчих органів, які здійснюють провадження у кримінальних справах, пропонується вживати термін **тимчасова розслідувальна комісія**.

тортури (стаття 23)

У контексті статті 23 пропонується вживати замість слова *тортури* слово **катування**, яке має більш широке значення, позначаючи не тільки фізичне насильство під час допиту (*тортури*), а й мучення, заподіяння фізичних страждань взагалі – причому з метою більшого узагальнення доцільно вживати його в однині.

тягне за собою (статті 78, 86, 113)

Словосполучення *тягне за собою* у значенні, відображеному у зазначених статтях, не є притаманним українській мові, воно є калькою з російського *влечет за собой* і вживається на позначення механічної дії – пор., російське *тянуть за собой*. Для відтворення поняття автоматичного настання певного наслідку якоїсь дії чи факту пропонується вживати **має наслідком**.

у разі – у випадку (за всім текстом)

Пропонується упорядкувати використання цих двох конструкцій, а саме: у **випадку** вживати щодо явищ, які мають системний, спланований чи явно очікуваний характер (напр., *у випадку, передбаченому Конституцією*); у **разі** – щодо явищ, які стосуються відхилення від норми, мають стихійний, незапланований характер (напр., *у разі вчинення злочину*).

юридична допомога (стаття 54)

Оскільки йдеться не про явища, що впливають із норми права як формально-обов'язкового правила (напр., *юридична*

відповідальність, юридична сила, юридичні наслідки тощо), а про правозастосування, видається за доцільне вживати терміносполучення **правнича допомога**.

Експертна група також звертає увагу на те, що згідно з нормами чинного правопису має бути таке написання власних назв: **Збройні сили України та Верховний суд України** (пор., у проекті *Збройні Сили України та Верховний Суд України*).

Українська комісія з питань правничої термінології звертає увагу на необхідність редакційного опрацювання остаточного узгодженого тексту проекту Конституції України.

Акт термінологічно-мовної експертизи підписали:

Керівник групи,
голова Української комісії
з питань правничої термінології

С. П. ГОЛОВАТИЙ

Член групи,
відповідальний секретар
Української комісії з питань
правничої термінології

Ю. Є. ЗАЙЦЕВ

Член групи,
член Української комісії
з питань правничої термінології

Л. О. СИМОНЕНКО

Акт термінологічно-мовної
експертизи погоджено
з Інститутом української мови
НАН України
Директор Інституту професор

О. О. ТАРАНЕНКО

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. МОВА ДОКУМЕНТІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	9
1.1. Договірні документи Київської Русі	11
1.2. Руська Правда – перший законодавчий акт східних слов'ян	14
1.3. Устави руських князів	21
1.4. Руські грамоти	22
1.5. Фонетико-графічне та граматичне оформлення документів Київської Русі	24
Література	28
Блок самоконтролю № 1	30
Запитання для самоконтролю	30
Тест	31
РОЗДІЛ II. СТАТУС І ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СПРАВОЧИНСТВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО	34
2.1. Статус староукраїнської мови у Великому князівстві Литовському	34
2.2. Мовно-композиційне оформлення Статуту Великого князівства Литовського	39
2.3. “Судебник” Казимира 1468 року	45

2.4. “Постанова польського сейму про роздачу земель на Україні магнатам і шляхті” 1590 року як типовий розпорядчий документ XVI століття	46
2.5. Особливості мови актових книг XVI - XVII століть ...	47
2.6. Жанрове різноманіття та мовно-композиційне оформлення грамот XIV - XVI століть	49
Література	74
Блок самоконтролю № 2	76
Запитання для самоконтролю	76
Тест	77

РОЗДІЛ III. МОВНО-КОМПОЗИЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ДРУГОЇ ПЛОВИНИ XVI – XVIII СТОЛІЬ

3.1. Полонізація ділового мовлення на території України	80
3.2. Документи Запорізької Січі	83
3.2.1. Мовно-композиційне оформлення розпорядчих актів Війська Запорізького	86
3.2.2. Мовно-композиційні особливості дипломатичних документів	89
3.3. Справочинство Гетьманщини	90
3.3.1. Урядово-адміністративні документи	93
3.3.2. Канцелярська документація	100
3.3.3. Процесуально-юридична документація	102
3.3.4. Нотаріальні документи	113
3.3.5. Мовні особливості документації періоду Гетьманщини	114

3.4. Пакти і конституція законів і вольностей Війська Запорозького	116
Література	123
Блок самоконтролю № 3	125
Запитання для самоконтролю	125
Тест	127

**РОЗДІЛ IV. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ УКРА-
ЇНСЬКОЇ МОВИ КІНЦЯ ХVIII – ПОЧАТ-
КУ ХХ СТОЛІТТЯ**

130

4.1. Українська мова в офіційному житті Російської імперії	130
4.2. Кодифікація правничої термінології на західно- українських землях	137
4.3. Поновлення прав української мови Центральною радою	142
Література	148
Блок самоконтролю № 4	149
Запитання для самоконтролю	149
Тест	150

**РОЗДІЛ V. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СПРАВОЧИН-
СТВІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ**

153

5.1. Українізація офіційного мовлення 1923 – 1933 років	154
--	-----

5.2. Русифікація ділового мовлення	157
5.3. Українська юридична лексикографія першої половини ХХ століття	161
5.4. Правописна система української мови	172
5.5. Наслідки русифікаторської політики радянської влади	181
Література	186
Блок самоконтролю № 5	187
Запитання для самоконтролю	187
Тест	189

**РОЗДІЛ VI. УРЕГУЛЮВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ
ФУНКЦІОНУВАННЯ МОВ В УКРАЇНІ
КОНСТИТУЦІЯМИ ТА СПЕЦІАЛЬНИМИ
ЗАКОНАМИ РІЗНИХ ПЕРІОДІВ 192**

6.1. Урегулювання особливостей функціонування мов в Україні конституціями різних періодів	192
6.2. Урегулювання особливостей функціонування мов в Україні спеціальними законами різних періодів	203
Література	213
Блок самоконтролю № 6	215
Запитання для самоконтролю	215
Тест	217

**РОЗДІЛ VII. МОВНА ПОЛІТИКА І МОВНА СИТУАЦІЯ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ 220**

7.1. Мовна політика в Україні. Законодавче регулювання функціонування мов. Офіційний статус мов	220
7.2. Ендогосні характеристики мовної ситуації в Україні	243
7.3. Екзогосні характеристики мовної ситуації в Україні	252
Література	256
Блок самоконтролю № 7	259
Запитання для самоконтролю	259
Тест	259
 ДОДАТКИ	 263
 Додаток 1. Циркуляр міністра внутрішніх дел П.А.Валуєва Київському, Московському и Петербургському цензурним комітетам от 18 июля 1863 г.	 263
 Додаток 2. Выводы Особого Совещания для пресечения украинофильской пропаганды после исправления в соответствии с замечаниями, сделанными Александром II в г. Эмс	 266
 Додаток 3. Из директив пленуму ЦК КП(б)У з національного питання	 270
 Додаток 4. Из постанови ВУЦВК і РНК УСРР “про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови”	 272

Додаток 5. Из доповіді голови Раднаркому УСРР В. Я. Чубаря на пленумі ЦККП(б)У про українізацію	277
Додаток 6. Акт термінологічно-мовної експертизи проекту Конституції України	281
ЗМІСТ	293

Навчальний посібник

Олена Леонідівна Доценко

ІСТОРИЯ МОВИ УКРАЇНСЬКОГО
СПРАВОЧИНСТВА

Верстка Є. Ткаченко

Дизайн обкладинки Є. Ткаченко

Підп. до друку 26.08.10. Формат 60x84/16.

Папір офсет. №1. Гарнітура Minion Pro.

Друк цифр. Ум. друк. арк. 20,5

Тираж 100 пр. Зам. №1/2107

Надруковано ТОВ “Альфа Реклама”

Україна, м. Київ, вул. Червоноармійська, 139

Тел.: (044) 529-06-14

(096) 218-99-63

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3421 від 11.03.2009